

Religie zonder verrassingen

**HUMANITAIR VERTROUWEN
OP BIOLOGISCHE BASIS**

Fenomenologisch Archief N° 3

ABRAXAS|ZUIDER-AMSTELBOEKEN

ANVULLINGEN E.D. VAN EERDER UITGEGEVEN TITELS.
De QR-CODE geeft de laatste update weer.¹

LAATSTE WIJZIGING 2 DECEMBER 2025, 21:33; VERSIE 1.3

Nº 1 De boekenkast

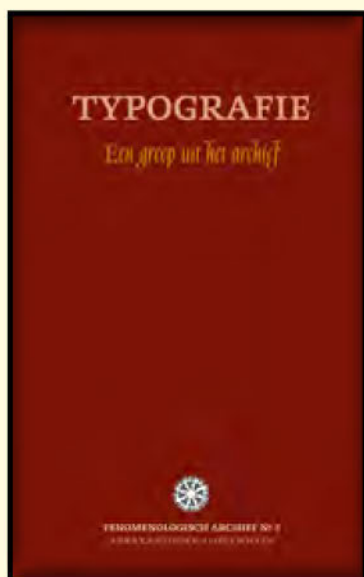
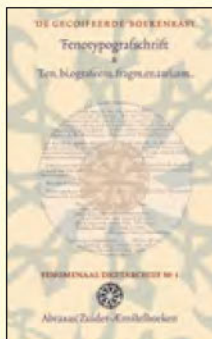
Nº 2 Dieptedenkers

Nº 3 Humanitaire religie

Nº 4 Typografie

Nº 5 Pedagogische geloofscommunicatie

Nº 6 Godsdienstfilosofie

ISBN 978-90-79133-94-9 / 978-90-79133-99-4

EAN 9789079133949 / 9789079133994

© 2021 ABRAXAS|Zuider-Amstelboeken, Amsterdam

¹ <https://indd.adobe.com/view/d26ed613-4878-45e7-97c0-a5bd07052276>

Religie zonder verrassingen

HUMANITAIR VERTROUWEN OP BIOLOGISCHE BASIS

Science . . . makes impossible any religion but the highest.—Canon B. H. STREETER, *Reality* (1927).

To mistake the world, or the nature of one's soul, is a dangerous error. He that thinks the Heavens and the Earth not his, can hardly use them. . . . Whatever we misapprehend we cannot use, nor well enjoy what we cannot use.—THOMAS TRAHERNE, *Centuries of Meditations*.

A system of dogmas may be the ark within which the Church floats safely down the flood-tide of history. But the Church will perish unless it opens its window and lets out the dove to search for an olive branch. Sometimes even it will do well to disembark on Mount Ararat and build a new altar to the divine Spirit—an altar neither in Mount Gerizim nor at Jerusalem.—A. N. WHITEHEAD, *Religion in the Making* (1927).

If we are to assume that anybody has designedly set this wonderful universe going, it is perfectly clear to me that he is no more entirely benevolent and just in any intelligible sense of the words, than that he is malevolent and unjust.—T. H. HUXLEY, *Life and Letters*.

I am not so lost in lexicography as to forget that *words are the daughters of earth, and that things are the sons of heaven*.—SAMUEL JOHNSON, Preface to his *Dictionary*.

Vox dei revelatur in rebus.—FRANCIS BACON.

Truth can never be opposed to Truth.—Canon BUCKLAND, *Bridgewater Treatises*, vol. i. (1837).

You say there is no substance here,
One great reality above :
Back from that void I shrink in fear,
And child-like hide myself in love :
Show me what angels feel. Till then
I cling, a mere weak man, to men.

—WILLIAM CORY, *Minstrel in Church*.

Every new mind is a classification. . . . But in all unbalanced minds the classification is idolised, passes for the end and not for a speedily exhaustible means, so that the walls of their system blend to their eye in the remote horizon within the walls of the universe. They cannot imagine how you aliens have any right to see—how you can see !—R. W. EMERSON, *Essays*.

The fact that a believer is happier than a sceptic is no more to the point than the fact that a drunken man is happier than a sober one. The happiness of credulity is a cheap and dangerous quality.—G. BERNARD SHAW.

‘Wederom de Joanna’, het geheim van de Trinité
 Mei 1947 Terugkeer van de vrijheid, in volle glorie
 Religie zonder verrassingen, Biologica
 Ida Gerhardt, Buitenschot
 Josl Rakover wendt zich tot God, Emmanuel Levinas
 fiMystiek is een breed begrip
 ‘Systemische’ eenheid protestantse mystiek en pedagogiek
 Er is veel te doen op het erf der fenomenologie
 De niet onderkende macht van woorden, kwetsend en helend
 Pedagogiek en fenomenologie zijn familiair;
 Waarde & zelfkennis; Zielkunde & opvoeding
 Religieuze fenomenologie
 fiDe ware theorie is de werkende theorie
 John Dee of Gladhill Andreas Burnier/Gustav Meyrink
 Douwe Tiemersma Spiritualiteit en het sacrale
 Gustav Fechner – Blaise Pascal – William James
 Een fenomenaal succes: Adolfsel
 Absolute opvoedingsmissers
 De kleine Johannes [\(zie ook blz. 253\)](#)
 De kwetsbaarheid van het leven Rudolf Otto Biografie
 ‘Pedagogiek ‘Duidelijkheid biedt veiligheid’
 ‘Briefwissel Rudolf Otto In memoriam Paul Neff
 Theo de Boer †
 Het Veem
 Krantenarchief
 Wetenschap van gene zijde

J. L. Heldring, Sjestov – Een religieus denker die ongelovig was
 Leo Sjestov, Edmund Husserl – zelfrechtvaardiging van de rede
 J. Rispen & D. Mok Het een of het ander

¶ TYPOGRAFIE

Van Krimpen e.a.
 PMN Ceacilia
 Trinité 2
 Typografie 2
 Onze huisletters
 Slab & Sans Serif
 Het ideale boek
 De Hollandse Spectator

¶ FILOSOFIE SANS

Leo Sjestov
 Søren Kierkegaard

¶ ALLERHANDE

Curosia

INHOUD

Religie zonder openbaring	6
Fenomenologische methode en ethiek	25
Fenomenologische rede & mystiek	31
Kwetsen en helen in woord	50
<i>Geesl & leven</i> – fenomenologische pedagogiek	64
Fenomenologische boekenkast	76
Het verloren visioen	94
Als elke houvast ontbreekt	104
Ten diepste is het heilige een buitengewoon fenomeen	108
Metabletica	111
James en Pascal <i>De kansen en risico's van het leven</i>	117
Het wenselijke, <i>Disiderata</i> ©	131
<i>Een wijze uit het Westen</i>	132
Geloof als menselijke mogelijkheid	135
<i>De kleine Johannes</i>	142
<i>Psychofysica</i> en het bewustzijn na de dood	148
Filosofie en psychoanalyse	170
De droom der rede	177

RELIGIE ZONDER VERRASSINGEN

Humanitaire religie op biologische basis

Wanneer wij het stadium van volle verlichting hebben bereikt,
dat wij volkomen zelfstandig denken en handelen,
dan is dat niet per definitie in strijd met 'Gods scheppingsplan'.¹

LITERATUUR

- Gotthold Efraim Lessing († 1781) *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (1780).
De opvoeding van de mensheid, ingeleid, vertaald en geannoteerd door Jan Sperna
Weiland, Baarn 1979, geciteerd als **Lessing 1979**.
- Julian Huxley, *Religie zonder openbaring*, Rotterdam 1968, gecit. als **Nld. 1986**.
- J. S. Huxley, *Religion Without Revelation*, Londen 1927, gecit. als **Eng. 1927**.
- Dr. J. H. van den Berg, *Psychologie en geloof*, Nijkerk 1958, gecit. als **P&G**.
- Dr. H. C. Rümke, *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof*, Kampen 2003
geciteerd als **K&A**.
- William James, *The Will to Believe* (1898), Dover-editie 1956 gecit. als **WTB 1956**;
De wil om te geloven, Amsterdam, 2014, gecit. als **WTBnl. 2014**.²
- Willam James, *Varieties of Religious Experience* (1902), gecit. als **VREnl. 2010**.

ISBN 978-90-79133-94-9

EAN 9789079133949

© 2021/2026 ABRAXAS|Zuider-Amstelboeken, Amsterdam

¹ G. E. Lessing, *De opvoeding van de mensheid*, Baarn 1997

² **OPMERKING VAN DE UITGEVER:** Over het essay dat aan de bundel *Essays in popular philosophy* zijn naam gaf merkt James later in een brief aan F. H. Bradley op 'dat het beter *The Right to Believe* had kunnen heten', bron Ralph Barton Perry, *The Thought And Character of William James*, vol. ii, Londen, 1935 p. 488.
ZIE OOK Hein van Dongen, *Van radicaal empirisme naar religieuze ervaring – en terug* in het nawoord van de Nederlandse uitgave.

DE TRADITIONELE RELIGIE is door de natuurkundigen van de 17^e eeuw (Newton, Boyle c.s.), gerationaliseerd. In de woorden van Locke: 'Er is geen overtuigender bewijs van de goddelijke openbaring dan de beginselen van de rede.' Na de filosofische beschouwingen van Hume¹ en Kant² en het natuurwetenschappelijke werk van Darwin werd deze benaderingswijze losgelaten.

DE GODSDIENSTWETENSCHAP maakt de religie zelf tot onderwerp van bestudering. Binnen dit domein ontstonden de godsdienst-antropologie, -psychologie en -sociologie. Freud en Frazer waren kritisch, William James en Durkheim zagen een meerwaarde. De wetenschap verdedigt de religie, niet de theologie in haar streven zichzelf te 'demythologiseren'.

CONTENTS		
CHAPTER		PAGE
I.	A Preliminary Statement	23
II.	A Preliminary Interpretation	61
III.	The Situation To-day	81
IV.	Personalia	101
V.	Some Fundamentals	143
VI.	Comparative Religion	177
VII.	Comparative Religion (concluded)	217
VIII.	Psychology and Religion	253
IX.	Developed Religion	321
X.	Conclusion	345
	Bibliography	383
	Index	385

VOOR HET EERST zijn wij nu in staat de bestudering van de natuur en de mens en de bestudering van de religie samen onder te brengen in de conceptie van de evolutie. Kennis van de natuur en de bestemming van de mens en van de functie van de religie in de maatschappij en in het persoonlijk leven geeft richting aan de inhoud van een religie zonder

voorspellende verrassingen. Wat wordt ontdekt over de wereld van de (menselijke) natuur, de oorsprong en bestemming van een ontzagwekkende kosmische omgeving. Het samenvloeien van evidente intuïtie en geleerde aannames is de waarheid waarop religie beruist. Een andere deugdelijke kennis is er niet. Deze kennis van wezen en karakter, van subject en object, van natuurlijke krachten en fenomenen is de basis voor een bestendige in de natuur gewortelde religie.³

JULIAN HUXLEY 1967

1 DAVID HUME: Het is niet alleen in de poëzie en in de muziek dat we onze smaak en ons gevoel moeten volgen, maar ook in de filosofie. Wanneer ik van een principe overtuigd ben, dan is dit alleen maar een idee die mij sterker treft dan andere.

2 IMMANUEL KANT: Het smaakoordeel is zuiver contemplatief, dat wil zeggen het is een oordeel dat onverschillig staat ten opzichte van het bestaan van het object, en slechts de aard van het object met het gevoel van behagen en onbehagen vergelijkend verbindt.

3 NIEUW EDITIE, red. Raymond Williams in *The New Thinker's Library*, C. A. Watts, Londen 1967.
De tekst hierna is een compilerende parafrase van *Some Fundamentals*, VI & VII *Comparative Religion*.

RELIGIEWETENSCHAPPERS, theologen, mystici en andere aardlingen zijn het er over eens dat de religieuze werkelijkheid in laatste instantie onuitsprekelijk is, niet volledig in woorden uit te drukken, niet geheel door het menselijke verstand te bevatten. Een ervaring als het verliefd worden zou voldoende moeten zijn om de intellectualistische scepticus er van te overtuigen dat sommige zeer werkelijke en zeer gewone ervaringen de grenzen van de mededeelbaarheid te buiten gaan. Het aantal religieuze definities is gelijk aan het aantal vormen en hebben soms weinig met elkaar gemeen.

- 'Moraliteit met een tikje emotie'.
- 'Een verzameling gewetensbezwaren die de vrije ontplooiing van onze vermogens belemmeren'.
- 'Het geloof in geestelijke wezens'
- 'Het waarnemen van het oneindige onder inwerking van verschijnselen die het vermogen hebben het morele karakter van de mens te beïnvloeden'.
- 'Een gunstig stemmen of verzoenen van aan de mens superieure krachten die de loop van de natuurlijke gebeurtenissen besturen en beheersen'.
- 'De vele verschillende vormen van religie zijn alle pogingen om uitdrukking te geven aan de conceptie van God'.
- 'Religie is theorie en praktijk van de kunst van het innerlijk menselijk leven, en van wat blijvend is in de natuur der dingen.'
- 'Religie is de overgang van God de Leegte naar God de Vijand en God de Vriend.'
- 'Religie is de appreciatie is voor een onzichtbare wereld, gewoonlijk voor een onzichtbare aanwezigheid. Of wordt het beter omschreven als het totale gedrag van de mens tegenover wat hem het beste en grootste schijnt?'
- 'Religie is de krachtsinspanning om contact te behouden, niet met het oneindige, maar met datgene wat een verheven waarde bezit - wat misschien slechts een diepere vorm van oneindigheid is.'
- 'Religie is als wedden, met je leven als inzet, dat God bestaat.'
- 'Religie is geloof in de uiteindelijke betekenis van het universum.'
- 'Religie is een beveiligingssysteem van de deugdzzaamheid'.
- 'Geloofsbelijdenis is een theorie over de relatie tussen mens en universum'.
- 'Het geloof in een eeuwige God, in een goddelijke Geest en Wil die het universum bestuurt en met de mensheid morele relaties onderhoudt'.¹

1 VGL. III *Enige grondbeginselen* p. 5, Nld. 1986; v *Some Fundamentals* p. 143, Eng. 1927.

ALFRED WHITEHEAD stelt menselijke activiteiten tegenover religie. 'U gebruikt het rekenen, maar u bent religieus. Religie is geloofskracht die het innerlijk reinigt... De dogmatische kant van de religie kan daarom beschreven worden als een systeem van algemene waarheden die een omvorming van het karakter teweeg brengen wanneer zij oprecht worden nageleefd en levendig worden nagestreefd.' 'Dit is de ware en zuivere manier om God te dienen: Help weduwen en kinderen zonder vader in hun moeilijkheden. Doe wat God wil, en leef niet zoals de mensen die God niet kennen' (Jakobus 1:27). Deze definitie van het religieuze ideaal is niet volledig, vele aspecten van het religieuze leven zijn er niet in opgenomen.

T. H. HUXLEY sprak over het geëngageerd zijn van de affecties ten gunste van die bepaalde gedragswijze die wij goed noemen en vervolgt: 'Ik kan niets anders denken dan dat dit, samen met ontzag en respect (en pas op met het antieke begrip vrees) waarmee we te maken krijgen wanneer we proberen door de oppervlakte van materiële of van geestelijke aard kwesties heen te boren, de kwintessens uitmaakt van wat in religie in een of andere vorm van statische werkelijkheid heeft.' Door zijn vorm kan deze definitie geen aanspraak maken op algemeenheid, maar is belangwekkend omdat hij een van de eerste pogingen tot een psychologische interpretatie is.¹ 'Religie is duidelijk een gemoedstoestand. Het is ook duidelijk dat het niet uitsluitend de aanvaarding is van bepaalde bevestigingen als waar. Het lijkt mij een emotie die berust op een overtuiging van harmonie tussen onszelf en het universum in het algemeen.'²

Deze voorbeelden tonen de grote verscheidenheid aan denkbeelden over dit onderwerp. Alle tot nu toe gegeven definities zijn onvolledig en leggen de nadruk op bepaalde aspecten van religie ten koste van andere. Maar de wezenlijke religieuze werkelijkheid, de ervaring die zich zelf tracht te belichamen in symbolen en probeert in theologieën een intellectuele uitdrukkingwijze te vinden - wat is dat? Is dat niet het gevoel van heiligheid? En is niet dit gevoel van heiligheid, evenals het gevoel van honger, de opvlammende woede, de passie van de liefde, iets onweerlegbaars, iets dat zichzelf en niets anders is, waar men alleen over spreken kan met anderen die hetzelfde vermogen tot emotie en passie bezitten, omdat je nu eenmaal het gevoel voor kleuren niet aan een blinde duidelijk kan maken?

1 THOMAS HENRY HUXLEY, Engels bioloog (1825-1895), grootvader van Julian en Aldous Huxley.

2 JOHN MCTAGGART, *Some Dogmas of Religion* Londen 1906 p. 3.

Hij besluit zijn boek met:

'Al het uitmuntende is even moeilijk als zeldzaam. Misschien zal het niet altijd zo zijn. Misschien zal de tijd zijn onvolmaaktheid dichter bij de volmaaktheid van de eeuwigheid brengen. Maar durven we hier en nu ontkennen dat Spinoza gelijk heeft?

Omnia præclara tam difficilia quam rara sunt, al wat de moeite loont is even moeilijk als zeldzaam.'

EEN ENCYCLOPEDISCH VERSLAG hoort te steunen op een definitie waarin alle feiten kunnen worden ondergebracht. Zo'n definitie wordt door A. E. Crawley in *The Tree of Life* (Londen 1905) voorgesteld, waarin hij uiteenzet dat Grieks noch Latijn een samenvattend woord bezitten voor religie, behalve in de ene taal *leáa* in de andere *sacra*, woorden die gelijkwaardig zijn aan *heilige zaken*: 'Wij mogen dan ook het religieuze object als het heilige definiëren'. Deze kernachtige psychologische definitie is min of meer overgenomen door Nathan Söderblom, Robert Marett, dr. Rudolf Otto e.a.

DR. ROBERT MARETT († 1943) beschrijft de religies van schriftloze volkeren met de blik van een antropoloog: 'Bij emoties van ontzag en verwondering, waarbij het gevoel op dat moment de kracht van een redelijke verklaring schijnt te overtreffen, treedt er in het rijk van de menselijke gedachte een sterke impuls op om het mysterieuze of bovennatuurlijke 'iets' te objectiveren en zelfs te personifiëren met een aansluitende impuls om dat iets onschadelijk te maken of gunstig te stemmen door een sterke beheersing, communicatie of verzoeningspoging.' 'Wat aan al deze wisselende interpretaties van het denken ten grondslag ligt, kan aangemerkt worden als een universeel gevoel, namelijk het besef dat er van de aanbeden voorwerpen iets ontzagwekkends uitgaat dat bij de mens innerlijk aanslaat en resultaten van ontzag oproept, zoals respect, verzoening en dienst- & dankbaarheid.'

dr. rudolf otto, theoloog én godsdienstwetenschapper, schreef *Das Heilige*, dat in filosofische en godsdienstpsychologische kringen als hoogst belangrijk erkend werd.¹ Hij vindt in het directe ervaren van het heilige (Hh) in gebeurtenissen, personen, dingen en gedachten niet alleen de oorsprong van religieuze gevoelens in het verleden van schriftloze volkeren, maar de kern van alles wat in het moderne christendom, evenals elders in het religieuze leven, van waarde is. Hij wijst er met enige nadruk op dat heiligheid in oorspronkelijke zin niet alleen in geen enkele relatie staat met welke morele associaties of intellectuele interpretaties dan ook, maar dat zelfs in volwaardige religies zoals het christendom, waar moraal en intellect in nauwe relatie zijn getreden met het religieuze gevoel, het ervaren van heiligheid iets sui generis is, een directe ervaring, zoals die van schoonheid of logische juistheid en dat je, door er een rationeel moreel gevoel of een intellectueel theologisch begrip voor in de plaats te stellen, de religieuze ervaring van zijn kernpunt en zijn gevoelsbron berooft.²

1 Het heilige; Onderzoek naar de relatie tussen de rationele en non-rationele kanten van religie, Amsterdam 2012⁴.

2 Otto studeerde natuurwetenschap, filosofie, godsdienstgeschiedenis en theologie. Als filosoof was hij Kantiaan en aanhanger van Schleiermacher en grensde zo de naturalistische wereldbeschouwing af tegen het godsdienstige en legde hij de nadruk op het irrationele karakter van religieuze ervaringen. Hij was internationaal georiënteerd en stichter van de *Religiöser Menschheitsbund* (C. J. B., 1955).

RUDOLF OTTO spreekt over dit gevoel als een diep religieus bewustzijn: 'Denken wij nu aan het diepste en meest fundamentele in iedere sterke religieuze gevoelsbeweging, voor zover ze nog meer is dan geluksgevoel, vertrouwen of liefde, datgene wat los van deze begeleidende elementen ook in ons het innerlijk met een zinnenverwarrend geweld kan aangrijpen en vervullen. Gaan wij het na door het ons in te leven, mee te voelen en na te voelen bij anderen, in de sterke golven van diepgelovigheid en de stemmingsuitingen daarvan, in de plechtigheid en de gestemdheid van het rituele en liturgische, in datgene wat om religieuze monumenten, gebouwen, tempels en kerken leeft en beeft, – zo kan zich slechts één uitdrukking voor dit alles aan ons opdringen: het gevoel van het *mysterium tremendum*, van de huiveringwekkende geheimenis. Het gevoel van dit mysterie kan met milde stroom het innerlijk vervullen in de vorm van de verheven stille stemming van verzonken aandacht. Het kan overgaan in een rustig vloeiende gestemdheid van de ziel die lang aanhoudt en natrilt, tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het profane, het alledaagse achterlaat. Het kan ook met krampachtige stoten en stuiptrekkingen plotseling uit de ziel naar voren breken. Het kan voeren tot een vreemde opwindings, tot roes, vervoering of extase. Het kan wild en demonisch worden. Het kan geleidelijk omlaaggaan tot spookachtig vrezende en sidderen. Het heeft zijn ruwe, barbaarse eerste uitingen en laagste vormen. En het ontwikkelt zich tot een teer, gelouterd en opgetogen gevoel. Het kan worden tot het stille en deemoedige huiveren en verstommen van het schepsel voor het – ja waarvoor?

VOOR WAT IN EEN ONUITSPREKELIJK GEHEIM ALLES TE BOVEN GAAT.

Zo zeggen wij het, om toch iets te zeggen. Het valt meteen weer op dat we daarmee eigenlijk niets zeggen, of tenminste, dat ook hier weer onze poging tot begripbepaling zuiver negatief is. *Mysterium* is naar het begrip niets anders dan de naam voor het verborgene, dat wil zeggen het onbekende, niet begrepene en verstande, niet alledaagse, niet vertrouwde, zonder dat dit nader kan worden bepaald naar zijn hoe. Toch is er iets mee bedoeld dat zonder meer positief is. Het positieve ervan wordt louter in gevoelens beleefd en deze gevoelens kunnen wij al toelichtende ook wel verduidelijken, door ze gelijktijdig te laten doorklinken.¹

1 Hh⁴ p. 46. Over de zin van 'gevoel' als een vóór en boven het begrip bestaande en toch waargenomen betrokkenheid op een object, vergelijk *Das Gefühl des Überweltlichen*, hfst xv *Nachträgliche bemerkungen* § *Schlußbemerkung über 'Gefühl'*, zie ook: W. Banning: *Religieuze opbouw*, 1933. In aansluiting op Otto's *mysterium tremendum* m.n. deel 2 *De inhoud van de Godsvoorstelling*, hfst. vi *Het Heilige*. Dit hoofdstuk is integraal opgenomen in D. Mok, *Een wijze uit het westen*, Amsterdam 2001 p. 160–166 (*Fenomenologische Bibliotheek* №7).

Zowel het buitenredelijke aspect van de religieuze ervaring als de psychologische basis ervan worden duidelijk door hem beschreven. De kracht waarmee het religieuze gevoel het leven kan omvormen, wordt levendig geschetst.¹

‘RELIGIEUZE VERVOERING is als profane geestdrift, je kunt niet eeuwig verliefd zijn; het leven wordt na de verliefdheid iets volstrekt anders.’²

DIT GEVOEL komt in ‘enge’ (*unheimliche, uncanny*) voor het eerst tot uiting. Van deze vrees en haar ruwe beginvorm, van dit eenmaal in de eerste opwelling doorbroken gevoel voor iets ‘engs’ dat vreemd en nieuw in het gemoed van de oermensheid opdook, is alle godsdiensthistorische ontwikkeling uitgegaan. Daarin vinden ‘demonen’ net zoals ‘goden’ hun oorsprong en wat verder de ‘mythologische bewuste waarneming’ of de ‘fantasie’ aan objectiveringen van dit gevoel te voorschijn bracht. Als je dit niet als een eerste, kwalitatief specifieke, uit niets anders afleidbare fundamentele factor en kracht van het gehele godsdiensthistorische proces wilt aanvaarden, kom je met alle animistische, magische en volkspsychologische verklaringen van het ontstaan der religie onmiddellijk op dwaalwegen en ga je aan het eigenlijke probleem voorbij.³

DIT GEVOEL, meet de bovennatuurlijke kracht die verondersteld wordt het te verklaren, is niet per definitie goed. Het feitelijke gevoel, de ‘religieuze huiver’, is moreel gezien neutraal en kan, zoals Otto zegt, wanneer het in contact komt met dingen die op zich zelf goed of kwaad zijn, veredeld dan wel ontluisterd worden. En de bovennatuurlijke kracht die in zulke als heilig aanvoelde objecten zouden zetelen, het theoplasma waar goden van gemaakt worden, wordt verondersteld zich ten goede of ten kwade te manifesteren.

1 Wellicht niet zo levendig als Victor Hugos beschrijving in *Les Misérables* van de femme de ménage Baptistine: ‘De natuur had niets meer dan een schaap van haar gemaakt; de religie gaf haar de gedaante van een engel’.

2 Sir Francis Younghusband, *The Light of Experience: A review of some men and events of my time, 1927*. Younghusband publiceerde reisverhalen en filosofische verhandelingen over oosterse religie, gebaseerd op zijn ontmoetingen met o.a. de Dalai Lama, Mahatma Gandhi. Anders dan bij Edmund Hillary en John Muir, c.s. is zijn naam grotendeels verloren gegaan door zijn nachtmierriechtige invasie van Tibet in 1903 (2700 doden aan Tibetaanse kant) en de koloniale erfenis. Zijn ervaringen in Tibet en de Himalaya maakte hem, nadat hij Kasjmir verliet, een pleitbezorger voor de onafhankelijkheid van India, en omarmde hij eclectischer wijs oosterse en westerse dogma's die geen ruimte boden voor Victoriaanse goedkeuring.

3 Vgl. hoofdstuk 25 *Mythus und Religion* in Wundts *Völkerpsychologie* in Otto's boek *Aufsätze das Numinose Betreffend* en dat in *Deutsche Literatur Zeitung*, 1910, b 38. Otto vindt in de onderzoeken van R. Marett en Nathan Söderblom een bevestiging van zijn beweringen. Beide auteurs onderkennen het volstrekt eigene van de numinauze vrees nog niet met die scherpte die hiervoor nodig is, vooral bij Marett scheelt het nog maar een haartje. vgl.: R. R. Marett, *The threshold of Religion*, Londen 1909 en N. Söderblom, *Das Werden des Gottensglaubens*, Leipzig 1915 (die in dit boek de categorie van het heilige invoert. zie bij dit laatste Otto's bespreking in de *Theologische Literaturzeitung*, januari 1925).

4 Gevoel is alles, een naam an sich is niets; vgl. Otto *Het heilige* 2012 p. 35.

– Het wordt gebruikt om door rituelen veranderingen te verkrijgen die zijn afgestemd op hogere machten¹, om de vruchtbaarheid te bevorderen, plagen en zegeningen te veroorzaken en het kan zowel wraaklustig als liefdevol zijn.

ROBERT MARETT suggereert om de begrippen ‘het gewijde’ en ‘het heilige’ los te koppelen van loutere goedheid en het Polynesische woord *Mana* te lenen dat in alle objecten zou zetelen die dit ontzagwekkende gevoel veroorzaken.

RUDOLF OTTO voelt zich gedwongen een nieuw woord te verzinnen voor de ervaring van heiligheid, en gebruikt daarvoor *het numineuze*, van het Latijnse *numen*, een autoriteit die aanbeden moet worden.

RONALD HEPBURN benoemt in *Christianity and Paradox* (1957) het numineuze als de onherleidbare harde kern van religieuze ervaring.

Het is niet zonder betekenis dat verschillende denkers, die het onderwerp langs andere wegen benaderen, tot dezelfde slotsom komen. Robert Marett, de antropoloog probeert de zin te ontdekken in de verhalen van reizigers, zendelingen en geleerden over de in onze ogen verwarde werkwijzen van het schriftloze verstand.

Rudolf Otto als godsdienstwetenschapper beschrijft die religieuze overeenkomsten en verschillen zo volledig en nauwkeurig mogelijk.²

De een benadert *de schriftloze religie van de buitenkant*, de ander beschrijft inlevend religies van binnenuit. Beiden merken dat er een uiterst religieus ervaren bestaat, bepaald door dit gevoel van mysterie en ontzag.

RUDOLF OTTO gaat het verst. Hij toont niet alleen aan dat het numineuze in slechte zowel als in goede dingen kan worden gevoeld, maar dat *normaliter*, in slechte of goede evenals in neutrale dingen, dit gevoel zowel aantrekking als afstoting, zowel betovering als vrees inhoudt.³ Alle definities gaan er vanuit dat de triniteit voelen, handelen en geloven bij religie de norm is die de religieuze waarde kenmerkt. Zelfs Reinachs verzameling gewetensbezwaren die de vrije ontplooiing van onze vermogens belemmeren impliceert gevoelens die een krachtige invloed op het handelen hebben.

1 Methoden van magie zijn neutraal en gelijk, alleen de doelen – ten eigen bate of het goede voor de wereld beoogende – kunnen verschillen.

2 ZIE: Otto's essay *Religieuze overeenstemming in de godsdienstgeschiedenis* dat is toegevoegd in de Nederlandse uitgave van *De genaderrelgie van India en het christendom*, Amsterdam 2005.

3 ‘Rudolf Otto heeft ons het heilige laten zien als het volstrekt andere, dat zich opdringt als van een geheel andere orde dan wat ons bekend is. Het is *a nobis sepositum*, apart gezet van ons en onze wereld. Wij beantwoorden dit zich opdringende met een dualistisch gevoel. De Scheu, die *Das Ganz Andere* wekt, splitst zich daarna in gevoelens van vrees, huivering, ontzag, eerbied, kleinheid, ja nietigheid en gevoelens van aangetrokken worden, verraste blijdschap en liefde. het heilige trekt aan en stoot af, het doet een eindeloze distantie beseffen en een nooit vermoede nabijheid gevoelen. Zullen wij wegen vinden van het heilige naar humanitaire verhevenheid dan zal ook dát, hoe dan ook, dát besef in ons moeten wakker maken dat ons leert zich te verhouden tot *Das Ganz Andere*.’ G. van der Leeuw, *Wegen en grenzen*, Amsterdam 1932

ZONDER HULP VAN PSYCHOLOGISCHE SLEUTELS EN DEFINITIES zoals van Crawley, Marett, Otto c.s. is het buitengewoon lastig om te zien zijn hoe deze drie componenten – emotie, praktijk en intellect – zich in religies kunnen inpassen en welke gemeenschappelijke component deze levensovertuigingen hebben waar de term religieus op van toepassing kan zijn. Wat maakt een religieuze emotie religieus en niet louter (esth)etisch? Wat maakt het ene handelingsmotief religieus en de ander kunstzinnig of moreel? Wat brengt het ene gedeelte van een ceremonie of een ritueel binnen de sfeer van het religieuze en sluit het andere deel er buiten? Waarom noemen wij het ene geloof wetenschappelijk en het andere religieus?

Normaal gesproken hebben we een aangeboren vermogen om bij sommige gebeurtenissen iets heiligs te ervaren; zoals we op een ander niveau vrees, walging en schoonheid ervaren of de deugdelijkheid van een logische bewijsvoering beoordelen. Sommigen bezitten dit vermogen in overstelpende mate en worden gedreven door hun 'heilige ervaringen' en de behoefte hun leven hierop te baseren. De meesten hebben dit minder intens. Zij zullen, wanneer zij er op gewezen worden, naar vermogen iets van heiligheid aanvoelen maar missen de scheppende krachten van hen die de wereld van poëzie en muziek vormgeven. Anderen zijn door aanleg en opvoeding gespeend van het vermogen datgene te waarderen wat als gewijd en heilig geldt. Weer anderen kunnen geen waardering voor muziek hebben; anderen zijn (nog) niet in staat een logische gedachtegang te volgen, terwijl weer anderen als morele dwazen ter wereld komen met een zwak onderscheidingsvermogen voor wat met goed en wat met kwaad bedoeld wordt. Last but not least de velen bij wie opvoeding, traumata of eigen levens deze morele zin hebben verwrongen of verwoest.¹

Het vermogen om het heilige te ervaren vraagt om bevrediging van dit gevoel. 'De hoogste vorm van geluk brengt vaak zoveel smart met zich mee, dat we het alleen van pijn kunnen onderscheiden doordat het is wat we boven alles verkieslijk vinden, omdat onze ziel ons zegt dat het goed is.'²

Het begrip 'gevoel voor het gewijde' (religieus besef) of 'gevoel voor het heilige' (religieus sentiment) voldoen bij gebrek aan beter. Zo kunnen krachten die achter de natuur werkzaam zijn, het mysterieuze waarmee de onderzoekende geest gecon-

¹ VERG. Viktor E. Frankl, *De zin van het bestaan: een inleiding tot de logotherapie*, Rotterdam 201515.

Van hem is de uitspraak: Dat niets ter wereld bij machte is jou van je ervaringen te beroven.

zie ook: Verena Mayer, *Husserl, denken zonder oordelen*, p. 224, 291, 338, Amsterdam 20202;

Francesca Brencio, *Sufferance, Freedom and Meaning: Viktor Frankl and Martin Heidegger*, Krakau 2015.

² George Eliot in haar *Romula* (1907); Herbert Spencer over George Eliot: 'Haar vermogen tot abstract denken, samen met een concreet voorstellings- en uitdrukkingsvermogen, heb ik nimmer zo krachtig aangetroffen.'

fronteerd wordt, de grote momenten in het leven van de mens – geboorte, relatievestiging en dood –, uitingen van kunst en wetenschap, het morele ideaal en doen wat goed is – al deze fenomenen, religieuze objecten worden. Ze worden pas als ‘religieus’ aangemerkt wanneer ze ons geestelijk raken door hun gewijde karakter en onze denkgeest de heiligheid aanvoelt.

Dit besef van het heilige is een complexe gemoedstoestand. Een belangrijk psychologische verschijnsel waarmee het gepaard gaat is *ontzag*, een complex samengesteld uit vrees, verwondering en bewondering. Eerbied, die een verdunde nederigheid in zich draagt, kan er onderdeel van zijn. Het mysterie kan als de zuiverste essentie ervan worden beschouwd, met ontzag en respect als een noodzakelijk en voor de hand liggend *evident* bestanddeel. Het mysterie kan vulgaire geheimzinnigheid te zijn, voortkomend uit het ongewone of vreemde. Deze geheimzinnigheid kan door loutere *profaniteit* verdwijnen. Begrip, in de betekenis van idee hebben van het causale verband, of van het ontleden van een specifiek gebeuren of organisme tot in hun samenstellende delen, met inbegrip van hun werking – hoeft het in beschouwing *genomen* wezen of fenomeen niet per definitie van het mysterieuze te worden beroofd.¹ Dan wordt het een mysterie dat niet langer appelleert aan het schrift- en letterloze verstand, maar exclusief is gericht op de cognitief geschoolde versie. Eenvoudigen van geest en kinderen die aan hun voorliefde toegeven zonder zich te bekommeren om normen die zijn bedacht om onze waarden te beschermen zijn vrij van alles. Binnen het domein van de pedagogiek krijgt de *inclusief* gerichte fenomenologische methode veel aandacht.²

Een karakteristiek van de zin voor het mysterieuze in een getraind denkvermogen ligt in de neiging de onderwerpen van overdenking steeds meer op vertrouwd terrein te zoeken en minder in het louter ongewone. Zo gaat het ook in de kunst. Kunst kan in eenvoud meer zin voor schoonheid leggen dan kitsch over het belangrijkste voorval ooit. De mooiste kunstwerken verwijzen vaak naar de eenvoudigste en meest menselijke waarheden.

Zo is het ook met religie. De sluimerende geest die door buiten gewone prikkels gewekt moet worden – een wonder, een catastrofe – maakt plaats voor het inzicht dat in de gewoonste dingen de eerbied, de verwondering of liefde verwezenlijkt kan worden. Als het bestaan zelf een bron van verwondering is geworden, is er geen plaats meer voor het wonder in alledaagse zin.

1 CAUSALITEIT: oorzakelijk verband – dat het een het ander veroorzaakt; het begrijpen van hoe en waarom een bepaald gebeuren of organisme tot stand kwam. Omstreken binnen de humaniora is de absolute geldigheid van de relatie tussen causaliteit & finaliteit, de doelgerichtheid in de natuur.

2 Eva Kessler *Liefdevol opvoeden, een kunst*, Amsterdam 2008; (systemische- of fenomenologische pedagogiek).

Als een rozeruiker zoet
in het zacht ontloken turen,
schat van de ademloze ure
dat het hart zijn liefde ontmoet.

Als een rozeruiker zoet
is het ingetogen zwijgen,
sprakeloos tot elkander neigen
als het hart de liefste ontmoet.

Als een rozeruiker zoet
is het eindeloos mild genezen,
't zalig geborgen wezen
als het hart, vervuld, ontmoet

Liefde en Liefdes overvloed.¹

Ida Gerhardt, Buitenschot, Amsterdam 1947
N.B. Het oorspronkelijke gedicht staat op blz. 32.

WANNEER SENTIMENT DE PLAATS VAN GEVOELENS INNEEMT, als vulgariteit de boventoon voert en reële motieven niet gehoord worden, dan wordt de zichtbare werkelijkheid diffuus en samenleven bemoeilijkt. Denkbeelden die gevoelens van walging oproepen, zo evident ongerijmd pretentieus van klank. Gevoel voor wat zuiver is, wordt verstoord door de wijze waarop sommige gemeenschappen gebruik maken van onbeheerste gevoelens en drijven die morbiditeit aanmoedigt en andere waarden ontluistert. Er zijn geen overtuigende verklaringen voor het ontstaan van 'leven' überhaupt. Het mysterieuze blijft behouden zolang het niet wordt weggeredeneerd. Pogingen om religieuze fenomenen te verklaren, vinden hun neerslag in mythologie en archeologie. In het begin zijn deze schriftloze rationalisaties pogingen om een verlangen verstandelijk te ondersteunen. De logica brengt verbeteringen aan door inherente tegenstrijdigheden te elimineren. De ervaring probeert de verklaringen – in overeenstemming met het waargenome – in een vorm te gieten. Religie was niet gerelateerd aan geloof aan God of goden, of met een abstract goed tegenover een abstract kwaad en fenomenen als zielsverlossing of gehoorzaamheid aan een openbaring. Dit zijn denkbeelden van ervaring en vanzelfsprekend denken. Daardoor stuiten we op fenomenen en ideeën die op vanzelfsprekende wijze een sfeer van heiligheid uitstralen.

HET GEVOEL VOOR HET HEILIGE IS DE KERN VAN HET HELE FENOMEEN. Religie heeft in haar ontwikkeling het intellect, de moraal, het ritueel en het gevoel erbij betrokken. Zij heeft het gevoel voor HET HEILIGE in allerlei voorwerpen en ideeën verankerd. Logica en ervaring wijzen niet per definitie dezelfde richting uit, de logica aanvaardt bepaalde premissen als vanzelfsprekend (bijvoorbeeld dat er een persoonlijke God bestaat) en er dan de conclusies uittrekt. Deze conclusies hoeven niet op feiten steunen en kunnen in tegenspraak zijn met de ervaring; toch zijn logische conclusies geliefder dan de geleefde werkelijkheidsleving.

DE OVERDRACHT VAN HET GEVOEL VAN HEILIGHEID DAT IN BEPAALDE FENOMENEN WORDT ERVAREN was een proces dat zich van het begin af voelbaar manifesteerde in de lijn van: het principe van associatie, dat diep in de menselijke geest geworteld is.¹

Dit verklaart de irrationele weerstand tegen veranderingen die worden bedolven onder een stroom van gevoelens en niet gewogen op hun intellectuele merites. Tot onheuglijke tijden teruggaande tradities en het feit dat bepaalde dingen sinds generaties zo gebeuren, zijn een geldige reden om het nu en in de toekomst ook zo te doen. Dit staat los van sociale aanpassingen die we gebruiken om prettig met de ander om te gaan. Bij boeren gaat het om hun heilige grond. Wanneer die grond wordt gebruikt tot algemeen nut van de biotoop is dat predicaat heilig te noemen. Niet alle verklaringen vallen binnen de grenzen van hun realiteitsgebied. Conclusies vinden hun weg in het leven van alledag en vragen om toepassing op allerlei zaken, het gewone gangetje heeft geen eeuwigheidswaarde.

HET ASSOCIATIEPROCES kan leiden tot een verstandelijke verklaring, of tot bepaalde pogingen om tegenover religie tot een zekere soort verstandelijke verklaring te komen, waardoor deze verklaringen te maken krijgen met het specifiek religieuze heilighedsaspect. Zo kunnen humanitaire waarden door associatie worden geheilgd. Handelingen die diepe gevoelens raken worden als kwetsend ervaren krijgen het predicaat van negatieve heiligheid. Handelingen die indruisen tegen de door de gemeenschap gewaardeerde normen worden niet geaccepteerd. Een deel van ons ethisch handelen krijgt een zacht-religieus heilig tintje, zonder dat daarbij noodzakelijkerwijs wordt gedacht aan kosmologische verbanden.

HOE LANGER WE OVER ONZE RELIGIEUZE KWESTIES NADENKEN, des te moeilijker wordt het om goden van laagstaande bedoelingen te verdenken of van een laag moreel inzicht te betichten. De logica dringt ons langzamerhand het idee op dat de moraal, evenals de intellectuele en andere eigenschappen van HET HEILIGE, absoluut en volmaakt is – dat HET niet alleen krachtiger en beter is dan wij en meer kennis bezit, maar dat HET ONNOEMBARE alwetend, almachtig en absoluut goed is. Aan de andere kant bestaat de menselijke twijfel en het bestaan hiervan is een uitdaging voor het ethische besef. Het feitelijke gevolg van deze tweeledigheid is het ontstaan van allerlei verschillende tendensen.

¹ VGL. de antropologische studie *Religieuze overeenstemming in de godsdienstgeschiedenis* van Rudolf Otto in *De genadereligie van India en het christendom; Overeenkomsten en contrasten*, Amsterdam 2005; ZIE OOK: Otto, *Het heilige* 8 § 11 *Wet van de gevoelsassociatie* p. 109, Amsterdam 2012⁴.

In John Miltons *Paradise Lost* is Satan een vooraanstaande figuur in het kosmische drama, maar het conflict tussen hem en God is geen eerlijke strijd, zoals die in de Perzische theologie tussen Ormuzd en Ariman. Wij worden al spoedig ingewijd in het geheim – waarover de duivels geen zekerheid hebben – dat HET OPPERWEZEN alwetend en almachtig is en dat daarom alle kuiperijen van de boze net zo zeker tot mislukking zijn gedoemd als die van de schurk in een melodrama.¹

Een serieuze levensovertuiging is, ondanks alle twijfel, een oriëntatiepunt in moeilijke tijdensteun voor het persoonlijke en nog meer voor een maatschappelijk moreel leven. Matthew Hales, een rechter in de laatste jaren van de zeventiende eeuw, schreef: 'Te zeggen dat religie bedrog is, betekent het opheffen van al die verplichtingen waardoor de beschaafde maatschappij in stand wordt gehouden.' Deze gedachte is ontzenuwd door o.a. schrijver/jurist Edmund S. P. Haynes (†1949): 'Als moraliteit werkelijk afhankelijk zou zijn van geboden uit een andere wereld, dan zouden de religieuze veranderingen van de laatste vijftig jaar de maatschappij volledig hebben ontwricht'. Over de kwestie van de goddelijke persoonlijkheid zegt Harvard-schrijver/filosoof George Santayana (†1952): 'Wat ten aanzien van de voorwaarden tot een geslaagde manier van leven als rechtschapen geldt, hoeft in persoonlijke zin nog niet moreel te zijn, evenmin als de voorwaarden die voor het bestaan van een vlam noodzakelijk zijn, zelf hoeven te branden'. De band tussen moraal en religie, mores in de mantel van behoudzuchtige onaanstaarbaarheid, heeft de morele vooruitgang vertraagd.

Het uiteindelijke resultaat is altijd een compromis. Tegen de tijd dat men over de moraal begon na te denken in plaats van de morele normen als een noodzakelijke traditie te accepteren, is de idee van een leidende kosmische AANWEZIGHEID, tot leven gekomen. De logica, aangepast aan de zich ontwikkelende morele zin van de mens, vertoont de neiging deze abstractie tot een voorbeeld van morele perfectie te maken. Aan de andere kant hadden de feiten die de werkelijkheid van het leven uitmaken, inclusief het kwaad, al lang tevoren de aandacht opgeëist en vroegen om een verklaring. Waarom worden onschuldigen of zij die proberen rechtschapen te leven door het ongeluk getroffen? Job stelt deze vraag vanuit zijn eigen toestand. Zijn drie vrienden antwoorden vanuit hun geloof: omdat je het verdiend hebt.' Job weet dat dit niet waar is. Hij beroept zich op de EEUWIGE. Het antwoord is even eenvoudig als dat van de drie troosters. Het heeft niet veel meer aan troost te bieden maar het is verheven, niet kinderachtig, het tekent een waarachtig feit

1. Miltons het epos *Paradise lost* (1667), is een dramatisering van het bijbelse verhaal over de val van de mensheid uit het paradijs. Milton schreef ook een vervolg, *Paradise regained* (1671), waarin Jezus zich met succes tegen de duivel verzet en het door Adam en Eva verloren paradijs weer terugwint.

in plaats van een valse veronderstelling te geven. Het antwoord luidt: 'Omdat ik de EEUWIGE ben, omdat mijn wegen niet de jouwe zijn; omdat jij de bedoeling niet kunt begrijpen; omdat de OPPERSTE WERKELIJKHEID een mysterie is en dat altijd zal blijven, teneinde zowel gerespecteerd als bemind te worden.'¹

Hoe verheven ook, het houdt theïstisch allerlei bezwaren in, die vermeden worden wanneer de religie haar objecten van aanbidding niet verpersoonlijkt.

DE ESSENTIE VAN RELIGIE vindt haar oorsprong in het menselijk vermogen tot ontzag en eerbied, (hoe verstaend ook door conventie of gekleineerd door bijgeloof of angst), in authentieke fenomenen en ideeën die het gevoel van heiligheid opwekken. De conceptie van kosmische wezens, een verstandelijke rationalisatie was toen net zo onvermijdelijk als de volgende stap om tot verdere religieuze vooruitgang komen.

Suggesties van een andere benaderingswijze zijn het verzoek om onze ideeën op hun kop te zetten. Onze geschiedenis heeft voorbeelden genoeg hoe noodzakelijk en vruchtbaar het kan zijn het tij te keren. Een wetenschappelijk voorbeeld hiervan is de Leer van Gregor Mendel die onzichtbare eenheden tot uitgangspunt maakt van een studie over erfelijkheid in plaats van terug te denken vanuit de zichtbare eigenschappen van de plant of het dier. Darwins grootse conceptie van de natuurlijke selectie was een ander geval van het omkeren van een gangbare mening. De toegespitste variëteit, die vroeger werd toegejuicht als bewijs van een voorop gezette bedoeling van de kant van de MAKER, werd nu van de andere kant af benaderd en gezien als de noodzakelijke uitkomst van niet-doelbewuste variatie en selectie. De huidige stand van zaken in de filosofie, mede door de relativiteitstheorie door Einstein, is een ander toepasselijk geval. We zijn er zo aan gewend tijd en ruimte als een noodzakelijk en vaststaand uitwendig geraamte te beschouwen, dat zij de basis van hun denken onder zich voelen wegzakken als hun gevraagd wordt ze relatief te zien, eerder als een denkmethode dan als iets dat werkelijk buiten ons bestaat. Of, om een voorbeeld uit de ethische sfeer te nemen: aan het begin van onze tijdrekening moeten axioma's als de verplichting om je vijanden lief te hebben, de doorsnee barbaar, de doorsnee jood of de doorsnee Romein als een volkomen omgekeerde wereld voor gekomen zijn. Je had als lid van de stam, als goede jood, als goed burger de plicht je vijanden te haten. De religieuze jood heeft in ieder geval voldoende goddelijke macht achter zich staan om ze daarmee dodelijk te kunnen treffen. En toch zullen zelfs tegenstanders van

1 Vergelijk Spinoza's woorden: Wie God waarlijk liefheeft kan niet verlangen dat God in ruil daarvoor ook hem bemint.

het christendom moeten toegeven dat de wereld, hoe onvolkomen zij dit voorschrift ook heeft opgevolgd, ontdekt heeft dat het een diepere waarheid bevat dan het tegendeel.

Als religie niet louter het naïeve geloven in goden of God en het gehoorzamen aan hun bevelen of wil betekent, wat het dan wel? Het is een levenshouding, een beschouwing die moet worden beoefend wanneer we er iets goeds mee willen bereiken.

Religieuze emotie zal er altijd zijn, zal zich altijd willen uiten. De manieren waarop zij tot uitdrukking wordt gebracht is aan ons. Het normenstelsel van de mens dat de belangrijke waarden beschermt, zijn geestelijke vermogens vragen om richting, het doel waarnaar moet worden gestreefd. Het feitelijke in de natuur en het leven bepaalt de grenzen waarbinnen zij zich kan bewegen, de latten van het raamwerk waarlangs deze verlangens en gevoelens moeten groeien, willen zij de stralen van de zon der waarheid kunnen opvangen, wanneer zij zich tenminste boven het kruipen over de grond willen uitwerken. Het is onze plicht deze uitwendige factoren goed en volledig te leren kennen, bereid te zijn iedere waarheid onder ogen te zien en niet af te wijzen wat niet met onze verlangens strookt. Het is onze plicht onze eigen mogelijkheden te realiseren, te weten welke verlangens de boventoon moeten voeren, welke verlangens moeten worden beteugeld. En ons hele weerbarstige gevoelsleven, onze onstuimige wil, te stellen onder de gemeenschappelijke leiding van respect en rede. Als we dit nalaten, maken we van onszelf iemand die zichzelf verdeeld en geven we de vloedgolf van het religieuze gemoed de kans de vruchten van harde menselijke arbeid te overspoelen en te niet te doen. De keuze is aan ons.¹

Wetenschap is de grote reiniger van het menselijk denken; het maakt elke religie onmogelijk behalve de hoogste. Burnett Hillman Streeter † 1937²

1 SECULIER (Lat. *secularis*), in het *chr. Lat.* eeuwigheid, de wereld, het aardse leven. Ongewijd wereldlijk, *Waarden & Normen* van een bepaalde tijd.

REVELATIE (Lat.) = ONTDEKKING (het bedekkende wegnemen, zichtbaar worden).

OPENBARING (verkondiging van iets dat nog niet bekend is, in die zin ook *grote verrassing*)

PROFAAN (Lat. *profanus* = niet <in>gewijd). De dans is profaan geworden, maar dat doet niets af van de oorsprong. profaan oningewijd, werelds

2 *Reality*, IX p. 272, het eerste motto dat Huxley *Religion without revelation* in 1927 meegaf. BRON *Encyclopaedia Britannica*. LETTER Adobe Garamond Pro.

SIR JULIAN SORELL HUXLEY werd in 1925 hoogleraar in de dierkunde aan het Kings College in Londen, later hoogleraar in de fysiologie aan het Royal Institute (1926–1929). Hij reisde in 1931 naar Oost-Afrika om advies uit te brengen over de ontwikkeling van de inheemse bevolking, was secretaris van de Zoological Society (1935–1942) en directeur-generaal van de UNESCO (1946–1948). In 1948 werd vooral door zijn toedoen de Internationale Unie tot Behoud van de Natuur en de Natuurlijke Hulpbronnen (IUCN) opgericht. Hij gaf, samen met Victor Stolan, de stoot tot de oprichting van het Wereld Natuur Fonds. Huxley wordt beschouwd als woordvoerder van het neodarwinisme. Uitgaande van het moderne evolutionisme heeft hij een evolutionair humanisme ontwikkeld dat bedoeld is als de logische uitbreiding en consequentie van hetgeen wetenschappelijk over de evolutie bekend is. Naast vakliteratuur publiceerde hij vele heldere uiteenzettingen van moeilijke biologische onderwerpen gericht op de geïnteresseerde leek. In 1945 verscheen *The Perennial Philosophy* van zijn broer Aldous Huxley, bij Harper & Brothers Publishers in New York en Londen. In het hoofdstuk *Truth* staat een citaat van Rudolf Otto. *Jñāna* (inzicht) is eeuwig, is algemeen, is noodzakelijk en is geen persoonlijke kennis van wie dan ook. Ze bestaat als kennis in de Atman zelf, en ligt daar verborgen onder alle avidyā (onwetendheid) – onontvreemdbaar, hoewel ze verduisterd kan zijn, onbewijsbaar, omdat ze vanzelfsprekend is en geen bewijs nodig hebbend, omdat ze zelf aan alle bewijzen ten grondslag ligt.' Dit heeft veel overeenkomst met Eckhart's kennis en met de lezingen van Augustinus over de eeuwige waarheid in de ziel, die door haar eigen rechtstreeks verkregen zekerheid de basis vormt voor alle zekerheid en een bezit is, niet van het een of ander, maar van de ziel', aldus Huxley.¹

WERKEN VAN JULIAN SORELL HUXLEY

1910 *The individual in the animal kingdom* 1923 *Essays of a biologist* 1926 *The stream of life* 1926 *Essays in pop. science* 1927, 1967 *Religion without revelation* 1927 *Animal biology*, (J. B. S. Haldane) 1929 *Science of life*, m. (H. & G. Wells) 1930 *Science, religion and human nature* 1931 *Africa view* 1931 1935 *An introduction to science* 1932 *Problems of relative growth* 1934 *Scientific research and social needs* 1936 *Elements of exp. l. embryology* 1939 *At the zoo* 1940 *The living thoughts of Darwin* 1941 *New systematics* 1943 *The uniqueness of man* 1942 1963 *Evolution, the mod. synthesis* 1943 *Evolutionary ethics* 1945 *Evolution & ethics, 1893–1943* 1946 *Religion as an objective problem* 1947 *Man in the mod. world* 1952 *Evolution in action* 1953 *Proces der evolutie* 1954 *Evol. as a process* 1957 *New bottles for new wine* 1958 *Story of evol.* 1960 *The humanist frame* 1964 *Essays of a humanist* 1966. vert. 1968 *Religie zonder openbaring*

RELIGIE ZONDER OPENBARING

1– Het citaat is afkomstig uit *India's Religion of Grace and Christianity compared and contrasted*, Londen 1930, een vertaling van *Die Gnadenreligion Indiens und das Christentum; vergleich und Unterscheidung*, München 1930; *De genaderdijge van India en het christendom, overeenkomsten en verschillen*, Amsterdam 2005 (Fen. Bibliotheek № 3). Twee andere door Huxley genoemde auteurs zijn met hun titels vertegenwoordigd in de *Fenomenologische Bibliotheek*: William James en Rufus Jones.

§ 166? SPINOZA, 'Ethica' § 1841 FEUERBACH, Wesen des Christentums § 1869 M. ARNOLD, Culture and Anarchy § 1875 STUART MILL J. Three Essays on Religion § 1882 SIR JOHN SEELEY, Natural Religion § 1954 G. SANTAYANA, The Life of Reason 1905, § 1934 JOHNDEWEY, A Common Faith § 1960 MURPHY, G. Human. Potentialities § 1961 LASKI, MARGHANITA, Ecstasy, A study of some Secular and Religious Experiences § 1962 JAMES, VANMETER, Zen and American Thought § 1964 ROBINSON, R. An Atheist's Values.

RELIGIE EN WETENSCHAP

1866 LANGE, F. A., Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart § 1935 RUSSELL, B. Religion and Science § 1953 PRICE, H. H. Some Aspects of the Conflict between Science and Religion § 1953 RAVEN, C. E. Organic Design. A study of scientific thought from Ray to Paley § 1956 MASCALL, E. L. Christian Theology and Natural Science § WESTFALL, RICHARD Science and Religion in Seventeenth Century England 1958 § BURY, J. B. A History of Freedom of Thought 1913, 1952 § SCHILLING, H. K. Science and Religion 1963 § KENT, JOHN. From Darwin to Blatchford: the role of Darwinism in Christian apologetic 1966 § JAMES, WILLIAM, The Varieties of Religious Experience, 1902,

(Varianten van religieuze beleving, Arnhem, 1963. § 1923 THOULLESS, R. H., An Introduction to the Psychology of Religion § 1944 CASIRER, ERNST, An Essay of Man, VIII Myth and Religion § 1949 FRANKFORT, HENRY et al., Before Philosophy, § 1955 BRAITHWAITE, R. B., An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief, Cambridge § 1953 STACE, W. T., Religion and the Modern Mimi, Londen § 1921 SCHELER, MAX, Vom Ewigem im Menschen § 1961 MACMURRAY, JOHN, Religion, Art and Science. A study of the reflective activities in man, Liverpool § 1964 HEPBURN, RONALD et al., Religion and Humanism, Londen § 1964 MASLOW, ABRAHAM H., Religions, Values, and Peak-experiences § 1966 FLEW, A. G. N., God and Philosophy, Londen

RELIGIE EN MAATSCHAPPIJ

DURKHEIM, ÉMILE, Les formes élémentaires de la vie religieuse, 1912 § 1958 ARGYLE, MICHAEL, Religious Behaviour, Londen § 1964 LIENHARDT, GODFREY, Social Anthropology Chap. VI, 'Belief and Knowledge' § 1966 EVANS-PRITCHARD, E. E., Theories of Primitive Religion, Oxford § 1966 BLACKHAM, H. J., Religion in a Modern Society, Londen § 1966 WILSON, B. R., Religion in Secular Society, Londen

*SHE WAS A PHANTOM OF DELIGHT
When first she gleam'd upon my sight;
(A lovely apparition, sent
To be a moment's ornament;
Her eyes as stars of twilight fair;
Like twilight's, too, her daisy hair:
But all things else about her drawn
From May-time and the cheerful dawn;
A dancing shape, an image gay,
To haunt, to startle, and waylay.*

*I saw her upon nearer view,
A Spirit, yet a Woman too!
Her household motions light and free,
And steps of virgin liberty;
A countenance in which did meet*

*Sweet records, promises as sweet,
A creature not too bright or good
For human nature's daily food;
For transient sorrows, simple wiles,
Praise, blame, love, kisses, tears, and smiles.*

*And now I see with eye serene
The very pulse of the machine;
A being breathing thoughtful breath,
A traveller between life and death;
The reason firm, the temperate will,
Endurance, foresight, strength, and skill;
A perfect Woman, nobly plann'd,
To warn, to comfort, and command;
And yet a Spirit still, and bright
With something of angelic light.¹*

ROBERT SLIMBACH (1956) GROEIDE OP IN ZUID-CALIFORNIË EN WAAR ZIJN BELANGSTELLING VOOR GRAFISCH ONTWERP EN LETTERTYPES BEGON. Na zijn school opende hij een kleine drukkerij waar hij posters en postkaartjes ontwierp.

In 1983 begon hij met het ontwerp van enkele lettertypes en ging twee jaar later werken als font designer en kalligraaf voor *Autologic Incorporation*. Daarna volgden jaren als zelfstandige letterontwerper werken en ontwikkelde voor de *ITC (International Typeface Corporation)* de fonts *ITC Slimbach* en *ITC Giovanni*. Voor de *Giovanni* ging Slimbach op zoek naar een klassieke oude stijl. Het lettertype werd een *Garalde* met een ingekorte stok- en staartletters. De kapitalen werden lichter gemaakt terwijl de x-hoogte iets hoger werd.

In 1987 ging Slimbach werken voor *Adobe Systems*. Toen hij weer een soort van *Garalde* wilde ontwikkelen werd het meesterschap van de 16e-eeuwse Claude Garamond in zijn geheugen gegraveerd. Hij ging studeren in Antwerpen waar deze letters bewaard worden in het *Plantin-Moretus museum*. Slimbach legde het ontwerp voor *Adobe Garamond* op tafel. Hij heeft voor dit lettertype zich voor de cursief heeft laten inspireren door de cursief van *Robert Granjon*. Deze 16e eeuwse lettersnijder werkte met Christoffel Plantijn. Het lettertype werd uitgebreid met kleinkapitalen, uithangende cijfers en sierkapitalen – uitbreidingen die typisch waren voor de 15e en 16e eeuw.

«**D**IT BOEK beschrijft de weg van de astrologie van het eerste begin van het denken >Over sterrenkunde in het Nabije Oosten tot de psychologische astrologie van nu. Het legt de beginselen van de horoscoop uit, bespreekt de oorsprong van de sterrenbeelden en verklaart de rol van de astrologie in filosofieën, religies en politiek. Het is de rol van de astrologie in de Europese cultuurgeschiedenis die haar spannend maakt. Daarover gaat dit boek.» – (MANUELA LENZEN, *Literaturen*)

IN DEZE OMVATTENDE GESCHIEDENIS VAN DE ASTROLOGIE beschrijft Kocku von Stuckrad hoe de sterrenkunde ontstond in Mesopotamië, de betekenis in het oude Egypte en hoe de kennis van de loop der planeten en sterren in de Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance werd verder ontwikkeld. Hij onderzoekt de rol van de astrologie in verschillende filosofische systemen en in de grote religies en laat zien welke wegen de astrologie in de nieuwere tijd is ingeslagen nadat er steeds meer vragen gesteld werden bij haar aanspraken.

DE ASTROLOGIE IS EEN VAN DE OUDSTE WETENSCHAP VAN DE MENSHEID. Zij speelde in de vroege beschavingen en de Europese cultuurgeschiedenis een rol van betekenis. De ontwikkeling van de natuurwetenschap begint bij de bron met <astrologie/astrologie> <natuurkunde> en <alchemie/scheikunde>. Ze werd verwerkt in filosofie en religie en gaf de doorslag bij politieke beslissingen met verregaande consequenties.

KOCKU VON STUCKRAD bundelt de verschillende aspecten en laat zo de betekenis zien van een stroming binnen de Europese geschiedenis van wetenschap en cultuur die inmiddels is verwaarloosd en doorgaans slechts met enige smetvrees wordt benaderd. Dit geordende en informatieve boek is een inleiding tot de systemen van astrologische interpretatie. Het gaat vergezeld van een woordenlijst met uitleg van de belangrijkste begrippen en een register. De geschiedenis en voor de huidige praktijk van de astrologie – om het even of men al dan niet zelf speurt naar zo boven, zo beneden.¹

¹ De Nederlandse vertaling laat vooralsnog op zich wachten.

Elders tussen de archiefdocumenten onder <esoterie etcetera>. [trc Giovanni Std.](#)

DE FENOMENOLOGISCHE METHODE HEEFT VASTE GROND GEVONDEN IN DE HUMANIORA. Eerst vooral in de godsdienstwetenschap (*Philipps-Universität* Marburg en rug) en psychiatrie (*Albert Ludwig Universität* Freiburg en uu) en het agnostisch humanisme. In 1923 publiceerde H. C. Rümke zijn dissertatie *Phaenomenologisch en klinisch-psychiatrisch onderzoek over geluksgevoel*. In 1933 verscheen in Tübingen het magnum opus van Gerardus van der Leeuw (rug) *Phänomenologie der Religion*. Zowel Rümke als Van der Leeuw hebben een blijvende invloed verworven in de Nederlandse cultuurgeschiedenis.¹

Fragmenten uit het archief zijn terug te vinden in onze fenomenologische publicaties. Het belang zou er in kunnen schuilen dat steeds gepoogd is om alle begrippen zo helder mogelijk te duiden en in verschillende verbanden te bezien. ~~Altijd handig voor studenten~~ en belangstellenden. Op de eerste plaats is het ons er om te doen geweest het antwoord van Einstein op Freuds nihilisme te verwezenlijken: emancipatie vanuit de traditie, geen abrupt alles opeens anders doen.

Hoe actueel wil je het hebben? De geïnstitutionaliseerde religie is in diskrediet gebracht, maar niet het religieuze zoeken dat weigert genoeg te nemen met triviale rituelen van macht en uitbuiting als uitdrukkingen van zingeving. Religie in overgeleverde vorm heeft voor ons afgedaan.

Het zoeken naar de zin van het bestaan is gebleven. Einstein: *<Ik ben een diep religieuze ongelovige.>*²

1 VGL. K. von Stuckrad, leraar *Religiewetenschap* rug en D. Denys, leraar *Psychiatrie* AMC-uva. – Van belang is ook GvdL's *Wegen en Grenzen*, 1932¹, 1948², 1955³ ed. E.L. Smelik (*Sacred and profane beauty*, Preface M. Eliade, Londen 1963; *Vom Heiligen in der Kunst* 1963)

2 VGL. Paul W. Pruyser: *Between Belief and Unbelief*, New York 1974/*Tussen geloof en ongelooft; een psychologische studie van de twijfel*, Baarn 1976

‘Het is zó belangrijk dat er een organisatie met een orgaan bestaat die binnen het humanistisch raam waarin de geschiedenis van het vrije denken zich beweegt, het als een ethische taak beschouwt, als een menselijke verplichting zelfs, dit bevrijdend denken te stimuleren, te bevorderen en te verdedigen.’

Vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte, Oene Noordenbos (vz.)

RUDOLF OTTO: *Het heilige: een verhandeling over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele.* - Hilversum, C de Boer/Paul Brand, 1963. - (Sterrenserie 6). - Paperback. Vertaling J. W. Dippel, bewerkt door O. Noordenbos.

OENE NOORDENBOS (1896-1978), een theoloog die zich ontwikkelde tot vrijdenker en op de geschiedenis van het atheïsme promoveerde, tot de oprichters van de PSP behoorde maar ook brieven en een traktaat van Erasmus vertaalde. Voor hem vertegenwoordigde Erasmus een stadium in een ontwikkeling van het begrip van de menselijke waardigheid.

Oene Noordenbos, geboren 5 juli 1896 in Bozum, Friesland, studeerde theologie te Leiden. Sinds 1925 assistent en van 1934 tot 1945 conservator aan de Gemeente Bibliotheek Rotterdam. Van 1945 tot 1952 redactiesecretaris van de ENSIE (Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopedie). Van de oprichting in 1946 tot de opheffing in 1967 redacteur en van 1953 tot 1958 redactiesecretaris van het tijdschrift *De Nieuwe Stem*. Van 1947 tot 1951 voorzitter van de federatie Amsterdam van het Humanistisch Verbond en van 1954 tot 1957 voorzitter van Vrijdenkersvereniging *De Dageraad*. Medewerker aan *De lage landen bij de zee* van A. en J. Romein.

PUBLICATIES

Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw (dissertatie te Leiden), 1931; (met T. Noordenbos-de Klerk) *Brieven van Abelard en Heloïze*, 1929; (met G. van Leeuwen) *Erasmus den spiegel van zijn brieven*, 1936; *In het voetspoor van Erasmus*, 1941; *De kroniek van P. L. Tak* (in *De Gids*), 1944; *Plan en Gericht, Augustinus*, Arnhem 1952; (met dr. E. Brongersma) *Rooms gevaar of katholiek recht?*, 1954; *Plan en Gericht, Augustinus*, Arnhem 1952; *Bevrijdend denken, Gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van Vrijdenkersvereniging De Dageraad, 1856-1956*, Amsterdam, 1956; *Raddraaiers der redelijkheid, Portretten van vrijdenkers (1954-1956)*, Nijmegen 1976.

Diverse bijdragen aan de *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Dln. VIII-‘De mens die vraagt: God, waar bent U? weet dat Gods antwoord er niet in bestaat mij te antwoorden, maar in het mij terugsturen naar de Ander, ook al is hij een stoorzender en bij uitstek ongewenst, de dakloze die mijn tapijt bevuilt.’

‘DE MENS DIE VRAAGT: GOD, WAAR BENT U?’ weet dat Gods antwoord er niet in bestaat mij te antwoorden, maar in het mij terugsturen naar de Ander, ook al is hij een stoorzender en bij uitstek ongewenst, de dakloze die mijn tapijt bevuilt.’

ETHIEK

Antwoord: gestalten van geloof in de wereld van nu,

RED. J. Spema Weiland & Th. P. van Baaren, Amsterdam, 1975¹, 1982², 1989³.

Smal is de weg naar het leven
en breed is de weg naar de dood.
Twee wegen – en de mens op de tweeksprong
verdwaalt, wanneer hij geen gods heeft
die hem bij de hand neemt en leidt;
want een mens moet zichzelf overwinnen
en alléén is hij daar niet toe in staat.

De weg gaat daarom door de woestijn,
maar onderweg wordt het heil bevestigd
en is er liefde en vrede en recht.
Het doel en de weg vallen samen
voor wie de woorden van het leven in acht
neemt.

Er is al veel gebeurd
wanneer je leven begint
de wereld is al gevormd
er is al een hele cultuur.
Je begint niet aan het begin
je leert en je wordt gevormd
je doet wat de anderen voordoen
je spreekt hun taal die zij weer

van anderen hebben geleerd
je denkt en het zijn niet
je eigen gedachten je hebt ze
aan je omgeving ontleend.
Toch komt er een moment
waarop je zelf moet beslissen
en jij alleen geeft het antwoord
op de vraag naar de zin van het leven.

2025

MAAR VOORLOPIG LEEF IK NOG, en voor mijn dood wil ik nog één keer tegen mijn God spreken, als een levend mens, als een eenvoudige levende mens, die de grote, en ongelukkige eer had een jood te zijn.’

Deze zin staat in Josl Rakover wendt zich tot God, een harde en indrukwekkende tekst van twintig bladzijden. Ze is in 1946 in een paar dagen tijd geschreven door de journalist Zvi Kolitz op een hotelkamer in Buenos Aires en enige dagen later onder zijn naam gepubliceerd in de Grote Verzoendag-editie van Di Jidisje Tsaj-toeng, de plaatselijke joodse krant.

ZVI KOLITZ liet Josl Rakover twintig jaar later verschijnen in *Survival for what?*¹

De tekst wordt voorafgegaan door een inleiding van de uitgever die het ontstane misverstand uit de doeken doet, en werd vervolgd door een postume en overdadige brief van Rudolf Krämer Badoni en een en Sebastian Müller. De heruitgave was duidelijk bedoeld om de zaken recht te zetten. Het mocht niet baten. Herhaaldelijk is hij voor oplichter en bedrieger uitgemaakt. Deze boeken kregen geen enkele weerklink in de niet-joodse wereld en werden nooit herdrukt. Het duurde tot ver in de jaren negentig voor Kolitz als de rechtmatige auteur werd erkend.

In het origineel, dat Paul Badde in de jaren '90 terugvond in een bibliotheek in Buenos Aires, had Kolitz zijn lezer gemeld dat het om lit. fictie ging, geïnspireerd door historische documenten. Badde publiceerde zijn bevindingen in de *Frankfurter Allgemeine* van 23 april 1993. ‘Er veranderde niets, niets hielp’, schrijft hij later. Zvi Kolitz werd geprezen door Isaac Bashevis Singer en Wolf Biermann. Thomas Mann voelde, en bracht het onder woorden, een hartgrondige relatie met dat eenzame fonomeen op zijn laatste levensdag.

EMMANUEL LEVINAS, die uit dezelfde wereld als de auteur stamde, leest de tekst in 1955 en beseft dat het om een lit. fictie ging: ‘Wij hebben zojuist een mooie en ware tekst gelezen, zó waar als alleen een fictie kan zijn.’ Dit bleef onopgemerkt door de behoefte aan authentieke documenten met betrekking tot de Shoah. Het is een monoloog tegen God van de fictieve Josl Rakover uit Tarnopol. De hoofdpersoon vlucht in het begin van de oorlog en wordt daar opgesloten in het getto. Zijn vrouw en kinderen zijn dood. Hij neemt deel aan de opstand die uitbreekt wanneer de laatste 60.000 joden naar Treblinka dreigen te worden gevoerd. We treffen Rakover aan op een verdieping in een van de weinige huizen die niet in brand staan. Zijn medestrijders zijn dood. Hij gebruikt de tijd voor een brief die hij wil verbergen in een leeg benzineflesje tussen de bakstenen van zijn kamer.

1 Opstellen over redenen om als jood te overleven na de Shoah, Lied van het vermoorde joodse volk, inl. p. 15.

Dan richt het personage zich tot ZIJN EEUWIGE.

‘Ik geloof in de God van Israël, ook al heeft hij alles gedaan om mij niet in hem te laten geloven.’ Maar zijn verhouding tot de eeuwige is veranderd: ‘Ik voel nu dat hij mij ook iets verschuldigd is, ik vind dat ik het recht heb hem te vermanen’. Ik buig mijn hoofd voor zijn grootheid, maar ik zal niet de stok kussen waarmee hij mij slaat. Ik heb hem lief en zijn Thora nog liever. Al zou ik teleurgesteld in hem zijn, dan nog zou ik zijn Thora beschermen.’

Rakover weet dat de gruwelen geen straf voor hun ‘misstappen’ zijn.

‘Is er één misstap op de wereld die een straf waard is zoals wij die nu gekregen hebben? ‘Als we zeggen dat we de klappen zelfverdiend hebben, onszelf belasteren. Wie zichzelf belastert, belastert God.’

Hij begrijpt dat het ‘een tijd is van hastores ponem, de tijd waarin God zijn gezicht verborgen houdt’. Daardoor zijn de mensen aan hun wilde driften overgeleverd. Degenen in wie het goddelijke en zuivere vertegenwoordigd is, zijn de eerste slachtoffers. Rakover bedenkt dat de God van de joden de God van de vergelding is.

‘Onze Thora staat vol met dreigingen met de dood voor de kleinste zonden, maar de Talmoad zegt dat wanneer het het Rabbinse Hoogerechtshof eens in de zeventig jaar een terdoodveroordeling uitsprak, dit genoeg was om de rechters moordenaars te noemen’. De Europese God is een God van liefde en toch vermoorden ze ons dagelijks meedogenloos, al bijna tweeduizend jaar lang’.

De wrekende God heeft zachtmoedigheid gecreëerd en de liefdevolle God haat en wreedheid.

LEVINAS expliciteert dat de monoloog van Rakover de verandering blootlegt van het zich toevertrouwen aan een naïeve God naar het vertrouwen in een volwassen God. Voor hen die geloofden in ‘een simpele god die in zijn eeuwige goedheid mensen als kinderen behandelde, prees, strafe en fouten vergaf’, is de hemel na de Shoah leeg. Voor Rakover openbaart zich juist dóór de leegte van de kinderlijke hemel een serieuze God die zijn gelaat verbergt, die het meest gruwelijke laat gebeuren zonder in te grijpen en een beroep op de werkelijke volwassenheid van de volledig verantwoordelijke mens’, schrijft Levinas. Een mens die ‘alle verantwoordelijkheden van God op zijn schouders moet voelen’. Een mens die alleen nog in zijn geweten de overwinning kan behalen, een gerechtigheid zonder zege.

In het jodendom, schrijft Levinas, is de verhouding tussen God en mens geen op het gevoel gebaseerde gemeenschap in de liefde van een God die mens wordt. ‘Zij is een relatie tussen geesten door bemiddeling van onderricht door de Thora.’ En juist doordat de GOD VAN DE THORA veeleisend is, komen volgens Levinas ‘de ware menselijkheid van de mens en zijn mannelijke tederheid in de wereld’.

Zodoende maakt hij volwassen mensen mogelijk: 'Zijn gelaat bedekken om van de mens – op bovenmenselijke wijze – een mens te scheppen die in staat is om zijn God als schuldeiser, en niet voortdurend als schuldenaar aan te klampen – dát is waarachtig goddelijke grootheid!'

'Wat moet er nog gebeuren', vraagt Rakover aan God, 'voordat je je gezicht weer aan de wereld laat zien? (...) En ik wil je nog iets zeggen: trek de strop niet te veel aan, want hij kan knappen.'

Daarop gebiedt Rakover God allen te vergeven die zich van hem hebben afgekeerd, en niet zozeer de moordenaars te straffen – want die hebben uiteindelijk zichzelf getroffen: 'Wie één mens doodt, doodt de hele mensheid. Dubbel zwaar weegt het verzwijgen, of de moord met hun mond veroordelen maar zich er in hun hart over verheugen. Want de laatsten zijn niet bang voor God, maar alleen voor wat de mensen zullen zeggen. Het geschrift eindigt met de zin: 'In jouw handen, God, leg ik mijn ziel.'

'ik geloof in de liefde, ook als ik die niet voel.'

Josf Rakover bevat impliciet een krachtige boodschap en ontstijgt die om te worden tot een indringende, ethische visie op de Shoah.

Zvi Kolitz

Jossel Rakovers
Wendung zu Gott

Jiddisch – Deutsch

HERAUSGEBER

Paul Badde

Met faksimile van de eerste edysje
Hebrieusk skrift

1. Zvi Kolitz, Josf Rakover wendt zich tot God, Baarn 1998; zie ook Chris Rutenfrans in Trouw, 9 mei 1998

MYSTIEK IS EEN BREED BEGRIIP WAARVAN IEDEREEN EEN EIGEN VOORSTELLING HEEFT. Het is geheimzinnig, verborgen, duister en raadselachtig en wordt omringd door begrippen als mysterieus, mystificatie en mythe. De negatieve notie is afkomstig via de gevaarlijke belangstelling van de Inquisitie.¹ De Roomse houding tegenover vrouwen beleefde het dieptepunt toen Gregorius de Grote Maria Magdalena tot zondares te promoveerde zodat de twijfelende Petrus ongehinderd tot de Rots onder de Kerk kon opklimmen. Samengevat: M.M. is 1400 jaar gecancelled geweest. Jacob Faber schreef zijn in 1517 zijn bezwaren neer in *De Maria Magdalena et triduo Christi disceptatio*. Het het frame over Maria Magdalena als zondige vrouw als broeierige hoer, kuise apostel, mystieke minnares gold voor iedereen die een vermeend gevaar was voor de manlijke soevereiniteit. In geen enkel evangelie en in de apocriefe varianten wordt Maria Magdalena met prostitutie of huwelijksontrouw in verband gebracht. De ontcrachting van deze hardnekkige verdraaiing is na lezen in de Bijbel.

DE LIEFDES BAND TUSSEN DEZE MARIA EN JEZUS, waarvan gnostische evangelies melding maken, is niet van fysieke maar van mystieke aard. Maria Magdalena fungeert er als de meest intieme en hoogste ingewijde in het mysterie.²

Het langdurig bewust ingewreven van een (onjuist) beeld wordt langdurende dijfhanger. Deze valkuil wordt methodologisch omzeild in de fenomenologie waarin de gebruikte begrippen nauwkeurig luisteren. Dan blijkt enige cultuur-historische kennis van waarde. Wij gingen uit van de 'fenomenologische waarden' en kwamen uit bij die humaniora die aanschouwen met een open oog voor de Ander en de samenleving in het algemeen met al haar objecten.

De eigen 'kleuring' die hun eigen levenshouding immer, al of niet tussen de regels door, weergeeft schetsen de colour locale.³

1 ZIE Th. de Vries: *Ketters; Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht* Amsterdam 1982/19986 p. 286 e.v.

2 ZIE Susan Haskins: *Mary Magdalen; Myth and metaphor* Londen 1994.

3 MYSTIEK (van Gr. *mysterion*, de ogen sluiten en *mysterion*, geheimenis), de rechtstreekse en innige vereniging van de menselijke ziel met het heilige, het goddelijke, het oneindige of het absolute. In de mystiek verbreekt de mens de grenzen van subject (onderwerp, handelende persoon) en object (lijdend voorwerp van beschouwing, de zaak buiten het 'ik' of de buitenwereld); de scheiding tussen deze beide (de voorwaarde van (objectiverend) denken, wordt in beginsel opgeheven. Mens & wereld / mens & God worden tot één. De mystiek bereikt die eenheid door zover door te dringen in subject en object tot het eigenlijke, het wezenlijke, dat geen naam en geen inhoud meer heeft, is bereikt. De middelen zijn de *ascese*, de *extase* en de *meditatie* of *contemplatie*. Mystiek trekt zich dus uit het volle leven terug in een *onbetreden* gebied. Zij is niet geheel consequent en ontleent haar pathos aan het hartstochtelijk verlangen naar de vereniging (*unio mystica*) meer dan aan de bereiking daarvan. Zij is internationaal en interconfessioneel. Haar typische vorm heeft zij o.m. gevonden in het *neoplatonisme* dat, door de leer van Plotinus over het ene, tussen de 3e en 6e eeuw het Europese denkklimaat beïnvloedde als postludium van de antieke filosofie.

TEGEN HET EINDE VAN DE 19E EEUW TREDEN mensen naar voren die zich met het mystieke leven bezighouden en dit ook in hun geschriften tot uiting brengen. Dit zijn o.a. Evelyn Underhill (*Mysticism*), Dom Cuthbert Butler (*Western Mysticism*) en in Duitsland Rudolf Otto (*Das Heilige; West-Östliche Mystik*).

‘Daar is al een, en een in al. Daarin ligt de louterheid der ziel, dat zij gelouterd is van een leven dat verdeeld is, en treedt in een leven dat verenigd is. Al wat verdeeld is in lagere vormen, dat wordt verenigd, zodra de (schouwende) ziel opklimt tot een leven waar geen tegenstelling is. Wanneer de ziel komt in het licht van het ware inzicht, zo kent zij geen tegenstelling meer.’

Eckhart bij R. Otto, *West-Östliche Mystik*, blz. 60

DR. W. J. AALDERS bepleit en verdedigt in zijn ene grote werk *Mystiek*, dat men niet langer, ook in de kringen van de kerk, de mystiek verwaarlozen zal, dat er ook mystieke krachten openbaar worden in het evangelie. Aalders vermeldt de onderscheiding die Rudolf Otto maakt in zijn *West-Östliche Mystik*, tussen ‘der weg nach Innen’ en ‘der weg der Einheitsschau’. Dat wil zeggen die vorm van mystiek, die de veelvormigheid van het leven volkomen wil achterlaten, en die andere vorm, die het geheel van de wereld, of van de mensheid, wil zien als een eenheid-in-God.

(Dr. W.J. Aalders: *Mystiek: haar vormen, wezen, waarde*, Groningen 1928)

DR. G. L. DALFSEN begint het hoofdstuk over mystiek in haar boek *Het Inwaarts Licht bij de Quakers*, in het bijzonder bij Barclay, met de opmerking dat een bevredigende definitie van mystiek niet te geven is omdat ‘de mystiek dieper ligt dan de verschijnselen en vatbaarheid van de menselijke geest’. Zij sluit zich grotendeels aan bij Rudolf Otto, die de mystiek kenmerkt als ‘overspanning van de irrationele elementen in het geloof’. Zij zegt dan verder: ‘De psychologische zelfobservatie van daartoe competente mystici gepaard aan de indruk die hun persoon op hun omgeving maakt, wijst uit, dat in de mystiek zich een innerlijke wedergeboorte voltrekt die onlosmakelijk is verbonden aan een morele loutering en een voortgaande zelfverloochening.’ Verder vermeldt zij nog als onderscheiding van Otto, ‘dat er naast een mystiek van de *Imenschau* die God ontmoet in de eigen ziel, ook een mystiek is van de *Einheitsschau* die God schouwt (in de geest waarneemt) als de ENE in de veelheid der dingen... De *Einheitsschau* is in de christelijke mystiek niet, zoals in de Indische, overwegend of uitsluitend op het kosmische gericht, maar waar aan haar het aspect van de *Einheitsschau* eigen is, schouwt zij de mensheid als het ene lichaam van Christus, indien niet in actu als de alomvattende gemeenschap der heiligen, dan toch naar haar bestemming.

D. A. Vorster: *Protestantse Nederlandse mystiek*, viii De twintigste eeuw, Amsterdam 1948

“IN DE EERSTE EEUWEN NA ONS JAAR NUL ONTSTOND HET CHRISTENDOM DOOR ANNEXATIES VAN WAARDEVOLLE BESTANDDELEN UIT SEKTE, ALS DE MITHRAS- EN ISISDIENST, ELEUSISCHE MYSTERIËN.

Deze enigszins vampierachtige praktijken neemt Nietzsche het christendom uitermate kwalijk, maar waarom eigenlijk? Een wereldgodsdienst mag niet kieskeurig zijn in de middelen om er te komen. Het feit zelf wordt intussen door de theologen volmondig toegegeven, ten bewijze waarvan ik het volgende, niet van pikanterie verstoken citaat uit *Das Heilige* van Rudolf Otto licht, daar waar hij schrijft over de begrippen ‘licht’ en ‘leven’ die het jonge christendom zich uit de zojuist genoemde bronnen toegeëigend heeft: ‘In Johannes (bedoeld is het evangelie van die naam) saugt das Christentum aus konkurrierenden Religionen ‘phos’ und ‘zoe’ in sich, und saugt sie damit aus: nach dem Recht des Stärkeren.’ Dit is openhartige taal; en men zou er nu wel aan toe kunnen voegen dat vele sterksten de zwaksten zullen blijken te zijn – zoals de huidige positie van het christendom genoegzaam illustreert – maar daarmee is nog niet gezegd dat de zwakke die eens sterk geweest is niet opnieuw sterk kan worden door anderen van hun kracht te beroven.”

Simon Vestdijk: *De toekomst der religie*, 1947/1992⁶ p. 258¹

“LATEN WIJ EENS VERONDERSTELLEN dat wij van Kant enkel de *Kritik der reinen Vernunft* bezaten, en ons op grond daarvan een oordeel moesten vormen aangaande de religiositeit van Kant. Dat in dit beroemde werk een wereldbeschouwing vorm heeft aangenomen, die op ‘totaliteit’ aanspraak maakt, lijdt geen twijfel; het is het wereldbeeld van de transcendentale filosofie, waarin alle verschijnselen hun plaats vinden, waarin alles wetmatig geordend is, waarin niets een partieel of incidenteel karakter draagt. Er is een grote, richtinggevende gedachte, waaraan alle gegevens van ons kritisch verstand ondergeschikt zijn gemaakt en die daarom ons verstand ook volledig, ‘totaal’ bevredigt. Ons verstand, niet ons gevoel. Althans niet het gevoel van de meesten onzer, en óók van Kant niet, die tenslotte niet voor niets, behalve de *Kritik der reinen Vernunft* ook nog de *Kritik der praktischen Vernunft* heeft geschreven. We stuiten hier op het verschil tussen religie en filosofie; en dit verschil mag dan niet volstrekt bindend zijn, zo is in de meeste filosofische systemen de religieuze inslag onmiskenbaar (Plato, Plotinus, Spinoza, Hegel), terwijl bij de oude Indiërs de grens vaak niet eens meer te trekken is – zodra het aan de dag treedt, blijkt het toch duidelijk te berusten op een verschil in ‘totaliteit’ – niet wat het object betreft (het zuiver filosofische wereldbeeld hoeft niet minder groots en minder omvattend te zijn dan het religieuze wereldbeeld), maar wel ten aanzien

¹ TERZIJDE Vestdijk droeg dit boek op aan Theun de Vries.

van het subjeet - de persoonlijkheid van de theoretische filosoof en van degenen die zijn boeken lezen. Dit subjeet is als het ware gehalveerd; alleen de rationele helft doet mee. Maar voor de religieuze houding is nu juist kenmerkend, dat beide helften meedoen: het rationele, waarbij het accent nu eens op het ene, dán weer op het andere kan komen te liggen. Een volmaakt irrationele religie, die alleen op het gevoel en het handelingsleven haar beroep doet (en die zich dus niet eens in woorden zou mogen openbaren!) kunnen wij ons al evenmin voorstellen als een religie, die geheel in begrippen zou zijn opgegaan en uitsluitend tot het verstand van de ‘gelovige’ – in dit geval nog maar een naam zonder inhoud – spreken. Het is opvallend dat het gevaar van een dergelijke extreme rationalisering der religie haast nog meer van de kant der theologen dreigt dan die van de kant van de gelovige filosofen; maar gelukkig zijn er ook altijd weer theologen, die voor de tegenstroming zorgen en met nadruk komen vaststellen, dat religie en geloof in wezen irrationeel zijn, in de moderne tijd bijvoorbeeld Rudolf Otto, in het bekende boek *Das Heilige*, waarvan de algemene strekking, voor zover die polemisch of corrigerend wil zijn, een buitenstaander haast overbodig, en in elk geval vanzelfsprekend toeschijnt. Aan de andere kant zou men er verkeerd aan doen de religie door middel van dit irrationele moment te willen definiëren en het geloof uitsluitend als ‘gevoelskwestie’ af te handelen. Het geloof, ik herhaal het, berust op totaliteit, totaliteit van menselijk reageren. En aangezien de ervaring ons leert, dat in onze reacties het irrationele verre prevaleert boven de ratio, daarom, en daarom alléén is het irrationele in de religie toonaangevend, niet omdat deze beide begrippen zonder meer met elkaar tot dekking zouden zijn te brengen.

Hoezeer het ook mogelijk geacht moet worden aan de hand van het totaliteitsbegrip een volledige beschrijving van het complex ‘religie’ te geven, toch kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat dit begrip toch meer een sjibbolet is, een nuttige handwijzer, dan dat het ons duidelijk maakt wat religie in diepste wezen is. ‘Totaliteit’ is een goed woord voor filosofen die over religie schrijven, een woord dat hen in staat stelt hun stof systematisch, op een min of meer deductieve wijze te behandelen: afdalend van het algemene naar het bijzondere, of anders gezegd: van het ‘totale’ naar het afzonderlijke, of van het ‘oneindige’ naar het eindige, of van de ‘eenheid’ naar de ‘veelheid’. Al deze begrippen: totaliteit, oneindigheid, eenheid, synthese, binding – men leidt religie wel af van het Latijnse woord voor ‘binding’, al wordt ook andere afstamming opgegeven – deze begrippen blijven dat eigenaardige ‘formele’ cachet behouden, dat nauwelijks aan wezenlijke inhoud toekomt; zij leiden wel naar het essentiële van religie toe en draaien op het beslissende moment er omhéén, als in een doolhof.

HET ZIJN FILOSOFISCHE. BEGRIPPEN, GEEN PSYCHOLOGISCHE – zo zou ik het ook kunnen zeggen. Op een of andere wijze verzwijgen zij de werkelijkheid van de religieuze, of gelovige mens. Deze leemte kan ik de lezer het best tot bewust-zijn brengen door het stellen van deze vraag: waarom leeft de religieuze mens in de totaliteit, of streeft hij daarnaar? Waarom neemt hij dan toch geen genoegen met het 'Einzelerlebniss', en waarom vertegenwoordigt de 'Totalsinn' voor hem een waarde? Door deze vraag naar het motief van het religieuze streven, hebben wij het probleem verplaatst; wij willen nu niet meer weten: wat is religie? – maar: waarom is de mens religieus? In ruimer verband valt deze vraag samen met iedere vraag die wij aangaande het menselijke handelingsleven in het algemeen en de daarin aan de dag tredende motiveringen zouden kunnen stellen; en het antwoord is in dit ene, bijzondere geval al evenmin twijfelachtig als in al die andere."

Simon Vestdijk: *De toekomst der religie* p. 16.

HARRY MULISCH

"Ik ga dit alles verzwellende niets nu niet psychologisch funderen, zoals altijd te vergeefs wordt geprobeerd, maar filosofisch, want hij is allereerst een logisch probleem: een bundel predikaten zonder subject. Daarmee is hij het exacte tegendeel van de God uit de negatieve theologie van Pseudo-Dionysius Areopagita, uit de vijfde eeuw: daarin is God een subject zonder predikaten, want hij is te groot om ook maar iets over te kunnen zeggen. Je zou dus kunnen beweren, dat Hitler in het kader van de negatieve theologie de Duivel is, – maar niet in de officiële, positieve theologie van Augustinus en Thomas.' Hij nam een slok van de Chablis. '[...] In het kielzog van Hegel, maar in oppositie tot hem, heeft Kierkegaard gezegd dat het Niets de angst baart. [...] Later keerde Heidegger de stelling van Kierkegaard om en zei, dat de angst het Niets openbaart – en dat 'in het zijn van het zijnde het nietigen van het Niets' geschiedt. Hoongelach van de logisch-positivisten natuurlijk, vooral van de Wiener Kreis¹, maar ligt in de richting van die negativistische conceptie niet de verklaring van Hitler? Namelijk als personificatie van dat angstbarende, nietigende Niets, de uitroeper van alles en iedereen, niet alleen van zijn vijanden, ook van zijn vrienden [...]"

En op de achtergrond van dat alles schemert dan de extatische gestalte van Meister Eckhart, wiens mystieke bezetenheid in dit perspectief plotseling demonische trekken krijgt, hij, met zijn donkere nacht van de ziel en nietswording...

1 DER WIENER KREIS werd in 1925 opgericht door Moritz Schlick en Rudolf Carnap. Hier werd de basis gelegd van het logisch positivisme of logisch empirisme, in 1929 volgde het manifest *Wissenschaftliche Weltauffassung*.

IK HUIVER, maar die huiver wijst nauwkeurig in de goede richting: die van het verschrikkelijke, het afgrijselijke, het *mysterium tremendum ac fascinans*.¹ [...] Het *mysterium tremendum ac fascinans* was een term die ruim tachtig jaar geleden was gemunt door Rudolf Otto, in zijn boek *Das Heilige*... Als jongeman had Nietzsche *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* geschreven. In dat boek vulde hij de 'edele eenvoud en stille grootheid' van Winckelmanns apollinische, vredige, harmonieuze beeld van de Griekse cultuur aan met zijn dionysische, extatische, irrationele, vreesaanjagende tegenhanger.¹

Je mag zeggen dat in het verlengde daarvan Rudolf Otto op de kern van de religie had gewezen: het huiveringwekkende *Ganz Andere* het absoluut vreemde, de ontkenning van alles wat bestaat en gedacht kan worden, het mystieke Niets, de stupor, het 'geheel op de mond geslagen zijn', dat zowel aantrekt als afstoot. Dat was andere taal dan de goedertieren 'lieve God' van de christenen. Die was een aamborstige nakomeling van de authentieke, woeste hemelkerels en hemelwijven – die er overigens ook niet voor terugschrok zijn eigen zoon te offeren, een daad die hij Abraham ooit verboden had. Nee, van dat lugubere was uitsluitend en alleen Hitler de epifanie.²

Siegfried – een zwarte idylle, Amsterdam 2001

NRC-Handelsblad 2-2 2001

'Hitler ziet er bij Mulisch uit als de negatieve versie van 'het heilige', zoals Rudolf Otto dat heeft beschreven in *Das Heilige*: het 'Totaal Andere' oftewel het *mysterium tremendum ac fascinans* – het verschrikkelijke en tegelijk betoverende geheim.'

Arnold Heumakers

THEUN DE VRIES

MULISCH HEEFT ZICH MET RESPECTABELE INTELLIGENTIE vastgewoet in de mullengangen van de Duitse filosofie en daaruit de merkwaardige constructie aan het licht gebracht die Hitler kenschetst als de niet-toevallige, niet uit de modder opgeklommen intrigant die zich door sinistere praktijken opwerkte tot dictator en ten slotte tot massamoordenaar. Het is veel erger. Adolf Hitler is het Niets, een godsgruwelijk negatiebeginsel, een filosofisch en zelfs theologisch niet meer te duiden horrendum, een 'zwart gat' dat men alleen nog kan benaderen in bewoordingen, ontleend aan het befaamde geschrift *Das Heilige* van Rudolf Otto: een grondeloos, numineus en schrikwekkend mysterie.'

De Groene Amsterdammer 17-2-2001

1 JOHANN JOACHIM WINCKELMANN (1717-1768), archeoloog, kunsthistoricus en schrijver. Hij studeerde theologie, natuurkunde en filologie.

2 EPIFANIE: verschijning van een godheid aan de mensen; zie ook Mircea Eliade (FK VI).

‘[...] **HET RELIGIEUZE GEVOEL** is door Rudolf Otto *Das Heilige* aan een nader fenomenologisch onderzoek onderworpen. Otto wijst erop dat er weinig oog is voor het geheel eigen karakter der religieuze beleving, zoals die ook allerwegen bij de primitieven gevonden wordt. Uitgangspunt is bij hem het heilige, dat Otto nader aanduidt als het numineuze.

Dit numineuze komt in alle godsdiensten voor als haar meest eigen innerlijkheid. Passend bij de beleving van het numineuze is die emotionele toestand, welke Otto de numineuze gemoedsstemming noemt. Waar dit numen aanwezig beleefd wordt, ontstaat als reflectie in het zelfbewustzijn het *creatuurgevoel*, het gevoel schuldig schepsel te zijn.

Het primaire waaruit dit *creatuurgevoel* ontstaat is het *mysterium tremendum*, het gevoel van een huiveringwekkende geheimenis. Het kan stootsgewijs naar voren komen en voert dan tot een vreemde opwinding, tot roes en extase. Naast het afwerende van het *tremendum* wijst Otto op het *fascinosum*, dat met het *tremendum* in wonderlijke *contrastharmonie* staat.

HET HEILIGE is aantrekkelijk, betoverend en mysterieus.”

Fred Tolsma e.a.: *Moderne opvattingen omtrent inductiepsychose*, 1999¹

‘**RUDOLF OTTO** koos als ondertitel voor *Het heilige: Een verhandeling over het Irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele*.

De meest kenmerkende religieuze gevoelens noemt hij *numineus* waarvan hij een fijnzinnige analyse geeft. Hij noemt ze *irrationeelen* zoekt het verband tussen buitenredelijke voelen én de ratio. – Hij stelt dat HET HEILIGE een categorie *a priori* is en numineuze gevoelens onherleidbaar. Deze religieuze gevoelens kunnen andersoortige gevoelens aantrekken, maar ook bepaalde ideeën en voorstellingen. Het verband tussen deze gevoelens, voorstellingen of ideeën is soms incidenteel soms constant. In het laatste geval spreekt van de categorie van *causaliteit* (verband tussen oorzaak en gevolg) met die van het *temporele* (tijdelijke) voor-en-na-elkaar een schema noemt. Otto gaat er dus vanuit, dat er een vaste koppeling is van religieuze numineuze gevoelens en van religieuze voorstellingen is.

In dit alles is in elk geval te prijzen, dat Otto hiermee een vlak rationalisme evengoed als een vlak sensualisme bestrijdt, terwijl hij ook een psychologisch evolutionisme weerlegt. Tegenover dat alles komt hij op voor het religieuze beleven, en voor de waarde, zowel van het irrationele als het rationele in het religieuze.’

Dr. P.J. Roscam Abbing, *Psychologie van de religie*, 1981

1 Vgl. F.J. Tolsma, *Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzen in een klinische en fenomenologische studie*, Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, Amsterdam 1945.

GERARDUS VAN DER LEEUW

“Het eerste en voornaamste punt waar lijnen elkaar kruisen, is de ontdekking van het *andere*, de ontwaking tot bewustzijn of menswording. Dit *andere* heet in de religie HET VOLSTREKT ANDERE (God). De mens die zichzelf tegenover de wereld plaatst vindt de *ander* en het *andere*. Religieus wordt de menswording beschreven als: de mens, die zichzelf vindt, vindt God en zijn eigen *creatuurlijkheid*, nietigheid en misstappen. In zijn *conscientia* (geweten) hoort hij de stem Gods, in zijn bewustzijn vindt hij het medeweten van het volstrekt Andere.

Nog beter spreken wij de religieuze taal, wanneer wij het omkeren: de mens, die ‘God’ ontdekt, ontdekt zichzelf.

(Met respect gedenken wij hem, die onze generatie deze dingen weer deed verstaan in hun elementaire kracht. Los van nieuwe en vernieuwde inzichten, het werk van Otto zal zijn fundamentele betekenis nog zeer lang behouden.)

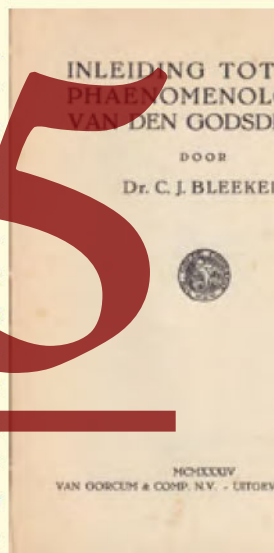
Dit punt ligt, hoe wonderlijk het moge klinken, in het vlak van de ‘moderne mens’, het is onlosmakelijk verbonden met de menswording. Wij mogen hier dus niet een eenzijdige samenhang van de religie met de primitieve mentaliteit constateren. De reeds losgelaten termen nu voorgoed overboord: de religie heeft onder de verschillende antropologische structuren in de eerste plaats te maken met de antropologische bij uitnemendheid, die van de mens zoals hij mens wordt.”

Dr. G. Van der Leeuw: *De primitieve mens en de religie*, 1937

CLAAS J. BLEEKER

Rudolf Otto bezat een uitgebreide kennis op het gebied van natuurwetenschap, filosofie, godsdienstgeschiedenis en theologie. Als wijsgeer was hij Kantiaan en aanhanger van Schleiermacher, naar de interpretatie van Fries. Zodoende grensde hij aan de ene kant de naturalistische wereldbeschouwing af tegen het godsdienstige en legde hij anderzijds de nadruk op het irrationele karakter van godsdienstige ervaringen. Op godsdiensthistorisch terrein ging zijn belangstelling vooral uit naar de Voorindische godsdiensten. In zijn geloofsdenken was hij Lutheraan. Van zijn hand verschenen belangrijke liturgische voorstellen. Otto is vooral beroemd geworden door zijn in vele talen vertaalde studie over *Das Heilige*, waarin hij dit beschrijft als een *Mysterium tremendum ac fascinans* (een mysterie dat doet beven en dat fascineert). Ook was hij de stichter van de Religiöser Menschheitsbund, die alle gelovigen oproept tot strijd tegen de euvelen van deze tijd.

Claas Bleeker: *Encyclopedie van het christendom*, 1955

OTTO & FREUD

De belofte van verlossing en gelukzaligheid waarin religie van oudsher voorzag, is langzaam uit het hiernamaals weggesijpeld naar het hiernumaals. De mensheid gaat haar eigen geschiedenis maken. Wetenschap en techniek leverden de instrumenten en een groeiend sociaal bewustzijn sprak van een mensheid die niet meer door grenzen en ongelijkheid was verdeeld.

Aan die zonnigheid maakte augustus 1914 een einde. De verschrikking kwam als een fantoom omhooggekropen uit de loopgraven van Ieper en de Marne. Daar stierf de negentiende-eeuwse illusie van een stralende toekomst en de bevrijding van de mens uit zijn 'zelfopgelegde onmondigheid', zoals Kant het nog had genoemd. Achter het scherm van orde en beheersbaarheid bleek inderdaad de woestheid te woeden die de romantici al hadden vermoed. Ze toonde zich als een raadsel dat tegelijk fascinerend en schrikwekkend bleek, zoals de godsdiensthistoricus Rudolf Otto het in 1917 in zijn beroemd geworden boek *Das Heilige* noemde. Twee jaar later koos Freud er de term *das Unheimliche* voor.

Ger Groot

WOORDEN VOOR HET ONZEGBARE

Afscheidscollege 1975 van C. C. De Bruin van de *Faculteit der Godgeleerdheid* rul.

'Er wordt uitgegaan van het besef dat wij, zoals Calvijn zegt, slechts kunnen stamelen en dat religieuze paradigma's slechts vensters zijn die een blik bieden op het onuitsprekelijke van het bestaan. In de christelijke traditie wordt dit het besef van het heilige (Rudolf Otto) genoemd, waardoor het licht van God heenbreekt. Daarmee wordt niet de overgave van het hart gerelativeerd, en de ontmoeting van hart tot hart. Geloof is hartelijk, geen geloof in een abstractie of ideologie.'

HET HEILIGE

Van alle tijden en volken zijn er gewoonten en voorschriften die gevolgd werden bij geboorte en dood waarvan de zin voor ons dikwijls verborgen was. Geleidelijk zijn wij gaan begrijpen welke gedachten en gevoelens er aan ten grondslag lagen. In de religieuze voorstellingswereld en taal wordt het woord 'heilig' gebruikt om het karakter van de geheimzinnige LEVENSKRACHT aan te duiden. Heilig was wat niet tot bij dagelijkse gang van zaken hoorde en niet te berekenen en te verklaren viel; wat spontaan 'uit de bronnen' opwelt, niet in de menselijke middelen laat vangen, eigen wegen gaat, eigen wetten volgt en waartegenover de mens in huiverende eerbied en ontroerde schuchterheid staat.

Veel van wat ooit heilig heette, dus in wezen de mens te boven gaat, is inmiddels doorzichtig en duidelijk geworden. De kring van het door mens en wetenschap beheerste levensgebied wordt steeds groter.

Menigeen kent wel ergens het gevoel, en heeft dus kennelijk een ‘orgaan’, waarin het ondoorgrondelijke levensmysterie meetrilt. Menigeen wordt ineens stil als het geluid nieuw leventje klinkt of in de stilte wanneer van een mens geworden is tot zielloos overschot. Wie wordt dan niet stil om het ondoorgrondelijke dat ons bestaan doorkruist?

HET HEILIGE kan ons in alle levensgebieden raken en zich allerlei fenomenen manifesteren. Rudolf Otto heeft voornamelijk drie kenmerken naar voren gebracht van het heilige, zoals dat in de religie naar voren komt. Het eerste, en veel geciteerde, kenmerk is het *huiveringwekkende mysterie* dat...

‘Met milde vloed het gemoed doortrekt als rustige, verheven stemming van verzonken zijn van de verzonken aandacht. Het kan overgaan in duurzame zielsklank, die lang aanhoudt en natrilt tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het profane achterlaat. Het kan met krampachtige stoten plotseling uit de ziel doorbreken en voeren tot een vreemde opwindung, roes, verrukking en extase. Het kan wild en demonisch worden. Het kan geleidelijk omlaaggaan tot spookachtig vrez en sidderen. Het heeft zijn ruwe, barbaarse eerste uitingen en laagste vormen, en kan zich ontwikkelen tot een teer, gelouterd en opgetogen gevoel. En het kan worden een stil, ootmoedig en zwijgend huiveren van het schepsel voor – ja waarvoor? Voor wat in onuitsprekelijke geheimenis boven alle schepselen is. Zo zeggen we het, om toch iets te zeggen (R. Otto, *Het heilige*, Amsterdam 20124, p. 47). In de (religieuze) literatuur komt dit besef van het heilige terug. De Ambrosiaanse lofzang getuigt: ‘die Gij waart ten allen tijd blijft Gij ook in de eeuwigheid’.

In Goethe’s *Iphigenia* klinkt als het donkere noodlot zich lijkt te voltrekken:

In vrees door de goden
Leev’ t mensengeslacht!
Zij voeren regering
In eeuwige handen
Gebruiken hun almacht
Zoals t hun behaagt

Es fürchte die Götter
Das Menschengeschlecht!
Sie halten die Herrschaft
fiIn ewigen Händen,
Und können sie brauchen
Wie’s ihnen gefällt

Waar de mens in diepe eerbied staat tegenover het overmachtige, ondoorgrondelijke van de levenswerkelijkheid, die boven de dagelijkse gang van zaken uitgaat, is iets van het besef van het heilige.

Het tweede kenmerk is het mysterie dat boeit, innerlijk aantrekt, fascineert:

‘Zo huiveringwekkend het demonisch-goddelijke zich aan het gemoed kan voordoen, zo lokkend en betoverend is het tegelijkertijd. En het schepsel dat daarvoor

RUDOLF
(1869-1937)

Rudolf Otto

‘De wijzen
met scherpe
zijn woorden
een goudgloos

siddert, in diepste deemoed, heeft toch steeds de begeerte om zich tot het goddelijke te wenden, ja zich op een of andere wijze HET toe te eigenen. Het mysterie is niet slechts het wonderbare, het is ook het wondervolle».¹

Als derde element is dat de mens tegenover het overmachtige mysterie de eigen nietigheid beseft. Otto noemt dat *Selbstabwertung*. Tegenover het bekende, geordende, onze biotoop, voelt de mens zich heel wat tegenover het heilige valt dat alles radicaal weg.

‘IK BEN EEN MENS VAN ONZUIVERE LIPPEN en ik leef te midden van een onzuiver volk.’

‘Ga weg van mij, Heer, want ik ben een zondig mens.’

Zo spreken Jesaja (65) en Petrus (Lucas 5:8) wanneer het numineuze hen ontmoet en voelbaar wordt. In deze beide uitspraken moet het onmiddellijk spontane opvallen, het bijna instinctieve van dit op jezelf neerkijkende gevoelsantwoord dat geen resultaat van nauwgezet gewetensonderzoek is maar, onder druk van het numineuze, als het ware ontvlamt als een rechtstreekse en onwillekeurige reflexbeweging van de ziel. Het vloeit niet voort uit een moreel besef over begane misstappen. Het is de ontmoeting met het numen, met de absolute, numineuze waarde die het wegzinken in nietigheid oproept bij de mens, die vervolgens zijn omgeving en al het bestaande daarbij betreft. Dat deze depreciërende gevoelsuitbarstingen in eerste instantie geen devaluering van morele waarden betekende, is direct aan te voelen. Het is geen gevoel dat de ethische norm werd geschonden, hoewel het logisch is om, voor zover er überhaupt normen waren, deze daarin te betrekken. Het is een gevoel van een volstrekt eigen soort. Het is het gevoel van de absolute profaniteit.²

Door de nadruk op de categorie van het heilige als wezenlijk, wordt religie iets anders dan klerikaliteit. Rudolf Otto maakt duidelijk dat HET HEILIGE niet is het logische, ethische is dat het een eigen alle menselijk zijn te boven gaande geesteswerkelijkheid aanduidt.

Wetenschap is niet uitsluitend een kwestie van verstand, zij heeft ook haar levensbeschouwelijke kanten; evenals het levensbeschouwelijke ook zijn kant van verstandelijke doordenking heeft; kunst is niet alleen een kwestie van gevoel. Juist het sterk ontwikkelde religieuze leven heeft zijn redelijke kant, doet een beroep op wil en levensbeschouwelijk oordeel, en houdt innig verband met kunst.

¹ Het heilige p. 92

² Het heilige p. 117

OTTO
(1937)

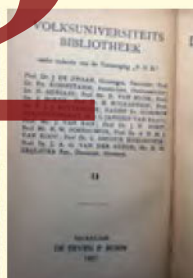
R. Otto

‘... weegt,
op gezicht,
den met
gewicht’

DE MENS IS EEN 'SYSTEMISCHE' EENHEID is een van de inzichten van de humanistische psychologie; een geestesleven is niet in stukjes te knippen. Rudolf Otto bracht iets waardevols in door het religieuze leven als iets volstrekt anders te verstaan, niet af te leiden uit logisch denken, levensbeschouwelijk idealisme of schoonheidsbesef. Het kan niet los van deze gebieden worden gezien. Zonder twijfel kan het streven naar ethische volmaaktheid het karakter bezitten van het mysterie waarvoor wij eerbiedig huiveren, dat ons fascineert en onze eigen 'onwaardigheid' leert beseffen tegenover het karakter van het heilige. Het is voor religie fataal als menselijke waarheid, goedheid en schoonheid gescheiden worden van HET HEILIGE. Otto wijst op het onherleidbare van religie, het is een eigen innerlijk leven, het richt zich op eigen wijze op de eeuwig geldige waarden. Augustinus noemde God superior illa luz, qua mens humana illustratur, het hogere licht waardoor de mensengeest verlicht wordt. Het heilige wonder ligt in de simpele dingen van het leven; het is liefde en stil ontvangen geluk; het is in de dood, van een hoogheid met mensenhand niet aan te raken; het is louterend verdriet en de zegen van het weer opgericht worden. Het is naar Vondels woord: *der eeuwigheden glans en ader, waarvan al het zijnde in z'n vergankelijkheid de stille afglans draagt.*¹

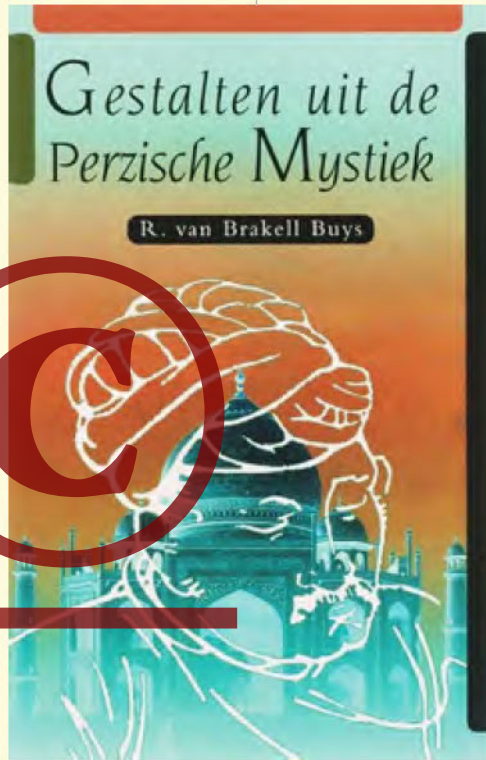
1 ZIE: William Brede Kristensen (†1954), *Het leven uit den dood*, Haarlem 1926. vgl het begrip Eenmaal geboren/tweemaal-geboren in W. James, *Vormen van religieuze ervaring*, iv *De religie van de gezonde geest* §2, p. 64, 20106. Dr. W. Banning: *Religieuze Opbouw*, Arnhem 1933. Willem Banning (†1971) volgde de Kweekschool en studeerde theologie in Leiden. Vanaf 1929 directeur van de Vereniging Woodbrookers en leidde vanaf 1931 het Conferentiecentrum van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers. Banning promoveerde in 1931 op Jean Jaurès.² Hij was actief in de SDAP en speelde een rol bij oprichting van de PVDA in 1946. Betrokken bij de oprichting van Kerk en Wereld en hoogleraar kerkelijke sociologie in Leiden en Rotterdam.

AG Trefpunt voor Zingeving en Democratie is de voortzetting van de Woodbrookers, komt voort uit het joods-christelijke humanisme en zet zich in voor humanisering, democratisering, solidariteit en emancipatie. In deze lijn van de traditie stelt Z&D zich tegenover het materialistische utiliteitsdenken en zoekt een cultuurkritische benadering waarbij in het politieke debat sprake is van een constante bezinning op en discussie over de waarden die aan handelen ten grondslag liggen. Bij de fenomenologische methode wordt de culturele dimensie van politiek handelen duidelijk en ook welke politieke krachten zich identificeren met de kwaliteit van het publieke domein en zich willen inzetten voor de sociale cohesie, beseffend dat politiek zich bewust situeert in het spanningsveld tussen mondigheid en solidariteit in een weerbarstige wereld.

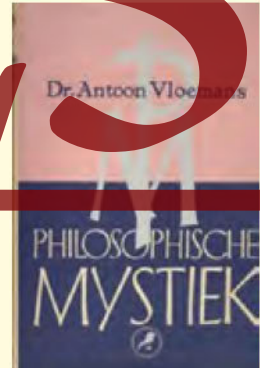

BIBLIOGRAFIE

Edward Browne: *A Literary History of Persia* (4 vol.) D.B. Macdonald: *The religious attitude and Life in Islam*, 1912. R.A. Nicholson: *The mystics of Islam*, 1962; *Studies in Islamic mysticism* 1967; *Selected odes from the Diwani Shamsi Tabriz* 1961; *The Mathnavi of Jalalu'ddin Rumi*, 1977; *Kasfal Mahjub* 1959; *The Idea of Personality in Sufism*, 1923. Shaik Muhammad Iqbal: *The developinent of metaphysics in Persia*, 1908. W.R. Inge: *The philosophy of Plotinus*, 1929. Mahmud Shabistari: *Gulshani Raz*. Jami: *Yusuf and Zulai-kha* 1882. Pierre Salet: *Omar Khayyam* G. Dumbar: *India* 1936. W.H. Moreland: *From Akbar to Aurangzeb* 1923. Sir Jadunath Sarkar: *Studies in Mughal India* 1919. Sir Jadunath Sarkar: *History of Aurangzeb 1912-1924*. Stanley Lane-Poole: *Aurangzeb*. Y.S. Trimingham: *The Sufi Orders in Islam*, 1971. F. Attar: *Muslim Saints and Mystics* (*Tadhikinat al-Auliya'*, transl. A.J. Arberry, 1973). F. Attar: *The Conference of the Birds* (*Mantiq al-tayr*) Arberry, 1979. A. Schimmel: *The Triumphal Sun. A Study of the Works of Jalaloddin Rumi* 1978; *Mystical dimensions of Islam* 1975. A. J. Arberry: *Classical Persian Literature*, 1958; *Tales from the Mathnavi* 1961; *More tales from the Mathnavi*, 1963. I. Goldziher: *Vorlesungen über den Islam*. Alfred von Kremer: *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*. A. Mez: *Die Renaissance des Islams* 1922. Die Sinnsprüche Omar des Zelnachars (Friedrich Rosen, Stuttgart en Leipzig 1909). H. Richter: *Das Meer der Stille*, Ulzer B. Attar, 1955. Comte de Gobineau: *Les Religions et les Philosophies dans l'Asie centrale* 1928. Depont et Coppolani: *Les confrères religieux musulmans* 1897. L. Massignon: *La Passion d'al Halladj* 1957. Ch. Huare: *Les saints des Derviches Tourneurs* 1918. H. Gröbin: *L'imagination créatrice dans le Soufisme d'Ibn Arabi* 1958. T. Burkhardt: *Introduction aux doctrines esotériques de l'islam* 1955; *La sagesse des prophètes* 1955. E. Meyerovitch: *Anthologie du Soufisme* 1976; *Mystique et poésie en Islam* 1972. Tj. de Boer: *De wijsbegeerte in de Islam* 1921. Rumi door R. van Brakel Buys 1978.

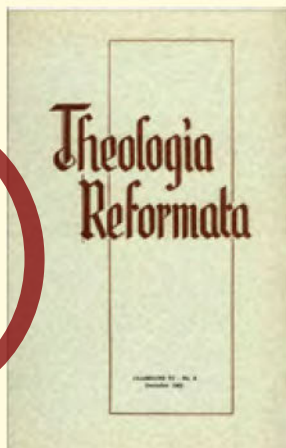

Rond het jaar 900 ontstond binnen de islam het Perzische soefisme in een religieuze sfeer die nuchterheid, niet alleen in het afzien van spiritualien, waardeert en overschuimend exotisme afwijst. De Perzische dichtkunst is sinds de 11e eeuw doordrenkt met mystieke ideeën en uitdrukkingen waardoor de poëzie zowel esoterisch als exoterisch begrepen kan worden.

Van Dr. A. Kockelmans verscheen reeds eerder in de serie *Denkers over God en wereld*, een studie over Martin Heidegger.¹ Tot diezelfde reeks behoort nu ook het hier aangekondigde werk. Wat uit de pen vloeit van de hooggeleerde schrijver is wetenschappelijk verantwoord en getuigt van vakstudie, hetgeen ons in deze korte maar krachtige studie aantrekt.

Er is veel te doen op het erf der fenomenologie, waarvan Edmund Husserl de grondlegger is, althans van de huidige denkwijze daarin. De schrijver laat ons in een kort voorwoord zien, dat er verschillende stemmen zijn in het koor van hen, die de lof van de fenomenologie willen bezingen. Dr. Kockelmans haalt zijn fenomenologisch inzicht in Husserl allereerst uit diens eigen arsenaal, een 'onafgebroken' reeks van geschriften, bijgezet in het Husserl-archief, dat door bijzondere zorg aan de nazi's is ontkomen. Maar ook

uit de bijgebouwen wordt materiaal verzameld, wat alles als een prachtig en goed gedocumenteerd geheel tot ons is gekomen in de vorm van dit boekwerkje.

Hier wordt geen volledig beeld gegeven van Husserls werk. Een relatief duidelijk en beknopt overzicht van de meest wezenlijke onderwerpen van Husserls fenomenologische filosofie wordt ons wel geboden. Allereerst wordt de weg gebaad tot de fenomenologische wijsbegeerte. Vervolgens komen aan de orde de vraagstukken, die Husserl zijn leven lang hebben geboeid, o.a. filosofie als louter wetenschap; evidentie en de fenomenologische reductie, de intentionaliteit, de constitutie; solipsisme of inter-subjectiviteit. Tenslotte wordt behandeld de invloed die de fenomenologie op de psychologie gehad heeft; en de vraag wordt gesteld of het realisme de voorkeur verdient boven het idealisme.

De summiere opsomming van enkele vaktermen moge u uitnodigen aan de hand hiervan de hedendaagse wetenschappelijke vraagstukken te overzien en nog meer: deze in te zien. Voor wat de fenomenologie betreft kunt u veilig met deze studie beginnen. Helder, eenvoudig, objectief.²

K'dijk W.v.H.

A. Kockelmans ss.cc. *Edmund Husserl*, 127 blz. f 3, 50, Lannoo Den Haag 1963.

1 Congregatio Sacrorum Cordium (ss. cc.) Congregatie van de Heilige Harten van Jezus en Maria.

2 De belangstelling voor de fenomenologie werd in het vroege stadium opgepakt door universiteiten van alle gezindten zoals Groningen, Harvard, Leuven, Nijmegen, Utrecht en de vu.

Natuurlijk zouden we lezaren kunnen opperen, maar tegen een zo gefundeerde kritiek op het existentialisme in tegenwoordigers, die God „vernemen“, en tegen een zo positief staan tegenover de persoon van Christus, is alleen maar op zijn plaats de gedachte dat we van de zijde van andersdenkenden - de auteur is r.k. - zeer veel kunnen leren.

Dit boek is uit de reeks *Handgeleiden*. Is dit boek bedoeld voor wettiger belangstellenden of voor hen, die theologie bedrijven? Het laatste heeft ongetwijfeld de voorkeur, maar van in die zin, dat het de schrijver alleen maar te doen is om het perspectief der christelijke existentie te laten zien, waarin de „gegevenheden“ van schuld en vergiffenis cirkelen om Christus.

Gaarne nemen we deze studie van een hoogbejaarde denker aan en verbiedigen het vaderlijk vermaan: „Hietstijl avant tout!“

K'dijk

W.v.H.

A. Kockelmaans, ss. cc., ED-
MUND HUSSERL, *Een inlei-
ding tot zijn fenomenologie*, 127
blz., f 3,50, Lannoo, Den Haag,
1963.

Van Dr. A. Kockelmaans verscheen reeds eerder in de serie *Denkers over God en wereld*, een studie over Martin Heidegger. Tot dezelfde reeks behoort nu ook het hier aangekondigde werk. Wat uit de pen vloeit van de hooggeleerde schrijver is wetenschappelijk verantwoord en getuigt van vakstudie, hergeen ons in deze korte maar krachtige studie aantrekt.

Er is veel te doen op het erf der fenomenologie, waarvan Edmund Husserl de grondlegger is, althans van de huidige denkwijze daarin. De schrijver laat ons in een kort voorwoord zien, dat er verschillende stemmen zijn in het koor van hen, die de lof van de fenomenologie willen bezingen. Dr. Kockelmaans haalt

zijn fenomenologisch inzicht in Husserl allereerst uit diens eigen arsenaal, een „onafgebroken“ reeks van geschriften, bijgezet in het Husserl-archief, dat door bijzondere zorg aan de markt is ont-
komen. Doch ook uit de bijgeboeven wordt materiaal verzameld, wat alles als een prachtig en goed gedocumenteerd geheel tot ons is gekomen in de vorm van dit boekwerkje.

Hier wordt geen volledig beeld gegeven van Husserls werk. Een relatief duidelijk en beknopt overzicht van de meest wezenlijke onderwerpen van Husserls fenomenologische filosofie wordt ons wel geboden. Allereerst wordt de weg gebaand tot de fenomenologische wijzebegeerte. Vervolgens komen aan de orde de vraagstukken, die Husserl zijn leven lang hebben gebeld, v.n. filosofie als louter wetenschap; evidentie en de fenomenologische reductie, de intentionaliteit; de constitutie; solipsisme of intersubjectiviteit. Ten slotte wordt behandeld de invloed die de fenomenologie op de psychologie gehad heeft; en de vraag wordt gesteld of het realisme de voorkeur verdient boven het idealisme.

De summiere opsomming van enkele vakt termen möge u uitnodigen aan de hand hiervan de hedendaagse wetenschappelijke vraagstukken te overzien en nog meer: deze in te zien. Voor wat de fenomenologie betreft kunt u veilig met deze studie beginnen. Heldr, eenvoudig, objectief.

K'dijk

W.v.H.

Jan M. Lochman, DIE BEDE-
TUNG GESCHICHTLICHER
EREIGNISSE FÜR ETHISCHE
ENTSCHEIDUNGEN, *Theolo-
gische Studien*, Heft 72, DM 2,20,
EVZ-Verlag, Zürich.

De vraag die de schrijver zich stelt vin-
den we in de titel uitgedrukt: in hoeverre
is de historische situatie mede constitutief

ABNORMAAL GEDRAG Gedrag in strijd met de waarden van de samenleving.

AMOREEL GEDRAG Gedrag dat niet met moraal te maken heeft.

BETAMELIJK voegzaam, gepast (op betamelijke wijze); *MnL* betamelijk = passend voor.

BETAMEN voegen, passen; behoren, behoorlijk zijn: dat is niet zoals het betaamt.

DEMOCRATIE Een staatsvorm waarin het volk in principe zijn eigen leiders kiest en waarin 'democratische rechten' bestaan.

DILEMMA Netelig (hachelijk, benard, heikel) vraagstuk; moeilijke keuze.

EMOTIE Kan snel opkomen en wegzakken, bevlieging, vluchtige sensatie; *ZIE*: gevoel

ETHIEK Wetenschap waarin systematisch nagedacht wordt over moraal (normen en waarden). Praktische filosofie die zich bezighoudt met wat goed en kwaad is.

1. de heersende zeden en gebruiken $\Rightarrow$ moraliteit, moreel, zedelijkheid
2. iemands voorstelling van het juiste en verkeerde $\Rightarrow$ ethiek
3. moreel
4. zedenles, lering $\Rightarrow$ moralisatie
5. De moraal van het verhaal = de boodschap of diepere betekenis van het verhaal, in de sport ook de wilskracht.

ETHISCHE RICHTING stroming in de Nederlandse Hervormde Kerk, opgekomen ca. 1850 onder leiding van D. Chantepie de la Saussaye, N. Beets en J. J. Doedes. De aanhangers noemden zich *ethisch-irenischen*. Irenisch waren zij, omdat zij niet als een partij in de Kerk wilden strijden. Ethisch heette hun theologie, omdat volgens deze richting de waarheid die God aan de mens mededeelt vóór alles van ethische waarde is. De stroming had tot in het begin van de 20ste eeuw grote invloed.

GEVOEL Onderstroom v. h. gevoel, ruimte voor bezinning en berusting; *ZIE*: emotie

GROEPSMORAAL Normen en waarden typerend voor een bepaalde groep.

IMMOREEL GEDRAG Gedrag dat in strijd is met onze moraal.

MORAAL Alle normen en waarden samen wordt moraal genoemd.

MORAALFILOSOFIE Denken over de beginselen (principes), waarden en regels van betamelijk menselijk handelen $\Rightarrow$ ethiek

MORAALRIJDER moralist

MORAALTHEOLOGIE Kerkelijke ethiek

MOREEL DILEMMA Probleemstelling die de waardering van de hiërarchie van waarden raakt; waarin het gaat over vragen van goed en kwaad.

MOREEL GEDRAG Gedrag dat in overeenstemming is met onze moraal.

MORES Leefregels (iemand een lesje leren); zeden, gebruiken $\Rightarrow$ conventie.

NORM Gedragsregel om de gezamenlijke waarden te borgen; de overeengekomen wetten en omgangsvormen waarvan we ons rekenschap moeten geven.

‘DE CONFRONTATIE MET HET HEILIGE, het volstrekt andere, is levensbepalend. Wat eerst nog onrecht werd genoemd wordt nu godvergeten, gewetenloos, misdadig en onheilbrengend. Een misstap wordt onrecht doen. De normen van het geweten worden universele normen. Door de ervaring van HET HEILIGE als hoogste waarde wordt de ethiek met de kwaliteit van HET HEILIGE doordrenkt, gesanctioneerd. Sommige waarden treden sterker op de voorgrond, andere treden terug. Alles verschijnt in een nieuw licht.

Dit is het wezenlijke verschil tussen religieuze ethiek en de profane of filosofische. De religieuze mens hanteert geen andere normen dan de ongelovige, beiden volgen hun geweten en beroepen zich op waarden en rechten. Maar tegenover HET HEILIGE worden de normen serieus en verkrijgen hun echte diepte. Een uiteindelijke existentiële rechtvaardigheid verlicht het geweten.’¹

1 Rudolf Otto, (hrsg. von K. Kussner) *Verantwortliche Lebensgestaltung*, Stuttgart 1941, p. 169.

Gee
Le
Dr. W. R. van
nen een uitstekend
van John Keats e
schets van d'rip
uit het Victorian
goede naam, dan
moet aan Kusanj
schriffte als de v
that Moved the W
cies of the Dynamic
Ship, uitgegeven b
de Voren te Naa
„Woorden die de w
Immers, wat is g
ren zulk een opper
waarin wij de Bijbe
de Koraan, de Gede
kepeare, Bunyan,
Karl Marx op he
vinden als geestelij
den, die „in tuwe
rijst“ willen verblij
fsbare, weerkelke
der geestelijke verb
Het kan nuttig zi
sels te maken in w
ken, doch dit is ni
het onderhavige we
te, onbeduidende le
genoemde boekwerk
wijheid, waarom d
volgen, meet met d
Dat de Bijbel bij
wing en behandelin
tot zijn recht komt
nadrak, maar diest
gemerkt, al epring
ken „de wijsheid i
herleiden tot enkele
Nieuwe Testament
ook zijn, maar no
deze wijsheid op d
eferansen van Mar
felijke bestaansvo
ren particuliere p
dat deswege de
moet worden besch
der werking van
persoonlijken de
ter samenstelling
tandigheden.
Men kan zeggen
door zijn woorden
recht dat hij de be
nig poest, bevestigee
mogelijkheid „de
kepeare of deze
door Shakespeare
beschouwen, of tel
vaardig, met de wi
die wenste te vorm
den.
Uiteraard kan m
Nag teksten wel co
recepti een lette
krugt, doch indies
noot, heeft men v
van horen. Seneca
„Ethica“ te verki
zuigen over d
innerste van B
ten voorkeur dov
rius verdient.
dit is waaracht
enke wijzen ku
onothekide leze
ronlijk niet naar
hoogstens een
et bevordert toeh
ing, zaken, die be
wat of te doen
zeffen. Bovendien
reerakomst van
issen teksten, wa
waardbaarheid
hiernaast heeft lota

Het was in een klein Oost-Europees stadje dat een man steeds kwaad sprak over de rabbijn. Op een dag kreeg hij spijt en vroeg de rabbijn om vergeving. Hij was bereid tot elke vorm van boetedoening. De rabbijn vroeg hem om een veren kussen open te snijden en de veertjes te verstrooien in de wind. Toen hij dat gedaan had, keerde hij terug en vroeg: 'ben ik nu vergeven?'

'Bijna', was het antwoord. 'Nog één ding, zoek de veertjes bij elkaar.'

'Maar dat is onmogelijk,' protesteerde de man. 'De wind heeft ze overal naartoe geblazen.'

'Precies,' antwoordde de rabbijn. 'Hoewel je oprecht het slechte dat je gedaan hebt wilt rechtzetten, is het onmogelijk om de schade die je woorden hebben aangericht te herstellen.'

Deze beroemde anekdote is een les over kwaadsprekerij en laat de macht van het woord zien.¹

DE MENS KAN OP EEN ZELFBEWUSTE WIJZE OVER ZICHZELF EN ZIJN OMGEVING NADENKEN. De mens is, zoals Rodin uitbeelde, een Denker.² Er is ook een verwantschap tussen 'mens' en het Sanskriet: *manas, manu en manushya*. Het gegeven dat de mens zelfbewust kan denken, geeft verantwoordelijkheid en keuzemogelijkheden. Voor die keuze is de mens moreel en karmisch³ verantwoordelijk omdat de oorzaak van onze handelingen uit het mentale domein komen. Alles begint bewust met een gedachte of onbewust met een impuls. De verantwoordelijkheid voor wat we denken strekt zich uit over wat we zeggen en hoe we iets zeggen. Niet alleen de inhoud van de woorden is (karmisch) van belang en beïnvloedt onze omgeving. De intonatie, de articulatie en het tempo waarmee we spreken, is een uiting van wat er zich in ons innerlijk afspeelt. Alles, zonder aanzien des persoons, uiten kan kwetsend zijn. Zijn we ons altijd bewust van de invloed van ons taalgebruik? De meest funeste wijze waarin onze onvoorzichtigheid met woorden zich uit, is zonder twijfel roddel en kwaadsprekerij. In bepaalde kringen wordt dit zelfs tot een kunst verheven.

1 Joseph Telushkin, *Words That Hurt. Words that Heal: How to choose Words wisely and well* (Woorden die kwetsen. Woorden die helen: Hoe kiezen we woorden op een wijze en goede manier) New York, 1996, 0-688-12445-3

2 MENS, *mentis*, (femininum Lat.) = denkvermogen, verstand, zelfbeheersing.

3 Zo genoemd in het niet (westerse) lineaire denken; kringloop versus begin- en eindpunt.

IN HET BOEK *WORDS THAT HURT, WORDS THAT HEAL* bespreekt rabbijn Joseph Telushkin verschillende ethische aspecten van de macht en het gebruik van woorden en staat stil bij de oorzaken en gevolgen van roddel. Waar velen roddel als een tamelijk onschuldig tijdverdrijf beschouwen, of zien als een vorm van menselijke communicatie, legt hij bloot dat roddel schuldig is en kan of moet worden vermeden. Hij stelt vast dat alle religies en filosofieën roddel afkeuren. Docenten in het huis der verwondering noemen 'roddel' in dezelfde ademtocht met 'zonden' als moord en doodslag of diefstal. Roddel schaadt reputatie en versterkt eergevoel. Kwaadsprekerij steelt een naam en ontnemt eergevoel en recht op verdediging. In het Engels spreekt men ook wel eens van *character assassination*. Zoals een Talmudisch spreekwoord zegt: *De roddelaar staat in Syrië en doodt in Rome*. Het vermijden van roddel lijkt uit het klassieke rijtje van universele ethische waarden & normen verdwenen. De schrijver klaagt dit gebrek aan aandacht voor de woorden die we gebruiken aan en analyseert treffend hoe mensen vaak onbewust zich tot roddel of achterklap laten verleiden en welke beweegredenen daarachter kunnen zitten.

Welke belangen spelen er? Een dief steelt iemands bezittingen omdat hij deze zelf wil hebben. Een roddelaar steelt iemands goede naam, maar wat krijgt hij? Niets tastbaars. Wat is het motief? De belangrijkste motivatie om te roddelen is dat het ons in staat stelt onze status of reputatie te verhogen door die van een ander te verlagen. Het is een oneigenlijk argument 'dat we niet roddelen om er zelf beter van te worden of om anderen kwaad te berokkenen maar omdat oprechte belangstelling hebben in het leven van de mensen waarover we roddelen, vrijwel steeds over de slechte dingen. We schijnen wel te roddelen over onze 'gelijken' en onze 'superieuren' en nooit over 'ondergeschikten'. Een verborgen motivatie van roddel schuilt in ijdelheid en in de behoefte naar erkenning en eigen waarde. In het boek geeft Telushkin een aantal voorbeelden van hoe we tegen wildvreemden vaak in de meest lovende woorden over onze 'bijzondere vrienden' praten. De motivatie van deze vorm van roddel is, dat we zo kunnen laten zien dat we zelf ook bijzonder zijn omdat de mensen waarover we spreken anders niet onze vrienden zouden zijn. Op die manier praten we eigenlijk toch over onszelf zonder dat we de slechte indruk geven dat we onszelf in het middelpunt van de belangstelling zetten. Telushkin wijst er op dat dit niet zo onschuldig is als het lijkt.

Samuel Johnson zei ooit: 'De ijdelheid van het toevertrouwd krijgen van een geheim is vaak de hoofdrede om het te onthullen'. Wanneer we een (positief of negatief) geheim doorvertellen bereiken we verschillende zaken tegelijk, zo stelt Telushkin vast. In de eerste plaats laten we zien hoe belangrijk en geliefd we zijn. Daarnaast strelen we de ijdelheid van onze gesprekspartner door dit geheim in vertrouwen te vertellen en bevestigen zo onze vriendschappelijke relatie. En vooral laten we indirect blijken dat wij iets weten wat een ander niet weet zodat we kunnen laten merken dat we toch 'iets' beter zijn. De behoefte tot emotionele wraak wordt getriggerd als we gekwetst worden en we te laf zijn of niet in de positie verkeren om het uit te praten. Dan lopen we het risico opnieuw gekwetst te worden. Dan is het makkelijker troost te zoeken bij anderen in de hoop dat zij onze woede als gerechtvaardigd bestempelen. Deze vorm van roddel is schadelijk omdat we willen dat anderen onze verontwaardiging, ergernis en woede delen zonder dat zij daartoe een reden hebben.

Telushkin slaagt er in om de ethische relevantie van het vermijden van roddel op bijna wetenschappelijke wijze duidelijk te maken. De schrijver baseert zich hoofdzakelijk op de joodse mystieke traditie die belang hecht aan de macht van woorden. Er zijn joodse mystici en kabbalisten die verhandelingen hebben geschreven over de ethica van het spreken. Zo wijdt de anonieme schrijver van de middeleeuwse kabbalistische tekst *Orhot Tzaddikim* (De wegen van de rechtvaardigen) bijna een hoofdstuk aan de gevaren van het spreken. De joodse wijsheidstraditie ziet woorden als tastbare en uiterst krachtige fenomenen, als levende wezens. Een van de Hebreeuwse termen voor woorden is *devarim*, dat ook 'dingen' betekent. Deze visie grijpt terug op de wijsheid uit de bijbelse mythologie dat zelfs God 'woorden' nodig had om te scheppen. Vanuit dit metafysische gegeven worden door joodse kabbalisten allerlei psychologische en ethische regels afgeleid die we terugvinden in de boeddhistische ethica. Als geestelijk raadsman toont Telushkin de praktische waarde van het juiste spreken aan zonder te moraliseren. Hij staat stil bij de vraag of het ethisch gezien enig verschil maakt of wat we over iemand zeggen waar is of niet. Hij stelt vast dat de meeste mensen roddelpraat minder of zelfs niet moreel verwerpelijk vinden wanneer de informatie die over iemand wordt verteld waarheidsgetrouw en accuraat is. De joodse traditie noemt dit *lashon ha-ra*, het verkondigen van schadelijke waarheden, wat zich onder-

scheidt van *motzi shem-ra*, het vertellen van schadelijke leugens of laster. Op het eerste gezicht lijkt laster schadelijker dan het verspreiden van een pijnlijke waarheid. Via laster verspreiden we leugens. Vanuit een joods-ethisch perspectief het verspreiden van *schadelijke waarheden* verwerpelijkker omdat de schade van laster nog kan worden hersteld door de leugens te ontkrachten en de waarheid aan het licht te brengen. Zo wordt tegelijk de lasteraar als leugenaar aan de kaak gesteld. Is de pijnlijke roddel daarentegen waar, dan is het kwaad *onherroepelijk* geschied en kan het slachtoffer zich onmogelijk daartegen verdedigen behalve door leugens te vertellen of kwaad te spreken over de roddelaar. Het is ook een principiële kwestie: de waarheid die *evenals* schoonheid en goedheid van een geestelijke natuur is, mag nooit voor slechte doeleinden gebruikt worden. Daaruit wordt dan de ethische gedragsregel afgeleid dat men een negatieve of pijnlijke waarheid pas mag vertellen wanneer anderen gevaar lopen en dan alleen aan de betrokkenen zelf. De motivatie is dan gericht op het vermijden van lijden.

DE GEVAREN VAN RODDEL, ook netelige kwesties als kritiek op iemands gedrag: wanneer is kritiek gepast en wanneer niet? Waar ligt de scheidslijn tussen verantwoorde positieve kritiek en bemoeizucht? Telushkin geeft op dit vlak advies dat sterk doet denken aan wat W.Q. Judge ons adviseert in Brieven xxv, p.167 die mij geholpen hebben. Stel de volgende vragen voordat je iemand bekritiseert:

1. Hoe voel ik mij tegenover van de kritiek?
2. Geeft het bekritiseren mij plezier of doet het me pijn?
3. Bevat mijn kritiek specifieke suggesties voor een verandering ten goede? Zijn mijn woorden geruuststellend?

Door terug te grijpen op de *mystieke wijsheid* van het jodendom sluit de inhoud van het boek aan bij de *esoterische traditie* en de daarmee samenhangende *goddelijke ethica*. Volgens de *theosofie* is ware ethica geen kwestie van conventies of van cultuur, maar een praktische en noodzakelijke *uitdrukking van de natuurwetten*. Moest ethica niet in *metafysica* geworteld zijn, dat wil zeggen, moesten ethische waarden niet hun bestaansrecht vinden in onveranderlijke waarheden, dan zou ethica alleen maar kunnen worden herleid tot wat mensen met elkaar afspreken. De natuurlijke kringloop houdt rekening met *ware ethica* en niet zozeer met lini-

aire afspraken, anders zou de mens de (karma-) uitwerking opzij kunnen zetten. Dat geldt ook voor de ethica van het denken en spreken. Roddel met alle uitlopers van dien zijn maatschappelijk aanvaardbaar geworden, d.w.z. sinds privé-overschrijdende 'roddelpersers' het businessmodel van de reclamegeld aantrekkende schaamteloosheid hebben ontdekt.

De theosofische ethica verwijst regelmatig 'naar het belang van woorden. H. P. Blavatsky citeert in *De Geheime Leer* P. Christian: 'Wanneer onze ziel (denkgeest) een gedachte schept of oproept, grift het teken dat die gedachte weergeeft, zich in het astrale fluïdum, dat de vergaarbak en om zo te zeggen de spiegel is van alle manifestaties van het zijn. Het teken drukt de idee uit: de idee is de (verborgen of occulte) kracht van het teken. Het uitspreken van een woord is het oproepen van een gedachte, en deze naar buiten brengen: het magnetische vermogen van de menselijke spraak is het begin van iedere manifestatie in de occulte wereld... Het woord (verbum) of de spraak van iedere mens is een zegen OF EEN vloek.'

Blavatsky voegt hieraan toe: 'Als esoterische lering, die wordt aanvaard door alle oosterse scholen van het occultisme, is dit volkomen waar.'¹

In *Licht op het Pad* staat voorgeschreven: 'Voordat de stem kan spreken in het bijzijn van de Meesters, moet zij 't vermogen om te kwetsen hebben afgeschaald.'

Als toelichting wordt onder meer het volgende gezegd:

'Een mens moet, wil de stem 't vermogen om te kwetsen hebben ingeboet, dat punt hebben bereikt, waar hij zichzelf slechts ziet als één uit de grote scharen, die leven; één der zandkorrels her- en derwaarts gespoeld door de zee van het deinend bestaan... Wanneer hij dit beseft, geeft de mens zijn vermeende persoonlijke recht- op, wat deze ook zijn mogen. Dat neemt één scherpe angel weg, die alle gewone mensen gemeen hebben.'²

W. Q. Judge onderstreept het belang van woorden en de wijze waarop we deze dagelijks gebruiken als volgt:

'Woorden zijn dingen... Op het lagere gebied van de maatschappelijke omgang zijn zij dingen, maar zielloos en dood, omdat de conventie, waaraan zij ontsproten, hen onvoldragen baarde. Maar als wij ons van die conventie losmaken, krijgen zij leven in verhouding tot de werkelijkheid en de zuiverheid van de gedachte, die er achter staat. Daarom zijn zij in de omgang tussen twee studerende werkelijke dingen en die studerende

1 H. P. Blavatsky, *De Geheime Leer*. deel 1, Theosophical u.p. Pasadena/Den Haag, 1988, Eng. pp. 93-94.

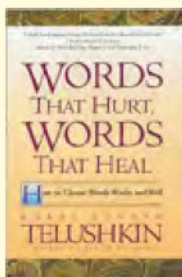
2 *Licht op het Pad*, Stichting Theosofie, Amsterdam, pp. 83-85.

moeten er goed over waken, dat de basis van die omgang volledig begrepen wordt. Laten wij die levende boodschappers, die woorden genoemd worden, met zorg gebruiken.¹

Met *Words that Hurt, Words that Heal*, heeft Joseph Telushkin een praktisch boek geschreven over een onderwerp dat in onze samenleving veel te weinig aandacht krijgt: de hygiëne van denken en spreken. Aan eenieder die de helende kracht van woorden beter wil leren kennen en toepassen door het schadelijke gebruik ervan af te zweren, wordt dit boek sterk aangeraden.

Hilde Van Oost

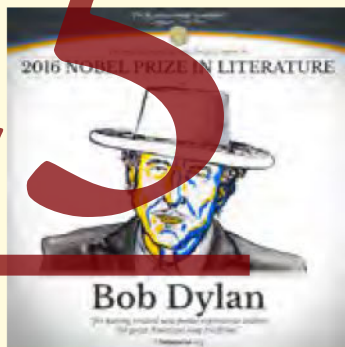
In the time of my confession, in the hour of my deepest need
When the pool of tears beneath my feet flood every newborn seed

There's a dyin' voice within me reaching out somewhere
Toiling in the danger and in the morals of despair
Don't have the inclination to look back on any mistake
Like Cain, I now behold this chain of events that I must break
In the fury of the moment I can see the Master's hand
In every leaf that trembles, in every grain of sand
Oh, the flowers of indulgence and the weeds of yesteryear
Like criminals, they have choked the breath of conscience and good cheer

The sun beat down upon the steps of time to light the way
To ease the pain of idleness and the memory of decay
I gaze into the doorway of temptation's angry flame
And every time I pass that way I always hear my name
Then onward in my journey I come to understand
That every hair is numbered like every grain of sand
I have gone from rags to riches in the sorrow of the night
In the violence of a summer's dream, in the chill of a wint'ry light
In the bitter dance of loneliness fading into space
In the broken mirror of innocence on each forgotten face
I hear the ancient footsteps like the motion of the sea
Sometimes I turn, there's someone there, other times it's only me
I am hanging in the balance of the reality of man
Like every sparrow falling, like every grain of sand

© 1981 Special Rider Music

1. W.Q. Judge, *Brieven die mij geholpen hebben*, Amsterdam, 1971, p.28; zie *Theosofie*, Januari 1999, b1, p. 30-37

Afgevaardigde Klaver:

‘Voorzitter, woorden doen ertoe. Dat is niet omdat ik het zeg.’

‘Woorden doen ertoe. Als we zien dat steeds meer mensen...’

‘Mensen [...] denken dat er iets heel groots gaande is, u draagt daar u aan bij en daar spreek ik u op aan.’

Afgevaardigde Heerma viel spreker bij met de ingehouden emotionele urgentie uit de traditie waarin hij is opgegroeid.¹

¹– De principiële houding van de inmiddels nagewuifde ‘mannenbroeders’ met hun ‘strijd der kleine luyden’ is nog steeds hoorbaar en dwingt respect af bij de afgevaardigden, zonder aanzien van hun politieke en levensbeschouwelijke achtergrond. In *Werkgebouw Het Veem* hebben we deze inzet gezien bij het behoud, de verbouwing en opbouw van onze drukkerij v/h De Appelbloesem Pers, thans uitgeverij Zuider-Amstel.

– De wethouder van de kleine luyden paste perfect in de traditie van de grote namen uit de nog niet helemaal uitgewuifde sociaal-democratische Amsterdamse School. Na zijn overlijden in 1999 opende de rouwadvertentie namens Het Veem met: ‘vernieuwing vanuit de traditie’. Leo Mok had een ‘verzetsvriend’ van gereformeerde huize, hij memoreert in een zijn geschriften: Wat heb je nu eigenlijk aan je geloof? _Het is mijn oriëntatie in verwarrende tijden. Een antwoord als een slagboom; zie:

– LITERATUUR: Gerben Abma: *Geloof en Politiek*, Leeuwarden; C. Bremmer e.a.: a.r.p., *Personen en Momenten*, Franeker; G. Puchinger e.a.: *Doctor Algra, de Friese Senator*, Franeker.

Spreken

VERKEERDE DINGEN DOEN WE ALLEMAAL. Als je nooit iets verkeerd zegt, ben je volmaakt. Als je de baas bent over je tong, dan ben je de baas over je hele lichaam.¹

Let op je woorden, zodat anderen ze niet verkeerd verstaan. Een inconvenant woord dat een zwak hart raakt, breidt zich uit als een druppel olie op een stuk papier.

Als ongeriefelijke woorden op onschuldige wijze dubbelduidelijk en eloquent scherper zijn als een dolk, is het oppassen geblazen. Hoe spitsder de impertinenties des te dieper wordt je geraakt.

Mensen kunnen als bijen samenkomen om de honing van een goed gesprek te proeven, niet om zich als wespen te goed doen aan andermans bloed.

Leugens, dubbelhartigheid en onoprechtheid zijn kenmerken van een beperkte geest. Goed, eerlijk, oprecht en openhartig praten is een mildstemmend sieraad. Wees onbeveng en ter goeder trouw. Zeg nooit en te nimmer iets waarvan je weet dat het onwaar is en giet je eigen zekerheden niet in beton. Laat in één woord de vriendelijkheid en bescheidenheid in alles de boventoon voeren zonder dat je de kaas van je brood laat eten.

Oordelen

WIE ZORGVULDIG OVER ZIJN EIGEN GEWETEN WAAKT, ZAL NIET GAUW VERLEID WORDEN TOT EEN LICHTVAARDIG OORDEEL OVER ANDEREN.

Laat je gedachten niet gaan over de nevelige daden of de duistere gedragingen van anderen. Besluit liever je bezig te houden met je eigen kwaliteit van leven. Liefde is de panacee voor menselijk falen door gebrek aan wijsheid en het onrechtmatig oordeel over de ander.

Mild van gevoelens, mild in oordeel; liefdevolle gevoelens, opbouwende kritiek. Negatief opgevatte kritiek verwijderd. Vertrouwen brengt naderbij.

Drink zoveel mogelijk de heilige wijn der liefde. Het geneest u van de giftige sappen die verleiden tot lichtvaardig oordelen over uw medemens.

De goede naam

DE LIEFDE EIST DAT WIJ ONZE GOEDE NAAM HOOGHOUDEN, OMDAT DE GOEDE NAAM NU EENMAAL EEN VAN DE PIJLERS IS VAN ONZE SAMENLEVING.

Zonder goede naam kunnen wij de samenleving geen goede diensten bewijzen, eerder schade berokkenen. Respectloosheid is ergerlijk, een prettige omgang vraagt om enige bescheidenheid. Wees niet overdreven nauwkeurig of kleinzielig.

Sta geruust op je goede naam, maar maak er geen afgod van. Een erezaak is een precaire kwestie.

¹ Myn bruorren, jimme moatte net allegearre learmasters wêze wolle. Jimme witte wol, dat wy dêr nammerste stranger om oardiele wurde sille.

Kwaadspreken

LICHTVAARDIG OORDELEN IS MINACHTING VOOR DE ANDER.

Hoogmoed, zelfvoldaanheid... het ergste is de kwaadsprekerij de pest van de menselijke samenleving. Insinueren is een moordwapen dat in één keer drie levens doodt, zijn geestelijk leven en dat van hen die naar hem luisteren en de maatschappelijke dood van de gedupeerde.

Een boogschutter trekt de pijl op zijn boog zo ver mogelijk naar achteren om hem vervolgens met te meer kracht weg te schieten. Kwaadwillenden houden hun liefdeloze woorden zolang mogelijk achter, daarna stoten zij ze krachtiger dan ooit naar voren en boren ze diep in het gemoed van hun luisteraars.

Als je je door woorden van kwaadsprekers of door beledigingen van vijanden zó beetgenomen voelt, zó gebeten bent zoals men zegt, dat je woedend opvliegt en boosaardig wordt, dan is er iets met je nederigheid en je zachtheid, dan zijn je nederige houding en je milde woorden niet echt en oprecht maar niets meer en niets minder dan valse schijn.

Drift

ALS LEVEN DE WEG NAAR DE HEMEL IS, wees dan onderweg in hemelsnaam zachtaardig en leef in vrede.

Méér nog, kort en bondig en zonder uitzondering: Laat je nooit door drift meeslepen, wees bewust, sluit deur van je hart voor de toorn. Heb je impulsief iets verkeerd ge-

daan, herstel je fout door respectvolle zachtaardigheid, zoals het beste middel tegen de leugen het ogenblikkelijke terugnemen van de woorden is zodra je innerlijke stem de misstap merkt. Verse woorden genezen het snelst. Vergeef jezelf, leg je erbij neer dat je onvolmaakt bent door gebrek aan wijsheid en vergeet je adem niet.¹

FRANCISCUS VAN SALES was bisschop; leefde in Annecy en heeft als eretitels: kerkleeraar, grondlegger des lekenspiritualiteit, patroon van de katholieke schrijvers en journalisten en volgens Anton van Duinkerken de grootste christen humanist. Levend in de 17e eeuw heeft Franciscus niets aan waarde verloren. Zijn leer is van alle tijden, modern, realistisch en uiteraard evangelisch. Met zijn boekje *Inleiding tot het devote leven* deed hij baanbrekend werk. Hij stelde de 'deugdbeoefening' als een ideaal dat door iedereen in de wereld verwerkelijkt kan worden. Hij humaniseerde de geloofsbeleving. Anders gezegd: hij werd de grondlegger en vertegenwoordiger van een menselijke toewijding, voor iedereen bereikbaar, passend bij elke levensstaat: bij rijken en armen, bij gezonden en zieken – ook bij mensen van nu.

De brieven van Franciscus (2.000 zijn er bewaard) zijn een ware goudmijn van salesiaanse devotie en geloofsbeleving. Franciscus staat als de grote stimulator en voorbeeld nog midden in onze tijd, die evenzeer als de zijne gekenmerkt wordt door afvalligheden, twijfel en kritiek en een rusteloos streven naar vernieuwing en herstel. Hij was een authentiek mens van evenwicht, natuurlijkheid, gematigheid zonder uitersten en overdreven strengheid.

Woorden als *la dévotion* etc. hebben een notie van zoete, kwezelachtige vroomheid. Franciscus doelt echter op omgangsvormen die in elke religie en ook in het agnostisch-humanisme hebben postgevat.

- 1- *Introduction à la vie dévote, de Saint François de Sales, Evêque et Prince de Genève, Instituteur de l'ordre de la Visitation de Sainte Marie.* Edition corrigée a. m. d. g. a Lyon, chez périsse frères, libraires, rue Mercière, 633.
- A Paris, au dépôt de librairie de périsse frères, place Saint-André-des Arts, 6 11, 1832.
- De Archiefinventaris Oblaten van Franciscus van Sales is opgenomen in het Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven van het Kruissherenklooster van Sint Agatha.
- [Met dank aan Michel Vermeer]

**OBLATES OF
ST FRANCIS DE SALES**

PEDAGOGIEK EN FENOMENOLOGIE ZIJN FAMILIAIR. Pedagogiek is voortgekomen uit theologisch/filosofische studie en kreeg in 1948 een faculteit aan de vu. Het wezen van pedagogiek is nauw verbonden met religie (Heschel), wereldbeschouwing, filosofie (Dewey, James) en ethiek (F. Savater); tot de 17e eeuw werd zij slechts als onderdeel hiervan behandeld. De verzelfstandiging van de pedagogiek begon bij Juan Vivès († 1540)¹, Jan Comenius († 1670)², Rousseau († 1779), Pestalozzi († 1827)³, Herbart e.a. Een nieuwe impuls werd gegeven door Fröbel († 1852)⁴ en Montessori († 1952), waarbij vooral de nadruk op de zelfwerkzaamheid van de leerlingen werd gelegd. Veel van deze pedagogen hebben in Nederland gewerkt. Is dat de reden dat het opvoeden in de Lage Landen verschilt van de haar omringende landen? Dat zij hier wat minder dwingend en wat 'losser' is?

"Als wetenschap ontleent zij normen aan filosofie en theologie en onderzoekt hoe deze in de opvoeding tot gelding kunnen worden gebracht. Zij is echter ook descriptief en beschrijft zo nauwkeurig mogelijk alle facetten van pedagogiek door fenomenologisch schouwend-observerend door te dringen tot het wezen van de opvoedkundige activiteit."⁵

Hoewel de accenten binnen de pedagogiek in elk tijdsgewricht verschillen, hebben ze meestal een **cyclisch bestaan. Daardoor blijven** de uitgangspunten van pedagogisch handelen elastisch omlijnd. Zo is de aanpak van de bekende Nederlandse pedagoog Jan Ligthart († 1916) is nog steeds actueel.

'Ieder kind, iedere leerling is een individu met eigen geaardheid en behoeften. Binnen de ruimte van algemene regels moet iedereen zichzelf kunnen zijn.'⁶

Wat wel verandert zijn de leefomstandigheden van jeugd. De pedagogiek speelt daar op in door de traditie te vertalen en aan te passen naar de situatie van het moment. Vernieuwing vanuit de traditie.

1. Vivès was een grootste Spaanse geleerde in de 16e eeuw. Met Erasmus was hij een vertegenwoordiger van het humanisme in de Nederlanden. Prof. Chris Coppens schreef over hem: 'Het denken van Vivès is heel actueel. Niet alleen liggen zijn ideeën mee aan de basis van moderne opvattingen over onderwijs, psychologie en pedagogie, Vivès was een pacifist en voorstander van een verenigd Europa. Alleen al vanwege die twee laatste opvattingen die toen niet zo vanzelfsprekend waren, verdient Vivès het om uit de schaduw van Erasmus te worden gehaald'.

2. Het uitgangspunt van Comenius' pedagogiek was het leren door iets te doen, met een nadruk op het aanschouwelijke, meer dan op mondelinge overdracht, het voorbeeld eerder dan het beleerend woord.

3. Pestalozzi wordt gezien als een pionier in de pedagogiek; de mens moet beginnen met de elementaire dingen te leren, zoals getallen, letters en klanken. Zijn ideeën sloten aan bij die van Jean-Jacques Rousseau.

4. Friedrich Fröbel was helder: onderwijs is een creatief en dynamisch proces, waarbij alle aspecten van de persoonlijkheid samen worden ontwikkeld, sociaal, moreel, esthetisch, spiritueel en wetenschappelijk. En het moet leuk zijn.

5. Dr. J. J. Gielen, Nijmegen 1956

6. Kessler/Mok, 2008 p. 221

DOMEINEN VOOR ‘LEREN’

1. De biologische ontwikkeling en fasen daarin (leeftijd, ontwikkelingsachterstand)
2. Cognitieve functies en vaardigheden (waarneming, aandacht, informatieverwerking, geheugen, planning etc.)
3. Psychologische factoren (emotie, motivatie, stress, beleving, angst etc.)
4. Psychosociale en sociodemografische factoren (context, gezin, woonsituatie, economische status, opleiding ouders, opvoedingsstijl, ambities, sociale relaties, peers, eerdere ervaringen)
5. Bio(psycho)logische omgevingsfactoren (gezondheid, stress, gender, voeding, slaap, seksualiteit)
6. Functiestoornissen en psychopathologie (angst, op tenen lopen, ADHD, stress, depressie, autistisch spectrum, leerproblemen)
7. Cultuur en persoonlijke biografie (eerdere ervaringen, cultuur)

PUBERGEDRAG is naast observatie biologisch te begrijpen door de veranderingen in de ontwikkeling en organisatie van de hersenen en hormonen. Deze veranderingen hebben invloed op hoe jongeren met *nieuwe informatie* omgaan en het omgaan met *emoties als boosheid en verdriet*. Hersenen zijn volgroeid rond het 24e levensjaar. Wanneer volgroeid en de identiteitsvorming op harmonieuze wijze is verlopen, heeft de mens in principe de capaciteit om gevolgen van daden te kunnen overzien, sociale conventies en regels te kunnen accepteren.

DE VOLWASSENE MOET BEGRIJPEN DAT BIJ KINDEREN DE IMPULS VAAK SNELLER IS DAN DE REMMING. De rijping van de frontale cortex is onderdeel in de tempering van impulsen, een spel van geven en nemen. Met deze feitelijke gegevens moeten we rekening houden bij de begeleiding van jongeren. Waarom? Omdat we ‘rendement’ willen. Wanneer wij enigszins begrijpen waarom jongeren doen zoals ze doen, dit begrip zal leiden tot minder irritatie waardoor de sfeer goed is en geschikt voor wederzijdse ‘kennisoverdracht’. Als mensen zich gekend voelen, staan ze open. Iedereen die zich miskent voelt, is niet of minder ontvankelijk. Niet alleen bij jongeren maakt abstracte uitlog weinig indruk, er is geen ‘beeld’ om een voorstelling van maken. Het brein moet leren de verschillende mogelijkheden naast elkaar te zetten. Volwassenen begeleiden het proces om de goede alternatieven naast elkaar te leggen. Een goede beslissing is nergens opgeschreven of te vinden. Volwassen HOREN DE JONGERE DE ROUTE wijzen en helpen om zich een voorstelling te maken van ‘wat... als dat’. De fenomenologische methode kan daarbij behulpzaam zijn.

Immer gaat het om oriëntatie. Hou verhoudt jouw persoon zich met zichzelf en de buitenwereld. Wat zijn de aanknopingspunten? Waar en hoe kun je aanhaken/jezelf laten meevoeren zodat je jezelf zinvol opgenomen voelt in het geheel van het zijnde?¹ Leren begint met verwondering. Dat is iets anders dan nieuwsgierigheid. Kinderen hebben behoefte aan oriëntatiepunten, zowel in tijd als in ruimte.² Verwondering of ernstige verbazing kan jongeren onzeker maken. Zij willen weten. Ze verwachten een eenduidig en begrijpelijk antwoord op hun (levens-) vragen.

'Het begin van geluk ligt in het begrijpen dat een leven zonder verwondering niet waard is om geleefd te worden. Wat we missen is niet een wil om te geloven maar een wil om ons te verwonderen. De grootste hinderpaal voor een dergelijk besef is onze aanpassing aan conventionele ideeën, aan geestelijke clichés. Verwondering of grondige verbazing, het niet aangepast zijn aan woorden en ideeën is daarom een eerste vereiste voor een echt bewustzijn van wat dat is.'³

IN ELKE FORM VAN COMMUNICATIE LIGT DE UITDAGING OM EEN HERKENBAAR TE BEVATTEN WERELDBEELD TE SCHETSEN. Socialisering betekent in de fenomenologie niet persé aanpassen aan conventionele ideeën en clichés. Een overtuigingen is meestal overgeleverd. Volgens William James tweedehands geloof.⁴ James liet de kerkelijke en religieuze opvattingen links liggen en was vooral enorm nieuwsgierig. Door James' aandacht voor het individu lijkt hij zich te richten op wat Jan Oegema de soloreligieuzen noemt, en past zijn werk in een tijd waarin kerken steeds meer gezag verliezen en de innerlijke beleving steeds belangrijker wordt.⁵

¹ Rümke K&A

² zie: Mircea Eliade, *Het heilige en het dagelijkse bestaan*, Amsterdam 2006 (Fenomenologische Bibliotheek N° 6).

³ Heschel 2005, p. 61 (Fenomenologische Bibliotheek N° 4).

⁴ zie: James, *Vormen van religieuze ervaring*

⁵ Trouw 8-11-2005.

‘Ik heb eerbied voor de heilige boeken van het jodendom, christendom en de islam; Ik luister naar de stemmen die tot mij spreken vanuit het hindoeïsme en boeddhisme. Maar ik heb moeite met richtlijnen die leiders van deze wereldreligies hun volgelingen opleggen. Ik, voor mij, heb ruimte nodig om tot een eigen visie te komen op grond van eigen ervaringen.’

JAWAHARLAL NEHRU vormt zijn mening op grond van zijn eigen ervaringen.

Biologie ons over de eerste vraag, ‘waar komen we eigenlijk vandaan?’ De evolutietheorie gaat over de ontwikkeling van de soorten leven vanaf het priltst mogelijke moment. Waar het leven vandaan komt, laat de biologie onbesproken, het zg. biologisme daar gelaten.

Fenomenen als ‘gevoel’, ‘intuïtie’, ‘denken’ kunnen we niet zien, horen, meten of ruiken. Het is evident omdat ze er zijn. We weten dat omdat we het ervaren, de plek kunnen we niet aanwijzen... We spreken wel van recht uit het hart. Een muzikant die uit zijn dak gaat heeft de geest gekregen en van een gestorvene rest het stoffelijk overschot. Niet alle stoffelijke fenomenen zijn benoembaar. Een uitdrukking spreekt boekdelen. Het kosmisch gebeuren is niet te bevatten, het is a-fenomeenaal. Vooralsnog is er de verbeelding:

Stel voor dat je nog niet geboren bent. In potentie ben je wel al ‘aanwezig’ in het zaad en eicellen van ouders, grootouders, overgrootouders en zo voort. Als je een steen in een oneindige vijver gooit gaan de kringen tot in de eeuwigheid door. Na een tijdje kan je ze niet meer zien, nog later kan de fijnste apparatuur de kringen niet meer meten. Het verdwijnt uit het menselijk vermogen, De echo klinkt het eeuwig door. (verg. Mok 2002)

How still the riddle lies Emily Dickinson 89¹

‘LEREN IS DE COMMUNICATIE VAN EEN GEBEURTENIS. Een gedachte komt Lop bij de een en gaat door in de ander. Niets leren is verzekerd wanneer personen als parallelle lijnen elkaar alleen in het oneindige raken. Denkbeelden komen niet tot bloei in een vacuüm. Wil een woord tot leven komen dan moet het de ziel doordringen en verband houden met levende problemen, dromen, gevoelens. Losgezongen van het dagelijkse wordt betrokkenheid leeg en zinloos: leren is omgaan met de levende fenomenen van het menselijk bestaan, met de problemen van hen die naast ons zit. ‘Overdracht in het luchtledige is zinloos. Elke stap vraagt om een houding tegenover waarden.

¹ Theo van Baaren: *Trommels van marmer*, Amsterdam 1986

INZICHT IN WAARDEN LIGT AAN COMMUNICATIE EN DAARMEE DE OPVOEDING EN PEDAGOGIEK TEN GRONDSLAG.¹ GELOOFSVERTROUWEN GEEFT

HOUVAST IN TIJDEN VAN ONZEKERHEID; DE PSALMIST VRAAGT: Hoe sterk sta je in je schoenen als de wind van veranderingen versnelt?

DE CALCULUS, DE REKENMEESTER, ZIET HET NUT ER NIET VANZELFSPREKEND IN. IS ER EEN VONKJE OVERGESLAGEN OF IS HET 'ONDERGAAN'?

HESCHEL KOPPELT WAARDEONTWIKKELING AAN KARAKTEROPVOEDING. KARAKTERVORMING IS NIET ALLEEN EEN KWESTIE VAN DE GEEST, MAAR VOORAL VAN DE ZIEL:

'Karaktervorming kan alleen bewerkt worden in de diepte, door een algehele gevoeligheid aan te kweken. Er is geen mededogen zonder een gevoel van verwondering en eerbied voor het mysterie van het heilige. Karakteropvoeding moet zich eerst richten op het aangeboren besef van verwondering van de mens en daarna op het aankweken van het vermogen tot radicale verbazing door fenomenen aan de orde te stellen die het individu innerlijk en persoonlijk raken. Levenslessen verfijnen de ziel, niet alleen de denkgeest.'²

Het is een serieuze opdracht om het gevoel voor het wonderlijke en mysterieuze, een gevoel van verplichting en het besef van een zinvol bestaan...'³

Heschel brengt het begrip ziel vaak in verband met transcendentie en spiritualiteit. Geest wordt vaak in psychologische zin gebruikt.⁴

¹ Heschel: *Afgoden in de tempels in Onzekeerheid in vrijheid*, Houten 1989, pp. 73

² Heschel 1989, p. 74-75

³ Heschel 1989, p. 76

⁴ ZIE Index van Man is not Alone ('mind' en 'soul'); Marilynne Robinson (1943) biedt met haar nadruk op verwondering een tegenwicht aan de neurowetenschappelijke reductie, tegen de fysicistische idee dat alles materie is; Alain de Botton (1969) omschrijft de ziel als een kern die gevoed moet worden. zie: Martine Oldhoff (1990) over 'culturele, traditionele en filosofische denkbeelden van de ziel' (*Trouw* 22-11-2021).

JONGEREN ZIJN HET PROBLEEM NIET. Het lastige zit de tijdgeest: de ontkenning van het mysterieuze, de smakeloosheid van waarden, de leegheid van het hart, de verminderde gevoeligheid voor de waarde van de geest, de verbreking van de communicatie tussen de traditie en de innerlijke wereld van de enkeling. Wij verleerden te denken, te bidden, te huilen, en weerstand te bieden aan de listen van misleiders.

Het probleem wordt niet opgelost door mensen het gevoel te geven erbij te horen. Een samenleving die faalt in het bieden van mogelijkheden tot het bevredigen van authentieke menselijke behoeften neemt teleurstelling en opstandigheid niet weg. Urgent is een besef van een zinvol bestaan en een respectvolle kritische houding tegenover de ander. Iederheid en mededogen komen voornamelijk voort uit liefdevolle compassie. In staat te zijn respect/erbied/ontzag te koesteren is de kern van de Tien Geboden.

WIJ ZIJN GETUIGEN VAN EEN CRISIS IN DE GESCHIEDENIS. Wij zijn blootgesteld aan corrosie van onze ethische en geestelijke ontvankelijkheid, een proces waarin onze vrijheid en zelfs ons leven op het spel staat. Verworven inzichten van de westerse traditie worden losgelaten. Eeuwige waarden raken uit de mode. Ontspannen vroegde van vredig leven lijken een luxe. Gevoeligheid is een luxe, leeg amusement een dwangneurose. Huiselijkheid, innerlijkheid, vriendschap, gedachtewisseling zijn een luxe.

WAT IS DE GEEST VAN DE TIJD? Is het de herleiding van de wereld, van de mens, van alle waarden, tot instrumenten, tot werktuigen? Er is armoede, wij worden bedreigd met verwording door macht. Klein is de wereld die ons bezighoudt, beperkt is onze belangstelling. Wat zien als wij de wereld zien?

HET RAADSEL LIGT DOODSIL,
WANT IEDERE BEWEGING
VERRAADT ONS IETS HIERVAN.
DAAROM HOUDT HET ZICH STIL,
ZODAT HET AUTHENTIEK EEN
RAADSEL BLIJVEN KAN.

Some things that fly there be,
Birds, hours, the bumble-bee:
Of these no elegy.
Some things that stay there be,
Grief, hills, eternity:
Nor this behooveth me.
There are, that resting, rise.
Can I expound the skies?
How still the riddle lies!

DE NATUUR EIST ONZE AANDACHT OP: haar macht, haar schoonheid en haar grandeur. Om met de wereld in relatie te treden kunnen wij haar exploiteren, van haar genieten en haar aanvaarden in ontzag. In de cultuurgeschiedenis heeft de natuur de talenten van de mens te voorschijn geroepen. Onze tijd is er een waarin opbrengst de grootste verdienste van de natuur gevonden wordt. Is verwerven van macht, het verbruiken van natuurlijke hulpbronnen de waarde van de mens in het universum?

De Grieken studeerden om te begrijpen. De Hebreëen studeerden om te vereren. De moderne mens studeert om te gebruiken volgens de stelregel kennis is macht. Kennis betekent succes. Wij laten ons leren hoe wij welke waarde dan ook kunnen verantwoorden op grond van haar nuttigheid.

Geest en Leven

DR. W. R. VAN BRAKELL BUYS dankt aan een uitstekende levensbeschrijving van John Keats en de karakterschets van drie Engelse dichters uit het Victoriaanse tijdvak een te goede naam, dan dat hij zich wagen moet aan kwasi-populariserende geschriftjes als de vertaling van *Books that Moved the World. Tales and Studies of the Dynamic Word* van Horace Shipp, uitgegeven bij In den Toren te Naarden onder de titel *Woorden die de wereld vormden*.

Immers, wat is precies de bedoeling van zo'n oppervlakkig geschriftje, waarin wij de Bijbel, Plato, Augustinus, Koran, Goddelijke Comedie, Shakespeare, Bunyan, Milton, Darwin en Karl Marx op het kortst beschreven vinden als geestelijke leiders voor lieden, die 'in twee werelden tegelijkertijd' willen verblijven, de wereld der tastbare werkelijkheid en de wereld der geestelijke verbeelding?

Het kan nuttig zijn het publiek wegwijs te maken in wereldberoemde boeken; dit is niet de strekking van het onderhavige werkje. Het geeft korte, onbeduidende lekeprekjes over de genoemde boekwerken als bronnen van wijsheid, waarna dan enige afzinsmen volgen, meest niet ethische strekking.

Dar de Bijbel bij zo'n beschouwing en behandeling in het geheel niet tot zijn recht komt, vraagt nauwelijks nadruk, maar dient toch te worden opgemerkt, al springt het in het oog. Men kan 'de wijsheid van de Bijbel' niet herleiden tot enkele fragmenten uit het *Nieuwe Testament*, hoe pakkend die ook zijn, maar nog minder kan men deze wijsheid op één lijn stellen met afzinsmen van Marx, die zegt, dat materiële bestaansvoorwaarden de daden van particuliere personen bepalen en dat deswege de geschiedenis minder

moet worden beschouwd als het effect der werking van verantwoordelijke persoonlijkheden dan als het resultaat der samenvloeiing van materiele omstandigheden.

Men kan zeggen, dat Shakespeare door zijn woorden een wereld vormde, zelfs, dat hij de bestaande wereld door zijn poëzie beïnvloedde, doch er is geen mogelijkheid deze 'wereld' van Shakespeare of deze wereld-beïnvloeding door Shakespeare als gelijkwaardig te beschouwen, of zelfs maar als gelijkwaardig, met de wereld, gelijk Bunyan die wenste te vormen of te beïnvloeden.

Uiteraard kan men iedere verzameling teksten wel zo exciperen, dat het excerpt een ietwat ethische smaak krijgt, doch indien men niets anders beoogt, heeft men geen reden Augustinus boven Seneca, of Dante boven Foethius te verkiezen, om nu maar te zwijgen over de vraag, of de *Pelgrimsreize* van Bunyan om enigerlei voorkeur boven de *Navolging van Christus* dient. {

Het is waarschijnlijk, dat zulk een werkje weinig kwaad sticht. Geheel ontwikkelde lezers grijpen er gewoontlijk niet naar en bevoegden zien er hoogstens een curiosum in. Maar het bevordert toch de heersende neiging, zaken, die gedegen kennis verlangen af te doen met oppervlakkige weetjes. Bovendien suggereert het een overeenkomst van geestelijke waarde tussen teksten, waarvan het verschil in waardebaarheid opvallend blijft. Niemand heeft iets aan zo'n boekje.¹

DE TIJD
30-12-1948

¹ ZIE p. 64 voor het origineel.

HET DIERENRIJK is als een zoeken naar het maximum aan welstand bij een minimum aan energieverbruik. Het dier past zich aan, plant zich voort, verdedigt het nest, eet en voedt. De bron van gevaar is niet de overlevingsdrang van dieren, maar de macht van de mens. Lonkend gevaar vereist voortdurende waakzaamheid, verdediging in de diepte van elke persoon. Gruweldaden worden veroorzaakt overal waar iemand vernederd wordt. Het dagelijkse leven voltrekt zich aan de rand van de afgrond. Problemen liggen niet voor ons, het ligt in wat hier en nu gebeurt. Publieke schandalen voorkomen is onaangename in verwickelingen in particuliere schandalen te vermijden. Er is een valkuil van comfort, spel en vermaak.

Dat het leven ontberingen, ziekte, verdriet en zelfs foltering meebrengt, dat vele harten vervuld zijn van bitterheid, wrok, afgunst – zijn fenomenen waar mensen zich liever niet van bewust zijn. In tijden van crisis verschuift schuld naar anderen.

De wil tot macht heeft het leven van de mens veranderd en zijn betrokkenheid op schoonheid en grootsheid ingesnoerd. Wij hebben kwantiteit gewonnen en kwaliteit verloren. Door de wereld louter te beschouwen als kans voor de bevrediging van zo'n beetje al onze begeerten, hebben wij onszelf buitengesloten. Er schuilt een wonderlijk listigheidje in het feit dat de mens, die alleen let op wat nuttig is, uiteindelijk nutteloos wordt voor zichzelf. Door de wereld tot werktuig te maken, wordt de mens zelf werktuig. De mens als gereedschap en de machine als verbruiker. Het herleiden van de wereld tot instrument leidt tot de desintegratie van de mens.

Opvoeding en pedagogiek leren jongeren te socialiseren en belangrijke waarden te internaliseren. Studie is leven, een levenservaring, een hoogtepunt van het bestaan. De docent in het huis der verwondering is een vertegenwoordiger en vertolker van de heiligste bezittingen van de mensheid.¹

Wat is er in ons leven dat de overmaat van ziekelijkheid en somberheid en verzet veroorzaakt? Er zijn banen, kansen op succes, gemak, zekerheid. Waar is het gevoel van verantwoordelijkheid in een welvaartsstaat? Het zijn uitdagende vragen: Wat zal ik doen met macht? Wat zal ik doen met voorspoed, met succes of zelfs met bekwaamheid?

Radicale herziening is een eis van de tijd en een kwestie van leven en dood. Zal de mens deze crisis aankunnen? In de ziel van de mens zijn meer wonderen verborgen dan wij bevroeden. 'De ziel ontwikkelt zich door het aanvoelen van en respect voor de ander, door de aandacht te vestigen op de grootsheid, het mysterie van alles wat leeft en beeft, op de heilige dimensie van het menselijk bestaan, door te

1 ZIE Michael Jenkins en Daniël Mok *Docent in het huis der verwondering*, voorwoord bij de Nederlandse uitgave van A. J. Heschel's *De Sabbat*, Amsterdam 2006 (*Fenomenologische Bibliotheek* no 7).

leren het dagelijkse met het heilige te verbinden. De ziel wordt ontdekt in de reactie, in daden die het ik overstijgen, in het besef van doeleinden die eigenbelang en behoeften te boven gaan.¹ Inlevingsvermogen, het proberen je te verplaatsen in de ander, is voor kinderen lastig. Rond het 10e levensjaar krijg je te horen dat zij zichzelf toch wel het allerbelangrijkste vinden, daarna hun huisdieren 'omdat die zo hulpeloos zijn' en op de laatste plaats komt de ander. Filmpjes e.d. raken hen wel, maar zodra de bel of telefoon gaat, staat het contact met hun leeftijdsgenoten weer voorop.

"De 'hogere' hersenfuncties rijpen veel later dan werd aangenomen; ze zijn belangrijk voor de aanpassing aan een veranderende (sociale) omgeving, waarin rekening gehouden moet worden met de eigen emoties en intenties en die van vrienden, ouders, docenten en anderen."²

Adolescenten kunnen waarden als compassie nog niet internaliseren. Ze begrijpen het, voelen het ook goed aan, maar daadwerkelijk inleven past niet in hun fase. Wel kan de kiem gelegd worden die tijdens de verdere ontwikkeling van de frontale cortex tot wasdom kan worden gebracht. Welke hersengebieden zijn belangrijk voor de afweging van morele dilemma's? Onderzoek laat zien dat de aanwezigheid van vrienden voor meer activiteit zorgt in het gebied van de hersenen dat belangrijk is bij het nadenken over gedachten en intenties van anderen, wat te verwachten is bij vriendschappen.³

Een vertrouwde omgeving is dus een voorwaarde voor een goed gesprek. In een situatie die als 'onveilig' wordt ervaren worden mensen formeel, ze durven zich niet creatief te uiten en zijn bang om uitgelachen te worden. Ethische onderwerpen liggen per definitie gevoelig. Gevoelens uitspreken, aandachtig luisteren, andere perspectieven willen zien is niet zo eenvoudig. Uitspraken als 'het toech logisch dat...' bereiken het cognitieve brein. 'Moet je horen...' prikkelt het emotionele breinsysteem. Omdat emoties snel kunnen wisselen en vaak extremer klinken dan bedoeld, is het altijd oppassen iets te berde te brengen dat direct met de ander is verbonden. Triggeren kan een onbedoeld proces op gang brengen.

¹ ZIEL: onstoffelijk levensbeginsel in de mens, kan als onsterfelijk worden gedacht.

² Jolles 2010

³ VGL. Berna Guroglu: Development of Dyadic Peer Relationships: Friendships and Antipathies, Nijmegen 2008

HET HERKENNEN VAN EMOTIES bij anderen is een de belangrijke voorwaarden voor communicatie.¹

Emoties worden ingeschat op basis van de wijze van spreken en bewegingen. Onderzoek levert resultaten op.

1. De vaardigheid om emoties te herkennen ontwikkelt zich nog tussen tien en achttien jaar.
2. Emoties worden beter herkend als naast gelaatsuitdrukking ook de lichaamshouding als informatie kan worden gebruikt.
3. Gedurende alle stadia van ontwikkeling blijken vrouwen beter te zijn in het herkennen van emoties op gezichten dan mannen.²

Expressieve competenties en plastische uitdrukkingsvaardigheden zijn heel belangrijk. Emotionele gebeurtenissen worden dan opgeslagen in het lange termijngeheugen. Hiervan zou het onderwijs beter kunnen profiteren door expressiviteit en plastisch uitdrukkingsvermogen als competentie op te nemen. Emoties en gedachten vormen elkaar en kunnen niet losgekoppeld worden. Daarom heeft de docent aandacht voor de gevoelens, houdingen van de leerling. Zoals kinderen meer op de gelaatsexpressie en andere lichaamstaal letten, zo zal ook de docent aandacht moeten hebben voor de non-verbale uitingen van zijn leerlingen.³

Uit de essentiële rol die emoties spelen bij het leren, volgt dat het van groot belang is om te kijken of we onderwijs kunnen ontwerpen dat gericht is op de individuele scholier. Onderwijs, waarbij het voor ieder kind spannend is om te leren, en waarbij we gebruik maken van de natuurlijke, individuele emotionele betrokkenheid van een kind.

Niet abstraheren maar concretiseren. Basisbegrippen als zin (betekenisgeving), waarden (wat belangrijk wordt gevonden) en vrijheid zijn abstract. De uitdaging is deze begrippen hanteerbaar te maken door ze te concretiseren, zodat ze passen binnen de belevingswereld van de ander.

1 Crone 2008, p. 87

2 Idem p. 88

3 Jolles 2010 p. 97

DE HOOP VAN DE MENS LIGT IN ZIJN MOGELIJKHEID TOT ZINGEVING.
Het begrip 'waarde' staat in verband met zelfkennis:

«De mens staat nooit neutraal of onverschillig tegenover zijn eigen zelf. Liefde en kennis, waardeoordeel en feitelijke beschrijving kunnen niet apart gehouden worden bij het ontstaan van zelfkennis. Zelfkennis houdt of aanvaarding of verworping in. Iemands verhouding tot het zelf is ondenkbaar zonder zekere normen of waardevoorkeuren».¹

Waardebesef ontstaat als de mens vanuit de behoefte aan zingeving zoekt naar de betekenis van het leven. Het is een bewustwording waardoor het handelen richting krijgt. Naast oriëntatiepunten in tijd en ruimte, die belangrijk blijven als ankers voor een 'veilige haven', komt de humanistische oriëntatie en houdt direct verband met het begrip 'vrijheid' en innerlijke keuzemogelijkheden als iets het geweten en het hart. Het is ontsnappen aan de dwingelandij van het egocentrisme. Het inlevingsvermogen is in potentie aanwezig. Na het zien van rampzalige beelden van leeftijdsgenoten krijgen veel jongeren de neiging om een, met schrijnende plaatjes beplakte, schoenendoos te maken als collectebus om er zelf als eerste een 'offer' in te doen. Dat vrijheid het vermogen veronderstelt om offers te brengen als het beeldend bewustzijn nog overheerst en de mogelijkheid tot abstraheren beperkt is. «Het geheim van effectief communiceren is de ander tot tijdgenoot maken van het levende ogenblik».²

De taak van de verstandige mens is om in tijden van crisis de vorming van waarden en het belang van normen te laten zien, om deze waarden te beschermen. Het zelfbeeld van de mens, de eigen kijk op de wereld, de houding tegenover anderen bepaalt de manier waarop beslissingen worden genomen.³

De omgeving speelt ook sleutelrol. Ouders staan er in toenemende mate alleen voor als het gaat om de opvoeding van hun kinderen. De RMO suggereert dat scholen, kinderdagverblijven sportverenigingen e.d. structureel pedagogische avonden organiseren voor ouders om onderling contact te bevorderen en om gesprekstof te voeden. De RMO stelt dat een sterkere rol voor de omgeving van gezinnen de opvoedkwaliteit verhoogt en de noodzaak vermindert tot 'professioneel' ingrijpen.⁴

1 Heschel: *Wie is de mens?* Baarn 1992 i § 5, p. 25.

2 Heschel: *Essay on Youth*, Synagogue Council of America, New York 1960 p. 7. Dezelfde gedachte klinkt in het geëxalteerde boekje *Een persoonlijke visie op groei, professionaliteit en pedagogisch vermogen* van B. Banning, 2007.

3 Heschel 1992, i § 3 *Zelfkennis is een deel van ons leven*, p. 22.

4 Micha de Winter 2009

ZEDENPREKEN gaan bij jongeren, als prediker geluk heeft, het ene oor in en het andere oor uit. Meestal komt de boodschap zelfs dat ene oor niet in. Elke opvoedkundige stap betekent een bepaalde houding tegenover waarden. Inzicht in waarden ligt daarom aan de basis van pedagogiek. Het is nutteloos om moraliteit te onderwijzen. Karaktervorming is geen geïsoleerde zaak, of een losstaand onderdeel:

«Je kunt iemand alleen beïnvloeden als je zijn innerlijk bereikt, het niveau waarop iedereen onzeker is en zijn onvolledigheid voelt, het bewustzijnsniveau dat zich niet laat verwoorden», schrijft Heschel. «Karaktervorming kan alleen bewerkt worden in je diepte, door een algehele gevoeligheid aan te kweken. Er is geen mededogen zonder een besef van verwondering en eerbied voor het mysterie van het zijn. Karaktervorming moet zich eerst richten op de aangeboden gevoeligheid voor verwondering van de mens en vervolgens op het aankweken van het menselijk vermogen tot radicale verbazing door problemen aan de orde te stellen, die het individu innerlijk, persoonlijk dient te beantwoorden.»¹

UIT EEN ACHTTIENDE-EEUWS HEBREEUWS BOEK

Eens wilde een jonge man smid worden. Hij kwam dus als leerjongen bij een smid en leerde daar alle nodige vaardigheden van het vak: de tang te hanteren, de voorhamer te zwaaien, het aambeeld te raken en het vuur met de blaasbalg aan te wakkeren. Toen hij zijn opleiding voltooid had, werd hij gezet in de koninklijke smederij. De vreugde van de jonge man verdween snel toen hij merkte dat hij niet geleerd had een vonk te ontsteken.

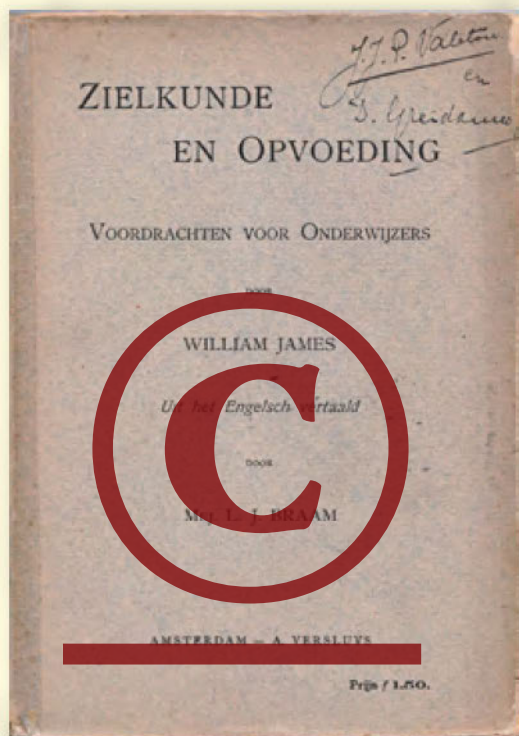
Al zijn bekwaamheid en kundigheid bij het hanteren van het gereedschap waren nutteloos.²

Het werk van de godsdienstfilosoof is geen spel van 't gescherpt verstand, geen leeg weten des wetens wille. Ook zij bestaat zoals alle wetenschap, om der wille van de humaniteit als een medewerker aan het ruisende weefgetouw van de tijd, een opdracht voor het leven van iedereen in de door tegenstellingen beheerste leefwereld.³

1 Heschel *Wie is de mens?* pp. 74-75

2 Heschel 1989 p. 86

3 LIT. G. Th. Fechner *Die drei Motiven und Gründen des Glaubens*. Uit *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtsicht* en *Die Seelenfrage* blijkt Fechner een denker bij wie de nieuwere natuurkunde, psychologie en wijsbegeerte in harmonie zijn gekomen met een diep religieus gemoedsleven; zie *Fenomenologische Mysticken* (FM 2).

Eva Kessler

Liefdevol opvoeden, een kunst

Op een zinvolle manier grenzen stellen
en daarbij je goede humeur bewaren.

2025

ABRAXAS | Pedagogiek

FOTO Timo Jaakonaho © 2008 by ANP-PHOTO, Rijswijk
OMSLAGONTWERP & BASIS LAY-OUT Marin de Swart
LETTER DTL DOCUMENTA, DTL Documenta Sans ST
DTL DOCUMENTA SANS T CAPS

Typografisch intermezzo Van Krimpen & Zn.	90
G. van der Leeuw en H. C. Rümke <i>Twijfel en geloof</i>	91
Claas Bleeker <i>Thomas Carlyle en Sartor Resartus</i>	94
Carl von Weizsäcker <i>Christelijke ethiek</i>	95
Jan Greven <i>Rudolf Otto</i>	96
J. C. Karels <i>De geheime kamer van het kasteel</i>	99
<i>Een wijze uit het westen</i>	102
<i>Einblick in die entstehungsgeschichte der Idee des Heilige</i>	105
n.v. Seyffardt's Boek- en Muziekhandel	116
Joh. W. Dippel	79
Douwe Tiemersma <i>Spiritualiteit en het sacrale</i>	120
Theo L. Hettema <i>Ten diepste is het heilige een irrationeel fenomeen</i>	81
René Girard <i>Mimetische begeerte</i>	126
<i>Niet Der Heilige maar das heilige</i>	128
John Dee of Gladhill	110
<i>Over heiligen gesproken</i>	
<i>Hoogopgeleide kwakzalvers/laagopgeleide genieën</i>	238
Het Apostolisch Genootschap	239
<i>Uit de pers 2009: DKJ en JWP</i>	242
KURIOSOS AUS EINEM VERLAGSARCHIV	
<i>Jawohl, ik ben terug!</i> (vert. Cindy Hoetmer)	152
<i>Huisbibliotheek</i>	167
ARCHIEF ABRAXAS ZUIDER-AMSTELBOEKEN Documenten II	
<i>De roos van Jericho</i>	216
<i>Het evangelie van Lukas</i>	250
Theo de Boer †	276
Register	204
ANTIQUARIAAT ZUIDER-AMSTEL	
Siegfried	328
Het Veen	344
	358
	400

❖ FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK ❖

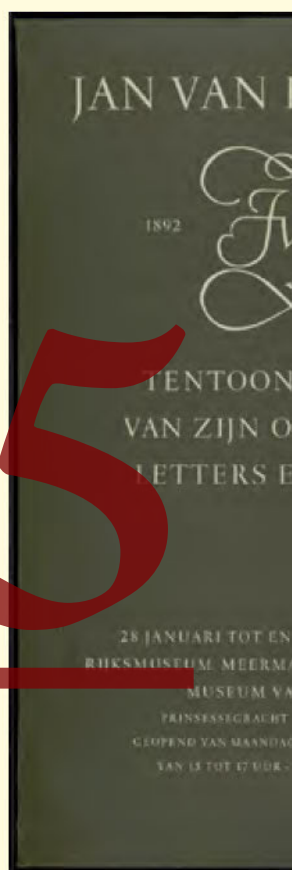
❖ FENOMENOLOGISCHE KLASSEKEN ❖

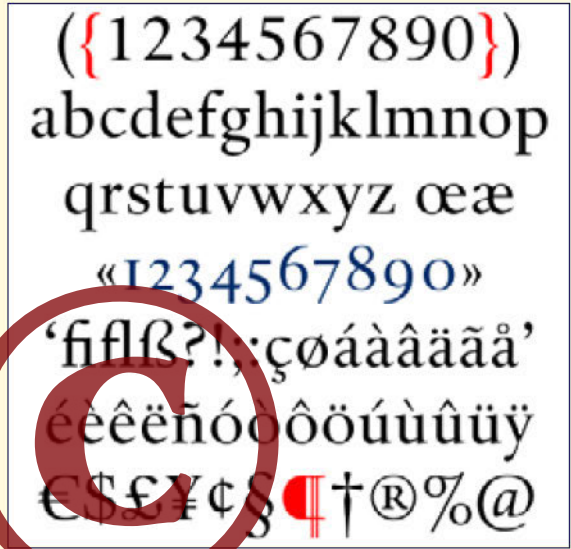
❖ FENOMENOLOGISCHE MYSTIEKEN ❖

❖ FENOMENOLOGISCH ARCHIEF ❖

❖ BIOGRAFISCHE KLEINODEN ❖

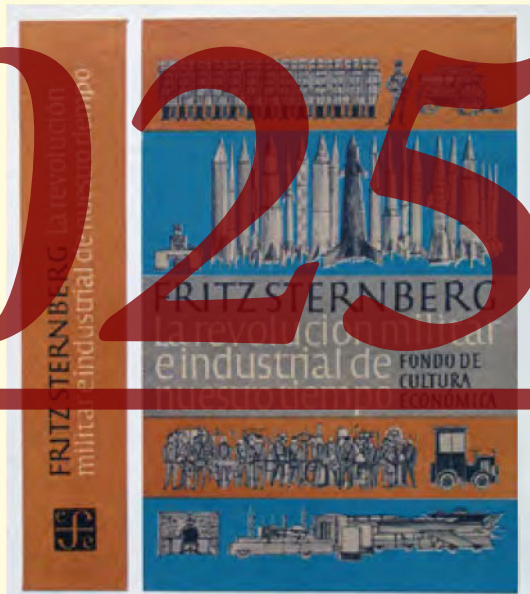
- Rudolf Otto: *Het heilige; over het buitenredelijke van religie*
20124 ISBN 90-807300-1-7 (FK 1)
- William James: *Vormen van religieuze ervaring;*
Een onderzoek naar het wezen van de mens 2010⁶ 9080730025 (FK 2)
- Rudolf Otto: *De genadereligie van India en het christendom;*
Overeenkomsten en contrasten 2005 ISBN 90-807300-3-3 (FK 3)
- Abraham Joshua Heschel: *God zoekt de mens;*
Een filosofie van het jodendom 20114 ISBN 90-807300-5-X (FK 4)
- Rufus Jones & Daniël Mok: *Quakers, Triomf en tragiek van het geweten;*
20052 *fi*Beeld van een humanitaire religie ISBN 90-807300-4-5 (FK 5)
- Mircea Eliade: *Het heilige en het dagelijkse bestaan;*
Een onderzoek naar het wezen van religie 20065 ISBN 90-807300-6-8 (FK 6)
- Abraham Joshua Heschel: *De Sabbat*
en Vernieuwing vanuit de traditie 2006 ISBN 978-90807-300-7-6 (FK 7)
- William James: *De wil om te geloven;*
En andere populair-filosofische essays 20142 ISBN 978-90807300-83 (FK 8)
- Verena Mayer: *Edmund Husserl;*
Denken zonder oordelen ISBN 9789079133-0551e/2532e d (FB 9)
- William James: *De onsterfelijkheid van de mens;*
Twee mogelijke bezwaren tegen dit beginsel 2016³ 978-9-079133-01-7 (FK 10)
- Daniël Mok: *Een wijze uit het westen;*
Beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige 200190-74509-36-1 (FB 7)
- Paul Neff en Rudolf Otto: *Religie als genade & Sensus numinis*
2013 ISBN 978-9-079133-09-3 (FM 1)
- Gustav Fechner: *Het boekje over het bewustzijn na de dood;*
2014² Inleiding William James ISBN: 978-9-079133-11-6 (FM 2)
- Religie zonder verrassingen*
Humanitaire religie op natuurlijke basis ISBN 978-90-79133-94-9 (FA 1)
- Daniël Mok: *Rudolf Otto*
Het kwetsbare leven 2012 ISBN 978-90-79133-08-6 (BK IV)

DE ONTWERPEN op de volgende spread zijn resp. van Boudewijn J.B. Ietswaart en Wilhelm Heinrich Klijn die signeerde met Willem of Wilm Klijn.¹

¹ Klijn schilderde, aquarelleerde en tekende vooral landschappen stillevens en stadsgezichten. Was tevens graficus (etsen, houtsneden en litho's). Onderstaand omslag is van Boudewijn Ietswaart.

WANNEER WE TWIJFELEN AAN DE BETEKENIS VAN ONS LEVEN, aan de zin van de wereld, dan twijfelen we aan onszelf, aan onze levensvisie. Deze menselijke onrust kan niet anders overwonnen worden dan door deze twijfel heen. Wie de onrust, de ongerustheid niet kent, de onaandoenlijken, zien geen reden tot bezorgdheid. Er zijn er die over hun onrust heenleven, weggeleefd onder de fenomenen van het dagelijks bestaan. Onbewuste of halfbewuste onrust is veelal sterker dan de onrust die open en bloot aan de oppervlakte ligt.

«De onrust van de ziel kan in de meeste gevallen worden herleid tot een onbegrepen en slechts met tegenzin bekende ongerustheid over het heilige.»

GERARD VAN DER LEEUW (1890-1950) ontmoette Hen Rümke op het Stedelijk Gymnasium Haganum. Er ontstond een levenslange vriendschap waarin ze elkaar graag citeerden.¹

Schrijven over religie is geen versterken of verzwakken van de levensovertuiging gebaseerd op de vrije en individuele keus. Het is een verstaan en waar moeilijk-

- 1 Hen. C. Rümke (1893-1967) was verbonden aan de Valeriuskliniek en promoveerde op een fenomenologisch en klinisch-psychiatrische studie in Utrecht. Rümke c.s. leverden een bijdrage aan de ontwikkeling van de fenomenologische psychologie. Vd. Leeuw c.s. deden dit voor het godsdienstfenomenologische domein. Van der Leeuws *Dogmatische Brieven* zijn aan Rümke gericht. Op zijn sterfbed heeft V.d. Leeuw persoonlijke herinneringen aan hem en zijn vrouw toevertrouwd (Rümke, *Ter Herinnering*, 1950 in *De Nieuwe Stem* 6). ZIE OOK: Van Belzen, *Zicht op syntheses?* H.C. Rümke's streven naar integratie in psychiatrie en GGZ, Utrecht 1988. Willem Hofstee, *Goden en mensen; De godsdienstwetenschap van Gerardus van der Leeuw* p. 18-23, Kampen 1997.

heden rijzen en gevaren dreigen deze onbevangen onder ogen te zien en aan te wijzen. Problemen oplossen en hindernissen opruimen is aan de samenleving. De schrijver begeleidt op afstand het proces.¹

GODSDIENSTFILOSOFIE IS GEEN SPEL VAN 'T GESCHERPT VERSTAND, geen leeg weten des wetens wille. Ook zij bestaat zoals alle wetenschap, om der wille van de humaniteit als een medewerker aan het ruisende weefgetouw van de tijd, een opdracht voor het leven van iedereen in de door tegenstellingen beheerste leefwereld.²

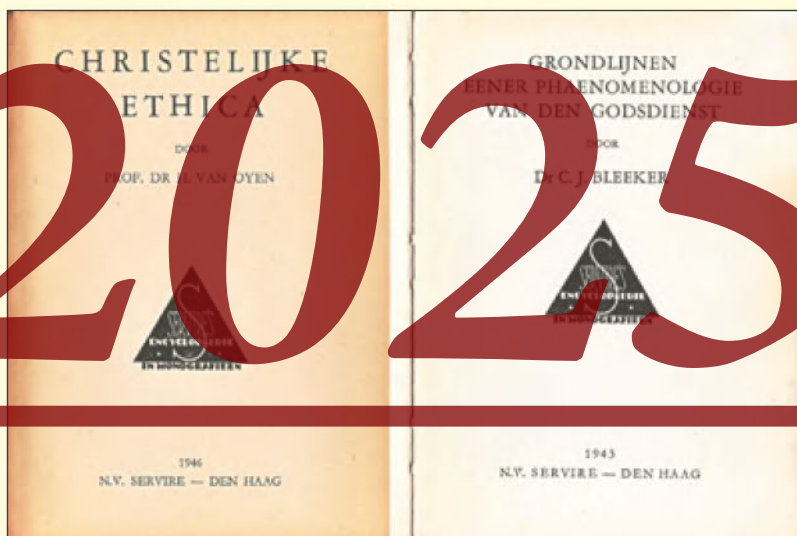

- 1 Groenewegen verwijst op p. 11 in Th. Zieglers *Godsdiensten* naar noot 9 p. 108 op de betekenis van *Das Heilige* (1917) en zijn artikel in *Nieuw Theol. Tijdschr.* in hetzelfde jaar. zie ook H. Groenewegen in D. Mok, *Het heilige in Rudolf Otto*; *Het kwetsbare leven*, p. 77-92, Amsterdam 2012 *Biografische Kleinoden* № 4 (BK IV).
- 2 Vandaar de aandacht op het boek van G. Th. Fechner *Die drei Motiven und Gründen des Glaubens*. Uit *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht* en *Die Seelenfrage* blijkt Fechner een denker bij wie de nieuwere natuurkunde, psychologie en wijsbegeerte in harmonie zijn gekomen met een diep religieus gemoedsleven. ZIE OOK H. IJ. Groenewegen en D. Mok, in Theo Fechner *Het boekje over het bewustzijn na de dood*, met een inleiding van William James, p. 75 e.v. Amsterdam 20142 *Fenomenologische Mystieken* № 2 (FM 2).

HET WOORD FENOMENOLOGIE doet denken aan de filosofie van Thomas Carlyle in *Sartor Resartus*. Met kleding bedoelde Carlyle de vormen waarin het maatschappelijk, cultureel en beschouwelijke leven 'gekleed gaat' en de mode gehoorzaamt. Het heeft een symbolische betekenis, zij is verhulling en onthulling van een diep geheim.

Neem de moeite om de wetenschapsterminologie vanuit deze gezichtshoek te bekijken. Kan de roep der onpartijdigheid haar vrijwaren voor grillige behaagzucht? De wetenschap hult zich als een primaire behoefte met het gewaad van de nieuwste termen.

In allerlei lectuur wordt aandacht geschonken aan het begrip *fenomenologie*, ondanks de nogal afschrikkende klank. Toonaangevende filosofische stromingen ontrolden de fenomenologische banier. De humanistische psychologie kent de *fenomethode* en de godsdienstwetenschap heeft van huis uit een fenomenologische thuishaven. De *fenomenologie* wordt soms met pathos en weinig wetenschappelijke precisie gehanteerd. Door de verscheidenheid zal dat vanuit een bepaalde optiek zo blijven, zij betwijfelen het wetenschapsgehalte. De fenomenologie is als volwaardige wetenschap erkent. Zij doet haar best om die erkenning te stellen onder de strenge tucht van de geest. De principia, het wezen en taak van de (godsdienst)-fenomenologie is geen gril van excentrieke geesten maar een tak van wetenschap met een specifieke opdracht.¹

¹ Claas Bleeker, *Grondlijnen eener Phaeomenologie van den Godsdienst* p. 6, Den Haag 1943

«Indien dit werkje mag bijdragen tot een dieper inzicht in het wezen van de christelijke ethiek, dat naar het woord van Nietzsche ‘een christen anders heeft te handelen dan een ander’, zal het doel van de auteur grotendeels verwezenlijkt zijn. Als het inzicht dan door de Goddelijke genade in daad wordt omgezet, zal deze arbeid zelfs vrucht mogen dragen.»

H. v. O.

DE MENS ZIET ZICH GEPLAATST VOOR HET MYSTERIE, dat zijn wil zich bewust tegen zichzelf keert (Jaspers). Hij voelt zich gevangen in een macht, die onweerstaanbaar naar de diepte trekt; de *damonie* van het ik-zoekend leven, de afval van God. Alleen in dit zuiver religieuze verband heeft het zondebesef haar pointe. Een idealistische antropologie vindt hiervoor nimmer de ruimte. Kant is daarvan wellicht het meest sprekende voorbeeld, geworsteld als hij heeft met het ‘radicaal boze’, dat niet diep genoeg ging om radicaal te zijn en toch te ‘boos’ was om de Idee van het goede te doen zegevieren!¹

Carl von Weizsäcker heeft de kosmologische worsteling met het godsprobleem beschreven.²

Hoe in de antieke wereld God en natuurwet samenvallen. Sinds het christendom is de transcendent **schepper-god als het volstrekt oneindig-heilige** tegenover de ontrouwe eindige wereld komen te staan. Sinds de Renaissance de oneindigheid der wereld zelf ontdekte en de wereld vergoddelijkt wordt, is het transcendent godsbesef illusoir geworden en het woord van David Friedrich Strauss levend is geworden: ‘Voor God is de woningnood begonnen...’

De natuurwetenschap moest het grenzeloze als het kenmerkende zinnebeeld van de evolutiebiologie loslaten waardoor van verschillende kanten een nieuw besef van eindigheid en begrensdheid naar voren kwam. De beperktheid van ons menselijk kennen staat voor het duizelingwekkend vacuüm van het heelal: ‘Spreekt God niet meer tot ons?’ De laatste volzin van Von Weizsäcker’s geschrift luidt: De schrik voor de oplichtende waarheid, voor de afgrond, waarin wij staren, als de werkelijkheid, die wij niet gemaakt hebben, met één’ slag onweersprekelijk tegenover ons staat, is nauw verwant aan de huivering van de mens voor God. ■

UIT HET ARCHIEF V

1 H. van Oyen, *Christelijke ethica*, p. 31

2 C. von Weizsäcker, *Zum Weltbild der Physik*, Leipzig 1943, 200214; *De tijd dringt*, plaidooi voor een vredesconclie over gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping, Baarn 1987; *Tijdpark der atoomenergie*, Utrecht 2009; J. Stellingwerff, *Schets van de Filosofie van C. F. von Weizsäcker*, Leiden 1994 (zie ook: eindnoot 2).

Jan Greven, 26 oktober 1999 in Trouw¹

‘OM HET GEHEUGEN OP TE FRISSEN’, meldt Greven, ‘dat de kerk het gnostisch gedachtegoed buiten de deur heeft gehouden’. Dit is een milde benadering van de praktische uitwerking die door en namens de kerk zijn uitgevoerd.²

Zou Jan Greven een paar eeuwen eerder Hans Stolp naar de brandstapel geleid hebben? Tuurlijk niet, er is een gradueel verschil.

Voorvader Abraham dronk een glas wijn met zijn God Israels. Greven maakt onderscheid maken tussen God en mens, dat mag. Maar de tallozen die, al of niet met een glas wijn, een gevoel van eenheid ervaren met ‘hun bron’ hebben recht op een eerlijke benadering. Temeer omdat uit de wrede geschiedenis blijkt dat zij, ondanks de levensgrote risico’s, hun innerlijke stem altijd lieten prevaleren boven de heersende orde. En zo iets fascineert, net zoals de theologische huiver tegenover het onbegrepen. ¶

Jan Greven, 21-08 2001 in Trouw: Het Heilige uit de omgevallen boekenkast

‘IN 1917 VERSCHIEEN DAS HEILIGE van de Duitse theoloog en godsdienstwetenschapper Rudolf Otto. Het boek veroorzaakte een schok in de theologie, omdat het godsdienst en geloof radicaal anders benaderde. In het cultuur-protestantisme van de jaren voor de Eerste Wereldoorlog sloot God op een vanzelfsprekende wijze aan op leven, cultuur en vaderland. God was met ons, mit uns of on our side. Mede als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, die de wereld van de cultuur-protestant vernietigde, zag Otto God als De Heilige,³ die woont in ontoegankelijk licht, zich slechts ten dele laat kennen en altijd een donkere, dreigende kant houdt. De mens kent deze God door ingeboren gevoel voor het religieuze. Daardoor verklaarde Otto, dat de goden in alle godsdiensten dezelfde trekken hebben: ze zijn afschrikwekkend, maar fascineren tegelijkertijd. Das Heilige werd in vele talen vertaald, waaronder in 1928 in het Nederlands, door dominee Joh. W. Dippel. Een facsimile uitgave van die druk verschijnt dit jaar en als opmaat daarvoor verscheen nu al Een wijze uit het Westen – Beschouwingen over Rudolf Otto.

1 De gereformeerde theoloog Greven was directeur van de ikon en tot 1998 hoofdredacteur van Trouw.

2 ZIE OOK blz. 31, De Vries, Ketters 1998; C. J. Bleeker, Het christendom en de godsdiensten der aarde, Wat de wetenschap leert - wat het geloof getuigt, Assen 1940.

3 De correcte vertaling van das Heilige in het Nederlands is het heilige (das/HET HEILIGE).

‘HET IS MIJ MET DAT BOEK VERGAAN ALS DE GELOVIGE MET ‘HET HEILIGE’.

Aan de ene kant stootte het me behoorlijk af, aan de andere kant nam ik het toch steeds weer op. Om maar met het slechte nieuws te beginnen. De samensteller heeft alle mogelijke theologen, psychologen en filosofen, die in het verleden ooit iets over Otto geschreven hebben, bij elkaar geharkt en achter elkaar gezet. Zonder dat daar kop, staart of structuur in te ontdekken valt. Te midden van al die verschillende beschouwingen, soms beslaan ze niet meer dan een halve bladzijde, staat ineens ook een korte biografie van Otto-vertaler Dippel. Daardoor weet ik nu dat deze in 1941, oorlog of geen oorlog, alles gaat gewoon door, zijn ambt neerlegde wegens een buitenechtelijke verhouding. Interessant, maar wat dat te maken heeft met het vertalen van *Das Heilige* in 1928 blijft in nevelen gehuld, terwijl vragen naar dat verband wel interessant zijn.

Hoe kwam de jonge hervormde Terschellingse predikant Dippel er toe om dit boek te vertalen? Wat was zijn relatie met de Groninger hoogleraar G. van der Leeuw, die er een voorwoord in schreef? We krijgen er niet meer over te horen dan dat er ‘niets gevonden is dat enige duidelijkheid zou kunnen scheppen over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse uitgave van 1928’. Zacht gezegd onbevredigend, en bovendien ongeloofwaardig.¹

Dat de samensteller zijn bloemlezing lijkt te hebben samengesteld door een boekenkast ondersteboven te trekken, maakt het voor de lezer niet makkelijk. Bij iedere bijdrage moet je je opnieuw inleven in de gedachtegang van een schrijver om op het moment, dat je er zo’n beetje in zit, onderbroken te worden voor de volgende schrijver en zo door.

Op den duur irriteert dat behoorlijk, en toch, en dat is het goede nieuws, blijf je her en der lezen. Dat komt in de eerste plaats doordat Otto’s gedachten onveranderd boeien. Ik vermoed doordat ook in onze tijd veel vanzelfsprekendheden over God zijn weggevaagd. Dit keer niet, zoals in 1917, door een oorlog, maar door individualisering en secularisering. Iemand als Otto, die God ziet als de gans andere, blijkt onverminderd actueel. Minstens zo belangrijk is dat in de loop van de jaren zo veel interessante geleerden over Otto hebben geschreven. Dat springt zelfs in het oog als je hun bijdragen zo verkort weergeeft, dat het op verknippen begint te lijken. Een voorbeeld daarvan is de in 1989 overleden pedagoog M. J. Langeveld, die Otto’s opvatting kritiseert dat ieder mens in aanleg een gevoel voor het reli-

1 Het Archief Gerardus van der Leeuw van RUG, noch de Bibliothek Religionswissenschaft (BR) in Marburg bevatten aanwijzingen hieromtrent. In ons fenomenologisch archief zijn enige triviale persoonlijke notities aanwezig a.d.h. van een telefoongesprek met een nabestaande van Johan Dippel. In Zeeland is de ZB geraadpleegd en in Goes is het predikantenbord bestudeerd. Over uitgever Seyffardt is een wat uitgebreidere notitie gevonden. Rudolf Otto heeft Miskotte een briefkaart gestuurd: [...] *Der Verleger S. sucht einen tüchtigen Übersetzer* [...].

gieuze heeft, dat slechts wacht om tot leven te komen.¹ Zoiets als een aanleg voor muziek of voor wiskunde. Langeveld stelt daar tegenover dat er meer nodig is dan alleen een ontmoeting met het mysterie om tot religie te komen. Voordat bepaalde ervaringen religieuze betekenis krijgen, moet er eerst door de opvoeding een gevoel voor religie ontwikkeld zijn. Religie ontstaat niet spontaan. Daarom zijn niet-religieuze opvoeders, aldus Langeveld, niet in staat op religieuze beleving voor te bereiden. Voor een religieuze beleving is allereerst een omgeving nodig waarin het kind zich veilig voelt en geborgen weet. Alleen in zo’n omgeving kan de onvermijdelijke angst die een eerste ontmoeting met het onbegrijpelijk machtige altijd met zich meebrengt, gevoelens van eerbied oproepen. Ik moest hierbij denken aan de avondmaalsvieringen in mijn jeugd. Die duurden lang, omdat iedereen letterlijk ‘aan tafel’ ging en er soms wel tien tafels nodig waren voordat de hele kerk aan de beurt geweest was. Als de mensen van de ene tafel opstonden en anderen aanschoven heerste er een eerbied oproepende stilte. Achteraf realiseer ik me, dat Langeveld gelijk heeft: ik was door mijn opvoeding voorbereid om die stilte als ‘eerbiedig’ te interpreteren. Een buitenkerkelijk vriendje had waarschijnlijk niet anders gezien dan wat ongemakkelijk aan witte tafels aan- en afschuivende mensen. Misschien is het onvermogen van veel ouders om voor te bereiden op religieuze beleving wel een verklaring voor het razendsnelle secularisatieproces in onze contreien. Dat zo’n schots- en scheef-bundel toch nog tot zo’n vermoeden leidt, tekent niet de kracht van de bundel, wel de onverminderde zeggingskracht van Otto en zijn commentatoren.²

2025

1 ZIE over Langeveld ook de bijlagen in Hussar; denken zonder oordelen p. 220, 273, 304, 336.

2 TERZIJDE 22 jaar later is Trouw nog steeds een vertrouwde bron voor de Zuider-Amsteljaanse redactie. De facsimile uitgave van de vert. van Hh. bleek een hopeloze exercitie. De eerste druk van onze vertaling verscheen in 2002 als *Fenomenologische Klassieken* b1 o.d.t. *Het heilige – Over het buitensporige van het numineuze dat doet huiveren en fascineert*; een onderzoek naar de relatie tussen rationele en non-rationele kanten van religie, Amsterdam 20124.

«Rudolf Otto's meesterwerk *Het heilige* tilt lezers boven denkkaders uit.»

J. C. Karels, R.D. 16-4-2003 *Het heilige*.¹

In 1917, als de oorlog als een fantoom uit de loopgraven bij Ieper en de marne omhoog kruipt, verschijnt een boek dat snel wereldwijd resoneert: *Das Heilige* van de godsdiensthistoricus Rudolf Otto. Van de klassieker kwam onlangs een Nederlandse vertaling op de markt, vergezeld van een bundel beschouwingen over deze wijze uit het Westen.

Otto's tijdgenoot Karl Küssner herinnerde zich welke indruk *Das Heilige* overal maakte. 'Ik zag het in de boekenkast bij dokters, leraren, fabrikanten, bij journalisten en diplomaten in verschillende landen, hoorde in Engelse arbeidersscholen, in de salons van de Franse intelligentsia, in kringen van Amerikaanse academici, van Indische Sanskrietleraren over Otto spreken. Gandhi stond met hem in contact en schatte zijn werk hoog.'

In Nederland vond Otto een warm pleitbezorger in prof. dr. G. van der Leeuw, die zijn magnum opus karakteriseerde als 'een van die weinige wetenschappelijke daden die de vanzelfsprekende vooronderstelling vormen van elk verder onderzoek.'

In *Het heilige* neemt Otto niet het uitgangspunt in een bepaalde godsdienst, kerk, beweging of confessie, maar in het religieuze beleven zelf. In plaats van ideeën over God en het goddelijke, onderzocht hij de aard van de godsdienstige ervaring. Otto had Luther gelezen en van hem begrepen wat de 'levende God' betekent voor een gelovige: geen filosofische constructie of abstractie, maar een 'mysterium tremendum & fascinans', een angstaanjagend en tegelijk fascinerend en aantrekkelijk geheimenis. Die tweeheid loopt als een rode lijn door het boek. Otto spreekt, in navolging van Calvijn en Von Zinzendorf, van het numineuze, het heilig-goddelijke dat als ambivalente grootheid ontoegankelijk is voor elke vorm van rationalisme, en alleen door tekentaal en vingerwijzingen benaderd kan worden.

Het heilige is een liefdevolle en subtiele ontvouwing van dit numineuze. 'Wat is nu eigenlijk dat objectief, buiten mij gevoelde numineuze zelf?' vraagt Otto. 'Het gevoel van het mysterium tremendum kan met milde stroom het innerlijk vervullen in de vorm van zwevende stille stemming van verzonken eerbied. Zo kan het overgaan in een rustig vloeiende gestemdheid der ziel, die lang aanhoudt en natrilt, tot zij uiteindelijk wegsterft en de ziel weer in het profane achterlaat. (...) Het kan worden tot het stille en deemoedige sidderen en verstommen van de creatuur voor het – ja waarvoor? Voor wat in onuitsprekelijk geheimenis boven alle creatuur is.'

1 AUTEUR: Rudolf Otto; De Appelbloesem Pers Amsterdam, 2002 ISBN 90 80730017, 256 p. Prijs: € 24,90

STUDEREN, REIZEN EN SCHRIJVEN

Dertien kinderen telde het lutheraanse gezin waarin Rudolf Otto (1869-1937) als twaalfde telg ter wereld kwam. Vader Wilhelm was fabrikant. Moeder overleed toen Rudolf twaalf was. Aan haar droeg hij in 1898 zijn dissertatie *Luthers opvatting van de Heilige Geest* op. Otto blikte later terug op zijn nest als ‘de hechte kring van een eenvoudig en bekrompen milieu.’ Als schooljongen legt hij belangstelling voor andere godsdiensten aan de dag. Door een rooms-katholieke kameraad laat hij zich over de heiligen voorlichten. In het liberale Göttingen studeert Otto godsdienstwetenschap en filosofie. Studiereizen voeren hem naar het Midden-Oosten, Noord-Afrika, India, Birma, China, Japan en Siberië. In brieven en verslagen vertelt hij over zijn ervaringen, doortrokken van een intense beleving:

‘Ik heb het *Sanctus Sanctus Sanctus* van de kardinalen in de Sint-Pieter gehoord, het *Swiat Swiat Swiat* in de kathedraal van het Kremlin en het *Holy Holy Holy* van de Patriarch in Jeruzalem. In welke taal dan ook, deze woorden, de hoogstverhevene ooit door menselijke lippen gevormd, raken je in het diepst van je ziel, met een machtige huivering het mysterie van die andere wereld die erin verborgen ligt oproepend en openbarend.’

In 1914 volgt zijn benoeming als hoogleraar in Breslau, enkele jaren later gevolgd door die in Marburg. Vanuit heel de wereld stromen studenten naar zijn colleges. Als in 1917 *Das Heilige* verschijnt, wordt het in het Frans, Engels, Italiaans, Nederlands, Spaans, Zweeds en Japans vertaald. Otto legt een verzameling objecten en cultische voorwerpen uit allerlei godsdiensten aan, die tegenwoordig nog als *Religionskundliche Sammlung* in Marburg te zien is.¹

Mensen die hem ontmoetten, raakten onder de indruk, ‘meer dan van zijn persoonlijkheid, van een eigenaardige macht en mysterie achter hem, alsof hij een andere wereld toebehoorde. Men voelde het, als hij zweeg’, schrijft godsdiensthistoricus R. Boeke. Ondanks alle ontmoetingen leidde Otto een eenzaam leven, op zijn wandelingen vergezeld van zijn hond. Een enkele keer zong hij in zijn tegen de berg gebouwde woning een lied.

1 TERZIJDE Er was geen sprake van zg. koloniale roofkunst, over de financiering van Otto's studiereizen zie Mok, *Het kwetsbare leven van Rudolf Otto* p. 40, Amsterdam 2012 *Biografische Kleinoden* № IV (BK IV).

OTTO DEELT HET LOT VAN ALLE WAARLIJK GROTE GEESTEN: ieder zichzelf respecterend auteur heeft wel een voetnoot bij zijn werk geplaatst. Het boek *Een wijze uit het westen*, dat verscheen als prelude op de Nederlandse vertaling van *Das Heilige*, bevat commentaren van Johan H. Bavinck, Hendrik Berkhof, Willem J. Aalders, Doede Nauta, Karen Armstrong, Simon Vestdijk, Ger Groot, Henriette Roland Holst, Helen Schucman, Emmanuel Levinas, Fokke Sierksma, Mircea Eliade en tientallen anderen.¹

Naast de bijval en bewondering was kritiek zijn deel. Zo merkte de vu-hoogleraar D. H. Th. Vollenhoven terecht op dat van een getuigenis voor God of tegen satan bij de Marburgse godsdienstwetenschapper geen sprake is. Dat zal de reden zijn waarom dominee Johannes Willem Dippel, sprekend over Otto, bij zijn vertaling (1928) van *Das Heilige* erin slaagde religieuze vogels van diverse pluimage op één lijn te krijgen:

‘De vrijzinnige juffrouw, die me toevertrouwde dat ze ’t liefste kerkte bij dominees die haar aan ’t huilen brachten, is blijkbaar uit hetzelfde psychische hout gesneden als de Kersteniaanse visser, die in de prediking de donder van het oordeel prachtig vindt: ‘We motte geslooge worden!’”

stof en as

Zonder de vrijzinnige dame en de visser op één hoop te gooien, kunnen we inderdaad vaststellen dat Otto's boek gedachten vormgeeft die in de bevindelijk gereformeerde godsdienst niet onbekend zijn. Volgens hem ‘lijdt het geen twijfel, of ook het christendom moet spreken over de toom Gods, ondanks Schleiermacher en Ritschl’. Hij tekent daarbij aan dat het afwerende, vreesaanjagende moment in het religieus beleven ‘alleszins storend is voor die groep van mensen, die alleen goedheid, mildheid, liefde, betrouwbaarheid en in het algemeen slechts momenten van een naar-de-wereld-toegewend-zijn in het goddelijke willen aanvaarden.’ Over de afhankelijkheidservaring van het ‘stof en as’ zijn tegenover de goddelijke overmacht, die rooms-katholieke en protestantse mystici met elkaar verbindt, spreekt Otto het liefst in de taal van de hymne. Hij citeert Gerhard Tersteegen, de grootste protestantse mysticus in de tweede helft van de achttiende eeuw, en geestverwant van Lodenstein:

Gott ist gegenwärtig
Alles in uns schweige
Und sich innigst vor Ihm beuge

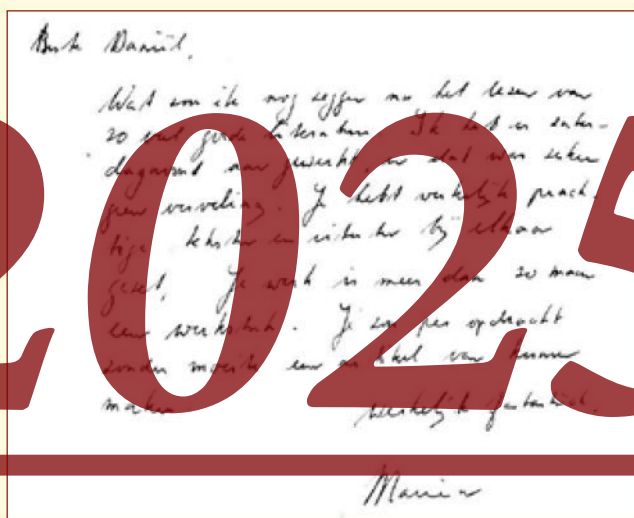
¹ FB 7

Otto geeft verder handreikingen die in huidige discussies over bijbeltaal en liturgische liedteksten een rol zouden kunnen spelen. 'Hoe komt het', vraagt hij, 'dat juist de ouderwetse en inmiddels soms ondoorzichtige uitdrukkingen in bijbel en gezangboek en de 'andere' manier van zeggen in beide, dat zelfs de half of geheel onverstaanbaar geworden cultustaal de vroomheid geen afbreuk doen maar juist vergroten? Is dat ouderwetse liefhebberij of alleen het blijven hangen aan het overgeleverde? Zeker niet. Het komt doordat het gevoel van het mysterie, van het 'gans andere', hierdoor opgewekt wordt en zich hieraan vasthecht.'

SPROOKJE

Ergaat een oud sprookje, dat in allerlei vormen bij veel volken voor komt. Hoofdmotief is het meisje dat of de jongen die alleen achter worden gelaten in een groot kasteel. Van alle kamers krijgt de sprookjesheld de sleutels in handen, op één kamer na.¹ Lezing van *Das Heilige* bepaalt weer eens bij wat we al wisten, maar hier onnavolgbaar geformuleerd vinden: dat er een verborgen kamer is, waaromheen al het menselijk hopen en vrezen zich beweegt.

Na lezing van het adembenemende *Das Heilige* blijf je als lezer verbaasd achter over Otto's diepzinnigheid en subtiële inzichten. Deze man brengt het denken voor een moment tot stilstand.²

1 VGL. August von Löwis of Menar, *Finnische und Estnische Märchen* 633 «Bekennst du?», Düsseldorf-Köln 1962.

2 Het ontstaan van FB 7 werd gestimuleerd door bovenstaande notitie van docent dr. Marijn van den Boom.
ZIE OOK: *Angst en vertrouwen, een existentieel dilemma in De kwetsbaarheid van het bestaan*, Kampen 1995.

opent met een biografische notitie over Rudolf Otto. Gevolgd door een aantal theologische, godsdienstfilosofische, historische en letterkundige beschouwingen over het thema van het heilige.

Het tweede gedeelte van het boek heeft een godsdienstpsychologische invalshoek met uitlopers naar psychologie, kindpsychologie en psychiatrie.

Er is een apart hoofdstuk over numineuze poëzie en hymnen met voorbeelden die ook in de bijlagen van de Engelse uitgave, *The idea of the Holy*, zijn opgenomen. Veel aandacht is er voor het heilige en de heilige aspecten binnen de joodse geloofsbelevenis.

In Een wijze zijn als bijlage twee aanvullingen op Het heilige opgenomen. Het boek bevat ook een stoutmoedige fenomenoscopie tussen *Das Heilige* van dr. Rudolf Otto en het magnum opus van dr. Helen Schucman uit 1975:

‘Je houdt duizenden stukjes angst vast die de Hoogheilige belletten binnen te treden’.

Hervormd Nederland 8 september 2001

«Daniël Mok heeft met deze selectie teksten een goede inleiding tot het werk en gedachtegoed van Rudolf Otto samengesteld.

En meer dan dat: de bundel laat vooral de invloed van Otto zien op de generaties die na hem kwamen.

ER ZIJN BOEKEN VERSCHENEN DIE HET LANDSCHAP VERANDERDEN EN GERUIME TIJD DE DISCUSSIE BEPAALDEN. Een voorbeeld is de Römerbrief van Karl Barth in 1918, het befaamde commentaar op de Brief aan de Romeinen.

Een jaar eerder was een boek uitgekomen dat minder besproken werd door vakgenoten, maar evenzeer baanbrekend was, *Das Heilige* van Rudolf Otto.

In die tijd gingen zowel de rechtzinnigheid als de vrijzinnigheid sterk uit van het rationele. Alles moest te beredeneren zijn. Het gevaar is dan dat het eigenlijke van het religieuze verdwijnt.

Otto bouwde voort op een traditie van ontzag voor het heilige en aandacht voor het niet-rationele.

Hij had daarin grote voorgangers. Augustinus schreef zijn *Bekentenissen* ten overstaan van een ontzagwekkend geheim.»

PASCAL NOTEERDE DE GEDACHTEN OVER EEN GOD DIE NIET LANGS DE WEG VAN DE FILOSOFEN TE VINDEN IS. Volgens hem is de mens een denkend riet (*rosau pensant*). Het heelal kan hem verpletteren, maar als dit gebeurt, heeft het universum daar geen weet van en de mens wel. De mens is groots én ellendig. Het hart schouwt dieper dan het verstand.¹

In deze traditie van kritiek op het rationalisme staat Rudolf Otto. Er is bij hem geen sprake van afwijzing van de rede, het gaat om de erkenning dat we juist denkend stoten op het grootste geheim dat zowel troostend is en geborgenheid biedt als dat het huiveringwekkend is en angst inboezemt.

Otto heeft met zijn benadering een bijdrage geleverd aan zowel de godsdienstfilosofie als de godsdienstpsychologie. In 2002 verschijnt bij uitgeverij De Appelbloesem Pers een herziene derde druk van *Het heilige*. Als prelude is een bundel samengesteld met allerlei beschouwingen over en naar aanleiding van Otto. Het is een allegaartje geworden van commentaren en aanduidingen van verwantschap met het voordeel dat zo ook artikelen werden opgediept die niet gemakkelijk toegankelijk zijn. We vinden er de levensbeschrijving en plaatsbepaling die Rudolph Boeke indertijd gaf van Otto. Boeke: «Dat HET HEILIGE werkelijk verschijnt en zich laat gelden, daar gaat het om».²

Geen gedweep en wars van illusies. HET HEILIGE doet zich aan ons voor, een goddelijke werkelijkheid maakt zich kenbaar.

De remonstrantse hoogleraar H. IJ. Groenewegen was een bewonderaar van Otto. Volgens hem gaat het bij Otto om het diepste en meest oorspronkelijk moment van de religie. Het is de combinatie van huiver en verlangen. Deze benadering is van grote betekenis voor pastoraat, maar ook voor de liturgie. Er is ruimte voor een aanbidding die niet verwordt tot zinloos vragen. De huiver, het staan voor God, heeft een plaats in de viering. Een modern godsdienstpsycholoog als Jan Weima zegt: 'Voor Otto is het numineuze iets irrationeels, dat wil zeggen iets dat buiten de kaders valt van vertrouwde of definieerbare begrippen, iets dat zich niet onttrekt aan ons gevoel, maar wel aan ons begripsmatig denken'. We vinden in dit boek ook een interessante levensbeschrijving van de eerste vertaler van *Het heilige*, dominee Johannes Dippel. Diens werk kan meer dan tachtig jaar later nog goed worden gebruikt.

1 ZIE OOK: *Degok van Pascal en de wil van James*.

2 Rudolph Boeke (1906-1994): *Divinatie, met name bij Rudolf Otto*, Leeuwarden 1957 (diss. Leiden); R. Boeke: *Drie Westerse wijzen in de 20e eeuw: R. Otto, P. Tillich en W. Nigg*, 1985. In 1972 stichtte hij het centrum voor religieuze contacten Interreligio. Vanaf 1981 was hij verbonden aan de Faculteit voor Vergelijkende Godsdienstwetenschap te Antwerpen.

IM VORWORT ZU HEFT II DER Aufsätze *das Numinose betreffend* (4. Aufl. 1929) schreibt er: »Meine Untersuchung über Das Heilige entsprang mir einst aus dem Bedürfnisse, mir selber und meinen Schülern die Frage zu beantworten, was Sünde, Schuld und Urschuld sei, und was im Zusammenhange damit 'Sühne und, Entsühnung' im Christentums bedeute.»

Es ist das genau der Ort, wo die durch Rudolf Ottos Hauptwerk berühmt gewordene Restitution der Lehre vom 'Zorn Gottes' wurzelt, ebenso wie die theologisch ganz zentrale Betrachtung des Opfertodes Jesu Christi am Kreuz.

Es ist zugleich die Stelle, wo R. Otto trotz dankbar bekannten Zusammenhangs mit der Ritschlschen Schule über die Theologie Albrecht Ritschls bewußt und energisch hinaus schreitet, in lebendigem Verständnis für 'Orthodoxie' aus evangelischem Geiste.

Erst an zweiter Stelle – das muß zur Abwehr von Mißdeutungen immer wieder betont werden – ist noch ein an Quellort für die Idee des Heiligen bei R. Otto festzustellen: der persönlich erfahrene Eindruck außerchristlicher Frömmigkeit.

Dafür liegt ein literarisch älteres Zeugnis an ziemlich verborgener Stelle vor, das hier neu zu Wort kommen soll.

Im Jahre hat R. *Otto Reisebriefe in der Christlichen Welt* veröffentlicht, die zum Fesselndsten gehören, was wir aus seiner Feder besitzen. Darin ist ein Bericht aus Nordafrika, der für sich selber spricht. Er lautet:

AM SABBAT

Ein kleiner, halbdunkler Saal. Nicht zehn Meter lang. Kaum fünf breit. Gedämpftes Licht von oben. Braunes Gefädel an den Wänden, vom Qualm der dreißig hängenden Öllampen an geräuchert. An den Wänden ringsum Bänke mit abgeteilten Sitzen, wie Chorgestühl vor Bettelmönchen. Ein hoher Schrein in der Schmalwand, und in der Mitte ein kleiner Altar mit breitem Pult.

Durch labyrinthische Gänge des Ghetto, über zwei enge finstere Treppen hat Chajjim el Malek mich hierher geführt. Eine Synagoge nach der alten Art, vom Westen noch unberührt. Vierzig solcher sind etwa hier, die meisten von ihnen Stiftungen Privater und in Privathäusern, wie Hauskapellen gehalten, durch Rabbinen und Vertreter alten Schlages bedient, Gebetsstätte und Talmudschule zugleich.

Es ist Sabbat und schon im dunkeln, unbegreiflich schmutzigen Hausflur hörten wir das Bemschen der Gebete und Schriflverlesungen, jenes halbsingende halbsprechende nasale Cantillieren, das die Synagoge an die Kirche wie an die Moschee vererbt hat.

DER KLANG IST WOHLLAUTEND und bald unterscheidet man bestimmte regelmäßige Modulationen und Tonfälle, die wie Leitmotive sich abwechseln und folgen.

Die Worte zu trennen und zu fassen bemüht sich das Ohr zunächst vergeblich und will die Mühe schon aufgeben, da plötzlich löst sich die Stimmenverwirrung und – ein feierlicher Schreck fährt durch die Glieder einheitlich, klar und unmißverständlich hebt es an:

Kadosch, Kadosch, Kadosch Elohim Adonai Zebaoth
Male'u haschamajim wahaarez kebodo!

Ich habe das Sanctus, Sanctus, Sanctus von den Kardinälen in Sankt Peter, und das Swiat, Swiat, Swiat in der Kathedrale des Kreml das Hagios, Hagios, Hagios vom Patriarchen in Jerusalem gehört. In welcher Sprache immer sie erklingen, diese erhabensten Worte, die von Menschenlippen gekommen sind, immer greifen sie in die tiefsten Gründe der Seele, aufregend und rührend mit mächtigem Schauer das Geheimnis des Überweltlichen, das dort unten schläft.

Mehr als sonst hier an diesem dürftigen Orte, wo sie erklingen in der Sprache, in der sie Jesaias zuerst vernommen hat, und von den Lippen des Volkes, dessen erstes Erbteil sie waren.

So weit R. Ottos eigene Worte! Zusammenhang wie Unterscheidung zwischen der 'allgemeinen' Idee des Heiligen und dem spezifisch evangelischen Verständnis von Gottes Heiligkeit, die nirgends so wie in Christi Kreuz offenbar wird, werden am Nebeneinander der beiden Bekenntnisse deutlich. Sie kennzeichnen ebenso die Struktur des Ottoschen Denkens wie nicht minder den doppelten Aufgabenkreis moderner Theologie. Möge es Rudolf Otto vergönnt sein, die Verwirklichung seiner großen Pläne auf religionswissenschaftlichem und auf theologischem Gebiete zu erleben, und uns gewährt, durch weitere Gaben seines Geistes unsere eigene Arbeit gefördert zu sehen!

Zum 25. September 1930 Heinrich Erick

Marburger Theologische Studien; Herausgegeben von Prof. D. Dr. Heinrich Erick
Rudolf Otto-Festgruss Drittes Heft Zur systematischen Theologie, Gotha 1931

OTTO, RUDOLF (1869-1937) Duits luthers theoloog en godsdienstfilosoof, docent in Göttingen vanaf 1897, hoogleraar in Breslau van 1914-1917, hoogle- raar in Marburg van 1917-1929. Opgevoed in het lutherse piëtisme werd zijn den- ken bepaald door de theorieën van Fr. Schleiermacher (1768-1834) en A. Ritschl (1822-1889) over het religieuze gevoel, maar ook door de historische benadering van zijn tijdgenoot E. Troeltsch (1865-1923). Hij deelde diens kritiek op de christe- lijke daim over de absolute waarheid te beschikken. Ook het beroemde boek van William James, *Varieties of Religious Experience*, uit 1902, maakte indruk op hem. Wel was hij van mening dat de empirische methode die James hanteerde toch eigen- lijk niet geschikt was voor de interpretatie van religieuze verschijnselen.

Otto heeft vooral bekendheid gekregen door zijn studie *Das Heilige* (1917), waarin hij stelde dat religie in wezen irrationeel van aard is. Niet door het verstand, maar allereerst door het gevoelsleven wordt het voorwerp van het religieus beleven ervaren. 'Godsdienst is de beleving van het mysterie en komt tot uiting als het gevoel zich openstelt voor de indrukken van het eeuwige dat door de sluier van het tijdelijke aan ons ver- schijnt.' Otto gebruikte hiervoor de term het numineuze, dit is het geheimnisvolle, goddelijke gebeuren, dat zich voordoet in twee polaire momenten: het tremendum, het element van de overweldigende majesteit, en het fascinosum, de onweerstaan- bare aantrekkingskracht van het goddelijke mysterie. Mystiek was voor hem een niet weg te denken aspect van het menselijke bewustzijn. De waarde van religi- euze symbolen zag hij vooral in de wijze waarop de deelnemers binnengetrokken werden in de sfeer van het transcendente mysterium.

Zijn bestudering van mystiek beperkte zich niet tot Europa en het christen- dom. Twee jaar lang (1911, 1912) trok hij een groot deel van de wereld door: Afrika, Egypte, India, China, Japan, de vs. Hij probeerde zich ook de talen van de gebie- den waar hij vertoefde eigen te maken. In India leerde hij het Sanskriet in vol- doende mate om hindoeteksten in het Duits te kunnen vertalen. In zijn studie uit 1926, *West-östliche Mystik*, waagde hij zich aan een fascinerende vergelijking tussen Meester Eckhart (±1260-1327) en de vedantafilosoof Shankara (± 800) die zich vooral verdiepte had in de bewustzijnsstoestand waarin men de ware werkelijkheid erva- ren kan. Gezien Otto's ontwikkeling is het begrijpelijk dat hij het sacrament van de stilte, zoals dat ook door de Quakers beoefend werd, steeds meer leerde waarderen als de meest geschikte opening voor een religieuze beleving.¹

1 UIT: isbn 978-90-784-3406-1 p. 190-191, Uitgeverij Ten Have. vgl. *Encyclopedie v.d. mystiek; Fundamenten, tradities, perspectieven*, Kampen 20032. lit. Rudolf Otto, *Leben und Wirken Jesu* (1902); *Religionphilosophie* (1909); *Das Heilige: Ueber das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (1917; 30ste druk 1958; vert. J. W. Dippel, D. Mok, 3e druk, A'dam 2002); *West-östliche Mystik* (1926); S. P. Dubey, *Rudolf Otto and Hinduism*, 1969; D. Mok (red.), *Een wijze uit het westen; Beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige*, Amsterdam 2001.

DE STORM

Dag feeën in de heuvels, meren, wouden, dag
feeën die met vederlichte voeten bij eb Neptunus
spoorloos van het strand vervagen en bij vloed
hem weer ontvluchten.

Dag kleine poppetjes, die in het gras bij maan-
licht zure kringen trekken waar een ooi van
eet, die voor het plezier 's nachts paddenstoelen
maken, juichen bij het horen van de avondklok
Met jullie hulp – hoe schuchter ook – heb ik
de middagzon verduisterd, woeste winden
opgewekt; de groene zee, de azuren lucht elkaar
de oorlog doen verklaren.

De geduchte donder heb ik/vuur geschonken en
met zijn eigen bliksemschicht heb ik de stoere eik
van Jupiter gekleefd.

Ik liet het rotsgevaarte denderen, trok de spar en
ceder bij de wortel uit; op mijn bevel spalkten
graven open en lieten, door mijn macht, hun
slapers vrij.

Maar deze grove Kunst zweer ik hier af. Geef
mij nu hemelse muziek; zij zal mij helpen hen te
wekken uit hun waan.

En dan breek ik mijn staf. Ik zal hem in de aarde
vele vaders diep begraven, en dieper dan ooit
zinklood zonk, mijn boek in zee verdrinken.

THE TEMPEST IV 33-50

Ye elves of hills, brooks, standing lakes, and
groves; And ye that on the sands with print-
less foot do chase the ebbing Neptune, and do
fly him when he comes back.

You demi-puppets that by moonshine do the
green sour ringlets make whereof the ewe
not bites; and you whose pastime is to make
midnight mushrooms, that rejoice to hear the
solemn curfew; by whose aid – weak masters
though ye be – I have bedimm'd the noontide
sun, call'd forth the mutinous winds.

And 'twixt the green sea and the azured vault
Set roaring war: to the dread rattling thunder
Have I given fire, and rifted Jove's stout oak
With his own bolt; the strong-based prom-
ontory have I made shake, and by the spurs
pluck'd up the pine and cedar: graves at my
command have waked their sleepers, oped,
and let 'em forth.

By my so potent art. But this rough magic
I here abjure; and, when I have required some
heavenly music – which even now I do –
To work mine end upon their senses, that
This airy charm is for, I'll break my staff,
Bury it certain fathoms in the earth,
And deeper than did ever plummet sound I'll
drown my book

TECHTER, het tij was gekeerd voor deze tak van filosofie en ervaring van de Renaissance. De Welse geleerde, tovenaars, sterrenwichehaar, wiskundige, werktuigkundige, verzamelaar van oudheden, cartograaf en gewezen diplomaat en bovenal magus, dr. John Dee, die wellicht de inspiratiebron was voor de figuur Prospero, overleed straatarm in 1608 in Mortlake.¹ Hoewel een gunsteling van Koningin Elizabeth I en haar progressieve hovelingen, de kring rond Sir Philip Sydney, werd Dee aan de kant geschoven door Jacobus I. Nieuwe bezems veegeen Europa schoon door de drift van de katholieke contra-reformatie en de protestantse (en katholieke) heksenjacht. Jacobus I van Engeland (James Charles), de schrijver van *Demonologie*, die geloofde dat duivels en hun duivelse werken echt bestonden, was er niet de man naar om steun of gehoor te verlenen aan iemand die geprobeerd had contact te krijgen met de engelen uit de bovenhemelse wereld in de ijdele hoop hierdoor een diepgaande kennis te krijgen en verlicht te worden. Als altijd stond men weer huiverig tegenover inzicht.

1 MAGUS (Lat.) Wijze.

DÆMONOLOGIE,
IN FORME
OF A DIA-
LOGVE,

Divided into three books:

WRITTEN BY THE HIGH
and mightie Prince, JAMES by the
grace of God King of England,
Scotland, France and Ireland,
Defender of the Faith, &c.

LONDON,
Printed by Arnold Hatfield for
Robert Waldgrave.
1603

«PLECHTIG DOEN AL-
LEEN ONNOZELE
HALZEN, DA'S BEKEND.

Wie niet in staat is om in de humor de ernst te voelen, die is ook niet in staat om de valse 'ernst' die een schijnheilige kwezel als het één en alles van het leven beschouwt, humoristisch te vinden, en zo iemand wordt het slachtoffer van geestdriftwekkende leugens, de zogenaamde 'levensidealen'.

De allerhoogste wijsheid waart rond in het narrenkleed!

Waarom? Omdat alles – ook het lichaam – wat eenmaal als 'kleed' en niets dan kleed is herkend en doorzien, noodgedwongen alleen maar een narren-

kleed kan zijn ... Voor een ieder die het ware 'ik' zijn bezit noemt, is het eigen lichaam en ook dat van anderen: een narrenkleed en verder niets.

«Dacht u, dat het ik het in de wereld kon uithouden als de wereld werkelijk zo was als ze er in de ogen van de mensheid uitziet?»¹

¹ Gustav Meyrink in: Walpurgisnacht

MERIC CASAUBON, een zoon Isaac Casaubonus¹ die de legende van Trismegistus naar het rijk der fabelen had verwezen, bracht in 1659 de religieuze dagboeken van John Dee in de openbaarheid. Hij deed dit ter ondersteuning van zijn geloof in het bestaan van boze geesten. Casaubon voert aan dat de door Dee opgeroepen 'engelen' niet waren waar hij ze voor aanzag. En daar had Casaubon gelijk in. Zij waren het product van de verzielte geest van Edward Kelley, Dee's schandelijke toekomstvoorspeller, die oude magische teksten met de anglicaanse liturgie verbond.

Er zit echter een serieuze kant in. De hermeticus steekt zogezegd in alle tijden een vermanende vinger op tegen hen die proberen de natuur in hun macht te krijgen. Dit geldt in het bijzonder voor onze tijd.

De magus waarschuwt de natuurvorser zich niet te laten obsederen door de structuur der dingen, maar door die structuur heen te dringen naar een gnos² die meer geestelijk gericht is en waardoor vorm en begrip aan zijn inspanningen verleend worden.

De eeuwige vormen worden 'weerspiegeld', maar in de wereld der elementen bestaan zij niet. Dit houdt in dat een wijze geen vrede zou hebben met de mate van afhankelijkheid die de moderne wetenschap kent tegenover wetten en formules.

Hoe dieper je in de materie doordringt op zoek naar de vorm, waarbij je de ideeën aanziet voor materiële basispatronen, des te materialistischer worden je opvattingen.

Het angstaanjagende gevolg hiervan is, dat de mens als handelend wezen zal gaan werken als een soort demiurg of archont, die alleen oog heeft voor het verkrijgen van macht over materie.³

Dit inzicht is ons vertrouwd in voorstelling van de 'krankzinnige geleerde' en de angst voor de wetenschap die daarmee gepaard gaat, een angst die de positivisten van de 19^e eeuw weten aan bijgeloof, waarvan zij John Dee als een belachelijk voorbeeld aanvoerden.

John Dee ging alvorens aan een hermetische opdracht te beginnen eerst vurig ging bidden.

1. FILOLOOG CASAUBON (1614) was een groot kenner van het Grieks. Zijn hoofdwerk waren de edities van Athenaeus en Polyaeus, zijn bekendste werk is *De Satyrica Graecorum poësie et Romanorum Satyra* (1605). De uitnodiging van Hendrik iv. Door de godsdienststaat werd zijn hoogleraarschap geweigerd en na de moord op Hendrik in 1610 verhuisde hij op uitnodiging van Jacobus i naar Londen waar hij zijn letterkundige werk onder gunstige omstandigheden voortzette. In 1603 gaf hij de *Historia Augusta* uit, een serie biografieën gewijd aan Marcus Aurelius, Hadrianus, Antonis Pius, Aelius Verus e.a. Na de oorlog heeft *Historia Augusta* een belangrijke rol gespeeld in talloze onderzoeken. zie: Pierre Grimal *Marc Aurèle*, 1991, Baarn 1994.

2. GNOSIS: Esoterische kennis op basis van de christelijke gedachte aan verlossing en overwinning van het kwaad. literatuur: Wouter Hanegraaff *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, 2005; Tobias Churton *Geschiedenis van de gnosis*, Teleac 1989; H. Jonas *Het gnosticisme*, 1969

3. DEMIURG: (Gr.) Bouwer van de wereld, het intellect dat de chaos tot kosmos omvormde.
ARCHONT: (Gr.) Overheidspersonen in het oude Athene.

John Dee was adviseur op het gebied van de navigatie en verwierf in 1570 wetenschappelijke faam door zijn redactiewerk aan de vertaling van Sir Henry Billingsley van de werken van Euclides. Dee's werk stimuleerde de belangstelling voor wiskunde in Engeland. Zijn laatste wetenschappelijke werk dateert van 1583 en is een verhoog over de noodzaak van kalenderhervorming. Dee genoot vooral bekendheid als hofastroloog. Hij had zich hier al vanaf zijn studententijd mee beziggehouden en moest in 1547 naar Leuven moeten uitwijken in verband met geruchten in Cambridge over 'toverij'. Ook schreef hij een boek over cryptografie, *Monas hieroglyphica* (1563), nadat hij de *Steganographia* van Trithemius had gelezen. Het lijkt alsof de *Monas* evenals de *Steganographia* over het verband tussen magie en getallen gaat, maar in essentie gaat het over geheimschrift.

John Dee maakte na 1580 kennis met de Edward Kelley (1555-1595) met wie hij samen de engelentaal *Enochiaans* ontdekte. Kelley had spiritistische gaven en Dee publiceerde wat de geesten zoal met Kelley bespraken. Kelley schijnt Dee ervan overtuigd te hebben dat de geesten hun opdroegen van vrouw te ruilen.¹

In 1583 wisten Dee en Kelley de Poolse graaf Albert Laski ervan te overtuigen dat ze ijzer in goud konden veranderen en zo zijn financiële problemen konden gladstrijken. Toen de graaf vrijwel tot de bedelstaf was gebracht door alle 'proeven', ging het tweetal naar Praag, naar het hof van Rudolf II van Habsburg. Het einde van dit avontuur was dat Rudolf ze eruit gooide. Kelley viel dood toen hij met geknoopte lakens uit de gevangenis ontsnapte; de reputatie van John Dee was aan flarden.

Volgens de Britse historicus Frances Yates legde Dee tijdens zijn verblijf in Duitsland de basis voor de latere beweging van de

Rozenkruisers.² Dee's streven naar eenheid van kennis en levenswijsheden, beschreven in het boek *Monas hieroglyphica* maakte diepe indruk.³

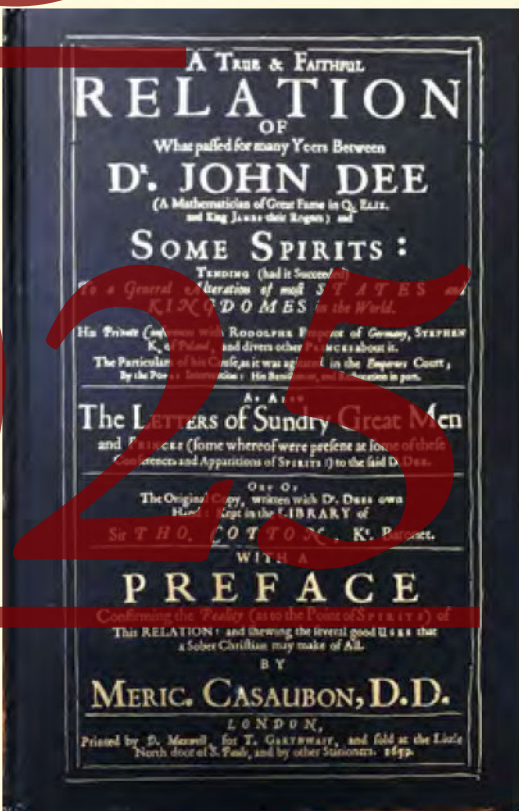
Na het overlijden van koningin Elizabeth I in 1603 viel Dee in ongenade bij haar opvolger Jacobus I. Misschien omdat Dee de executie van diens moeder Mary, *Queen of Scots*, correct had voorspeld en misschien omdat de protestant Jacobus niets moest hebben van magie, zoals blijkt uit zijn afkeer van de koninklijke aanraking, een Engels en Frans koninklijk gebruik om scrofula, *the king of evil* te genezen.⁴

2 The Rosicrucian enlightenment, 1972

3 Heilig teken van eenheid, 1564

4 BRONNEN: J. Randi *The mask of Nostradamus* 1990; C. MacKay *Extraordinary popular delusions & the madness of crowds* (1841) 1980; J. B. Easton in C. C. Gillispie *Dictionary of scientific biography* 1976-80

1 'Dee's echtgenote was aantrekkelijk.'

Lapis sacer sanctificatus et praecipuus manifestationis

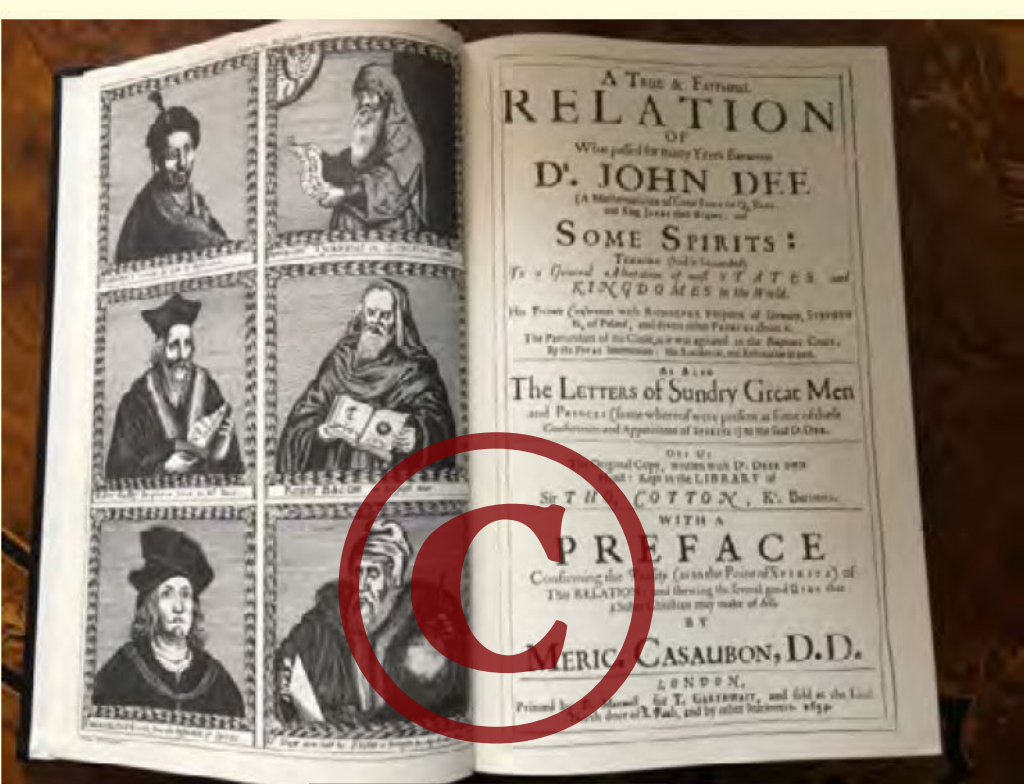
SIR JOHN DEE OF GLADHILL – is een naam waar weinigen in hun leven over gehoord hebben. Toen ik zo'n 25 jaar geleden zijn biografie las, een levenslot zo avontuurlijk, mysterieus, fascineren en zo huiveringwekkend en onvergelijkbaar, drong zijn leven zo diep in mijn wezen door dat ik 's nachts naar het Alchimistenstraatje op de Praagse Burcht begaf en mij in de roes verloor dat uit een vervallen deurtje van een amper manshoog huisje John Dee mij in de door de maan beschenen straat in levenden lijve tegemoet zou komen en met mij een gesprek zou aanknopen over de geheimen van de alchemie. Niet de 'alchemie' die doorgronden wil hoe onedel metaal tot goud kan getransformeerd. Nee, hoe de mens zijn sterfelijk bewustzijn kan ontstijgen en zichzelf nooit meer verliest. — Er gingen maanden voorbij waarin de figuur van John Dee uit mijn verdween, maar hij kwam terug, meestal in mijn dromen, onuitwisbaar, helder, duidelijk. Niet vaak, wel regelmatig, zoals de 29^e februari die eerst uit vier delen moet worden samengevoegd voordat in een schrikkeljaar gezegd kan worden: Het is een hele dag geworden. — Na mijn beginnende schrijverschap werd mij volstrekt helder dat ik deze John Dee niet meer los kon laten en besloot, als die naar van een gedachte niet de schepper, zijn lotgevallen vast te leggen en wel zo goed en zo kwaad als ik daartoe dan in staat was. — Twee jaar geleden nam ik het 'besluit'. Iedere keer als ik aan mijn schrijftafel zat, werd ik honend aangesproken door een innerlijke stem: Wil je een historische roman schrijven? Weet je niet dat alles wat met de geschiedenis te maken heeft doortrokken is van lijklicht, een weerzinwekkende lucht als van oude veren, waar de geur van het levende heden mist? Als ik het plan wilde opgeven, riep 'John Dee' mij tot de orde, hoe ik me ook verzette. De gedachte om de lotgevallen van een hedendager te vervlechten met die van de verleden John Dee bracht verlossing. Of ik zelf die levende mens ben? Ik kan het kunnen beamen en kunnen ontkennen. Portretschilders leggen daar zonder het te willen iets van hun in zoals schrijvers met hun personages. Wie John Dee was? Wel, lees mijn boek. Hier zeg ik dat hij een gunsteling was van Elisabeth en haar de raad gaf Groenland en Noord-Amerika te onderwerpen aan de Kroon. Het plan werd goedgekeurd, de legerleiding wachtte op het bevel en op het laatste moment trok de grillige koningin haar besluit in zoals de huidige landkaarten laten zien! Toen Dee zag dat zijn eierzuchtige plan schipbreuk had geleden, besloot hij een onaards land te exploreren, een ander land waarover in onze tijd net zo hard gelachen wordt als destijds over het «Amerika» waar van Columbus droomde. Naar dat «andere» land ging hij op weg, vastberaden en doelmatig. Zijn reis was afmattender, huiveringwekkender en slopender dan die van Columbus en ging ook verder, veel verder. Wat wij uit de overlevering weten is al angstaanjagend genoeg, hoe schokkend waren zijn belevenissen waar wij niets van weten! Leibniz heeft hem terloops genoemd, de geschiedschrijvers hebben er amper een lemma geproduceerd. Wat niet begrepen is niet per definitie «dwaas». Ik ben zo vrij te geloven dat John Dee verre van dwaas was. Vast staat dat John Dee een van de grootste geleerden van zijn tijd was. Geen vorst in Europa die hem niet gevraagd heeft aan zijn hof te komen. Keizer Rudolf liet hem naar Praag komen. Daar maakte hij, zo luidt het verhaal, goud uit lood. Zijn vurigste streven was echter niet gericht op de transformatie van metalen. Het was gericht op een andere transformatie. Welke dat is, heb ik in mijn roman uiteen gezet.²

1. G. QUIPEL *Gnosis – De derde component van de Europese cultuurtraditie*, 9789067322904

MEYRINK, G. *De engel van het westelijk venster*, 9789067320597

Volgens Gustav Meyrink is er in deze mensenwereld het oorspronkelijke leven: de innerlijke mens. De zoekende mens heeft geen inzicht en schept illusies die hem te gronde richten. Die illusies noemt Meyrink *engelen van het westelijk venster*. 'Rust is te vinden door binding te houden met het juweel met de twaalf vlakken'. Dit alles aan de hand van het levensverhaal van John Dee, alchemist in de tijd van Elisabeth I (1533-1603).

2. Gustav Meyrink over *Der Engel vom westlichen Fenster* in het maandblad *Der Bücherwurm*, Leipzig 1927.

Andreas Burnier Marianne Wünsch Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden

ONTWERP Marianne Elbers, ILLUSTRATIE Marin de Swart

Nagelaten proza: zijn beste stukken uit Vrij Nederland.

Andreas Burnier: Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden. Marianne Wünsch: De fantastische literatuur van Gustav Meyrink. De Appelbloesem Pers, Amsterdam; 56 blz. f 24.90.

Twee schetsen over het werk van de Oostenrijkse schrijver, die leefde van 1868-1932. Hij is vooral bekend door 'De Golem'.

Trouw 20 december 1996

Trouw

VRIDAG 20 DECEMBER 1996

DE WERELD VAN DE ENGEL VAN HET WESTELIJK VENSTER IS VAN EEN VERWARRENDE ORDE. Het vinden van de eigenlijke verbindende ordening is complex door wisselende rangorde. Eén oorzaak hiervan is dat *De Engel* als de *summa* van Meyrinks oeuvre kan worden beschouwd. Alle belangrijke thema's van zijn voorgaande boeken komen voorbij. Er zijn vele ordeningen. Wat is de ordening der ordeningen? Een recensent en tijdgenoot van Meyrink wees op de vraag die door de tekst impliciet wordt opgeworpen: Wat is *werkelijkheid*? Deze vraag verbindt Meyrinks werk met dat van een groot aantal schrijvers van zijn tijd.

HET PROBLEEM VAN DE VERBORGEN ORDENING waarnaar men zoekt, weerspiegelt zich in de wijze waarop het figurenensemble van de roman is georganiseerd. Elke figuur heeft meerdere 'zijden', en naar gelang de invalshoek waaronder ze worden aanschouwt, vormen zich verschillende groepen. Figuren die aanvankelijk in de ene rol optreden, blijken naderhand dubbelrollen te spelen. Zo'n verduubeling kent ook de ruimtelijke ordening. Het omniversum van de roman bevat talrijke zijtonelen cq. 'boven-' of 'ondertonelen'.

WAT BIJ DEZE WISSELENDE ROLEZETTING CONSTANT BLIJFT IS DE HIËRARCHISCHE ORDE. Vaak treedt een type verhouding op dat is gebaseerd op een schijnbaar eenzijdige afhankelijkheid tussen twee strijdige, en tegelijk complementaire rollen. Heerschappij, macht, bezit en kennis vormen zulke relaties. In hen is een van de partners altijd superieur, terwijl de ander zich laat leiden. Zulke verhoudingen zijn kenmerkend voor de literatuur van Meyrinks tijd.

IN *De Engel* komen ze in vele varianten voor: aardse heersers, hetzij op geestelijk (*de bloedige bisschop*) of op wereldlijk gebied (*Elisabeth*, keizer *Rudolf*), staan naast overheerster. Draggers van reële maatschappelijke of magische macht (*rabbi Löw*, *Theodor Gärtner*) staan naast machtelozen. Bezitters van de meeste uiteen-

lopende zaken (geld, vrouw, dolk) staan naast bezitlozen, dragers van aardse kennis (*John Dee* als geleerde) of van metafysische kennis (*rabbi Löw*) naast leerlingen en niet-ingewijden. Wie over de ene 'waarde' beschikt, beschikt niet per se over de andere. Iemand die bijvoorbeeld bezit heeft, hoeft niet ook kennis te hebben. Beschikt iemand over de aardse variant van iets, dan wil dat niet zeggen dat hij eveneens over de bovenaardse variant ervan beschikt, en omgekeerd. Zo heeft keizer *Rudolf* politieke macht en *rabbi Löw* magische macht. *John Dee*, die tijdens zijn leven geen heerser is, kan dit in principe aan gene zijde van het leven wel worden.

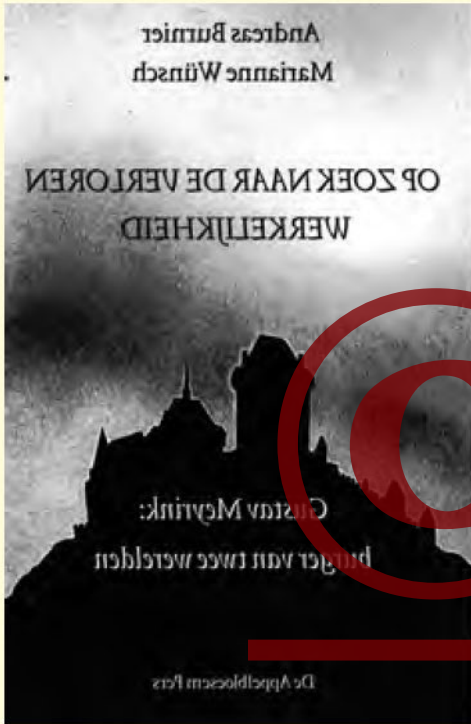
WANNEER IEMAND OVER EEN WAARDE BESCHIKT, zal een ander nooit op hetzelfde moment over diezelfde waarde beschikken. De waarden zijn individueel en ondeelbaar. Wereldlijke heerschappij blijft voor *John Dee* onbereikbaar zolang hij aan de zijde van *Elisabeth* leeft. De omstreken dolk kan steeds slechts door één

iemand worden be-
ondeelbaar object.
de magie, zoals *Gä*
rabi Löw, treden
dig in dezelfde we-
concurrerende, ver-
altijd één onbetwi-
(de strijd tussen *Bar*
er om *John Dee's* lijk
kan niet aan twee
en *Kelley*) tegelijk t

STRIJD, CONCURR-
zijn het kenmer-
Hierin schuilt ook
de talrijke analogie
behoren tot de wer-
lei soorten katach-
leeuw) en wordt
(*Rudolf*, *rabi Löw*
(adelaar, gier) gesyn-
dere mate komen
dinaal) en de spin-
der uitzondering d
strijd en buit lever
complement de p
lijke verdierlijke v
vuldig voorkomen

Andreas Burnier - Marianne Wünsch Op zoek naar de verloren werkelijkheid

Gustav Meyrink - Op zoek naar de verloren werkelijkheid

PARTNERSCHAP EN GELIJKWAARDIGHEID BESTAAN NOCH TUSSEN MENSEN NOCH TUSSEN WAARDEN. Nergens komen twee figuren voor die door het bezit van eenzelfde waarde een gelijke rang bezitten. Twee waarden zijn nimmer gelijk. Het is een dynamische hiërarchie, gekenmerkt door onevenwichtigheid en ongelijkwaardigheid. Iemand die over geen enkele waarde beschikt, zal er een willen verwerven. Wie in haar of zijn eigen ogen een lage waarde bezit, streeft naar een hogere. De figuren worden in hun strijd geflankeerd door helpers en tegenstanders, of zij nu, zoals Bartlett en Gardener, behoren tot duidelijk begrensde metafysische gebieden met vaststaande waarden, of zich, zoals Massee-Lipotin, steeds aansluiten bij de sterkste van het moment.

WANNEER IEMAND EEN WAARDE WIL VEROVEREN, MOET EEN ANDER DEZE NOODZAKELIJKERWIJS VERLIEZEN. Winnaars en verliezers houden elkaar in evenwicht. Om een nieuwe waarde te verkrijgen zal men ofwel een oude waarde moeten prijsgeven, ofwel haar van een ander moeten afnemen.

WAARDE EN OFFER ZIJN NAUW MET ELKAAR VERBONDEN. Het maakt daarbij geen verschil of men het offer zelf brengt, dan wel een ander ertoe dwingt. In het gunstigste geval wordt het offer vrijwillig gegeven. Het belangeloze prijsgeven van haar eigen ik door Johanna, maakt het voor een ander (de ik) mogelijk om zichzelf te vinden en zich met 'de koningin' te verenigen.

DEZE WERELD functioneert dus als een afgebakend, gesloten systeem, een wereld waarin alles kan veranderen, maar de som constant blijft.¹

ezeten. Het is een 'Twee heersers' in rartner/Gardener en nimmer gelijktijereld op. Van twee rwante machten is stbaar de sterkere lett Green en Gardener). Eén vrouw (Jane) mannen (John Dee) toebehoren.

ENTIE en rivaliteit k van deze wereld. de betekenis van een met dieren. Zo eld van Isaïs allertigen (kat, panter, een andere groep y) door roofvogels mboliseerd. In min ook de slang (karvoor. Het zijn zonteren die van jacht, n, en wier logische rooi is. Een dergewereld is een veelnd verschijnsel in

de literatuur van deze tijd. Denk aan Thomas Manns *Zauberberg* met zijn talloze verwijzingen naar dieren en dierlijk gedrag. Of aan Kafka's *Schloß*, waarin dieren de wereld van het dorp karakteriseren, of aan Alfred Kubins *Die andere Seite*, waarin dieren de ondergang begeleiden.

VERSLINDEN, OPVRETEN, UITZUIGEN komen keer op keer naar voren als manieren om zich een vreemde persoon toe te eigenen. Een grensgeval is het zuiver parasitaire bestaan, dat vampierachtig, zonder eigen leven, van dat van anderen leeft. Dit is, bijvoorbeeld in de ogen van John Dee, het geval met Elisabeth. Het is de bestaanswijze van de bedrieger John Kelley en niet in de laatste plaats van de groene engel, die immers leeft van dezelfde mensen die hem hebben voortgebracht. Hij 'vreet' aan het eind Kelley zelfs levend en wel op. In dit verband moet ook 'de zuigende dood welke de vrouw brengt' worden geplaatst.

¹ Gustav Meyrink, *Biografische kleinoden deel 2*, vert. M. van Duyn en D. Mok, Amsterdam 1996 (fragment).

»ZET- EN DRUKWERK: De Appelbloesem Pers, Amsterdam»BINDWERK:
 Van Waarden, Zaandam»ONTWERP: Marianne Elbers, Amsterdam»
 ILLUSTRATIE achterplat: Marin de Swart, Amsterdam»LETTER: PMN
 Caecilia. © 1988 Andreas Burnier/»Uitgeverij Meulenhoff, Amster-
 dam»OORSPRONKELIJKE UITGAVE»Uitgeverij Martinus Nijhoff, 1988»
 © 1975 Marianne Wünsch; Droemersche Verlagsanstalt Th. Knaur Nachf., Mün-
 chen » © 1996 deze uitgave: De
 Appelbloesem Pers, Amster-
 dam»CIP-gegevens Koninklijke
 Bibliotheek, Den Haag»Burnier,
 Andreas»Gustav Meyrink, bewo-
 ner van twee werelden»»Andreas
 Burnier.»De fantastische litera-
 tuur van Gustav Meyrink/ Mari-
 anne Wünsch;»[vertaald uit
 het Duits en bewerkt door Mark
 van Duijn]; Oorspronkelijke»ti-
 tel: Auf der Suche nach der verlore-
 nen Wirklichkeit.»
 Biografische kleinoden; №2 »
 ISBN 90-70459-09-4»
 NUGI 631-SISO 245.5-UDC 235.3 (44)»
 TREFW.: Meyrink, Gustav mystiek en
 magie in de literatuur; essays.

De mysterieuze zuigende werking van de 'Bucht' is tot genoegten uitgevoerd

Als eerste in deze reeks verscheen «*Geheim is geheim*» van Mary Noothoven van Goor. De boekverzorging van Elbers is bekroond in 1990 en tentoongesteld in Het stedelijk. De jury vond het prachtig, maar mopperde: «*Wederom de Joanna*». Die uitspraak werd een synoniem voor typografisch onbenul. Het boek, door Joh. Enschedé gezet in wat internationaal wordt beschouwd als een van de beste letters ooit:

De Trinité van Bram de Does.

(Net als de Joanna van Eric Gill trouwens!)

J. L. WILLEM SEYFFARDT JR. WAS DE OPVOLGER VAN J. L. W. SEYFFARDT SR. Het erelid van de Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels vestigde zich op 1 september 1849 als Duits boek- en kaartverkoper te Amsterdam. Aanvankelijk op de Nieuwendijk, later in het pand, waar hij jarenlang zijn zaak gedreven heeft, Damrak 99, bij de Dam, op de plaats waar thans het gebouw van de Incassobank staat.

Op 1 januari 1890 kwam Willem Seyffardt met zijn beide broers in de boekhandel van zijn vader, die zich toen uit zaken terugtrok.

Als Seyffardt's Boekhandel werd de zaak, onder dezelfde firmanaam, in vennootschap voortgezet. Zij legde zich voornamelijk toe op de handel in Duitse- en Nederlandse boeken, in muziek en in land- en zeekaarten.

In 1919 zette hij de muziekhandel voort in vennootschap met zijn zoon C. Seyffardt, onder de firmanaam Seyffardt's Muziekhandel.

De boekhandel werd door Seyffardt alleen onder de bestaande naam van Seyffardt's Boekhandel voortgezet. In 1926 richtte hij met zijn zoon en W. L. Salm de n.v. Seyffardt's Boek- en Muziekhandel op, waarvan hij commissaris was. Intussen was in 1918 het pand op het Damrak verkocht; het werd later afgebroken.

De muziekuitgeverij ging in 1929 over aan de firma G. Alsbach & Co., de boeken-uitgeverij was toen gevestigd in de Gravenstraat 6, vanwaar zij in 1930 verhuisde naar Singel 113.

In 1932 trad J. L. Willem Seyffardt af als commissaris en trok zich uit zaken terug. In 1934 gingen de firmanten uit elkaar.

Het fonds werd in juli van dat jaar geveild. Zijn collectie platen en foto's van Amsterdam gingen naar architect Kok. In de jaren 1908-1910 was Seyffardt jr. commissaris van de A. D. V. Schoolboekhandel.¹

¹ BRON: Nieuwsblad voor den Boekhandel 108 (1941)

Anoniem: Heiligen en hun attributen, Seyffardt's uitgeverij, Amsterdam z.j. 236 blz.

Dr. Dirk Loenen: Vrijheid en gelijkheid in Athene, Vrijheid en gelijkheid in Athene, Seyffardt Amsterdam 1930.

J. Suys: Leo Sjostov's protest tegen de rede. Biografie van een Russisch denker. Amsterdam, Seyffardt, 1931, 232 pp. Prof. dr. Rudolf Otto: Het heilige, Over het irrationele in de idee van het goddelijke en de verhouding ervan tot het rationele (1917), uit het Duitsch vertaald door J. W. Dippel, theol. doct. te Aalten. Met een inleidend woord van Prof.

Dr. G. v.d. Leeuw, hoogleeraar te Groningen. Seyffardt's boek- en muziekhandel, Amsterdam 1928 [annotatie: Naar de 14e dr.: Gotha, 1926: Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen]

VEEL MENSEN ZOEKEN SERIEUS NAAR SPIRITUALITEIT. Wat dat begrip ook mag inhouden, het heeft in ieder geval te maken met een sfeer die traditioneel HET HEILIGE of sacrale wordt genoemd. Wat is het heilige? Wie het SACRALE overkomt, staat oog in oog met de sfeer van het grondeloze.¹

HET VERLANGEN NAAR HET HEILIGE of sacrale lijkt teruggekeerd te zijn, maar erg bekend met die sfeer van HET HEILIGE zijn velen niet meer. Wat betekent het heilige of sacrale in onze situatie nog? Het woord *sacraal* (heilig, geheiligd, gewijd) krijgt zijn betekenis in de tegenstelling tot *profaan* (dagelijks). HET HEILIGE is een kwalitatief andere werkelijkheid dan de profane, wereldse werkelijkheid. Het is omhoog getild, het verheft het dagelijks leven.

In oude culturen ging het om een hogere macht die zich in de wereld manifesteert, in opmerkelijke natuurverschijnselen als de bliksem, de storm, maar ook een berg, een rivier, een grote boom. Deze fenomenen en plaatsen waren heilig. Mozes moest bij het braambos zijn sandalen uitdoen. De grond waarop hij stond, was heilig door de aanwezigheid van God. Deze heilige aanwezigheid werd door het christendom benoemd tot de 'persoon' van Jezus. Met Pinksteren was er de uitstorting van de heilige Geest. In ruimere zin is de hele schepping een uiting van de heerlijkheid van God en in die zin heilig (Jesaja 6,3).²

Wanneer het heilige zich op intense wijze manifesteert, komen de specifieke kwaliteiten duidelijk naar voren. Het heilige wordt ervaren als iets groots. Het is geheimzinnig en machtig. De Duitse godsdienstwetenschapper RUDOLF OTTO (1869-1937) beschreef het heilige als huiveringwekkend (*tremendum*), onbenaderbaar, overmchtig, groots (*majestas*), energetisch, vol wil en kracht, en als het onbegrijpelijke volstrekt Andere (*mysterium*). De ervaring van HET HEILIGE gaat gepaard met een gevoel van *schlechthinnigen Abhängigkeit* en eigen nietigheid.

HET HEILIGE wekt fascinatie en afkeer op. Mensen worden verleid en verlangen ernaar, want eraan deelhebben belooft een grootser bestaan, heil, geluk. Het heilige is dat wat heilig is, wat verbonden is met het heil. Het heil is de voleinding van de mens, het bereiken van het hoogste doel, van de hoogste mogelijkheid, vooral geformuleerd als het hoogste geluk. In de christelijke theologie gaat het om de voleinding van het menselijk leven in de gemeenschap met God.

Ook is er een heilige huiver en afschrikking, want het contact met het heilige is niet zonder gevaar. Het gedrag en de houding ten opzichte van het heilige zullen een juiste vorm moeten hebben – die van bekering, nederigheid, ontvankelijkheid, geloof. Het gaat om verlossing, bevrijding, vergeving van zonden.

Elke religie is gericht op een juiste relatie met HET HEILIGE.

1 VGL. Filosofiedocent Douwe Tiemersma in 'Spiritualiteit en het sacrale', Volzin 19 november 2004.

2 Indertijd waren er z.g. *profetenscholen*, wellicht is de personage (Johua ben Josef) 'opgebouwd' vanuit verschillende bronnen.

Religare = verbinden. Binnen dit verbond hebben geloof, ritueel, cultuur, kennis, devotie, zuivering, wijding, enz. een plaats. – Het problematische punt bij de huiver is dat voor het contact met HET HEILIGE de manische component van het egocentrisme zal moeten verdwijnen. Anders dan bij kinderen, waar gebeurtenissen en nieuwsgierigheid in het enge én spannende contrast-harmonieuze samenspel in kinderlijk-speelse ernst wordt beleefd, kan het bij ouderen in en na de adolescentieperiode een onthechtingsproces zijn, dat gevoelens oproept die voor het kind destijds een gegeven waren die op latere leeftijd als aanleiding bij bewustworden van de gewenste levenshouding problematisch kan worden. De controverse tussen Einstein en Freud was de pennenstrijd tussen vernieuwing vanuit de traditie en het radicale van weg ermee en iets nieuws beginnen. Kort door de bocht: tussen intuitionisme en logicisme.

HET HEILIGE is voor een groot deel uit onze samenleving verdwenen. Vanaf het begin van de 16^e eeuw ging het bergafwaarts met de aanwezigheid van HET HEILIGE. De Reformatie beperkte het heilige tot de relatie met God. De opkomst van de wetenschap bevorderde en bevestigde de mechanisering van het wereldbeeld. Voor HET HEILIGE was steeds minder plaats. In de Verlichting van de 18^e eeuw kwam de autonomie van de rationele mens naar voren. De 19^e eeuw leverde Darwin en het biologisme (de mens als religieuze dier), Feuerbach, Freud en het psychologisme (het religieuze is een projectie), Nietzsche (God is dood).¹

Na de 2^e w.o. voltooide de christelijke theologie de ontmythologisering en bleef er weinig over van de dieptetheologie van HET HEILIGE.² Deze secularisatie zette zich door en de religieuze dimensie verdween uit allerlei terreinen van het leven. Niet weg te theologiseren is vanzelfsprekend de persoonlijke ervaring.

Theologie (godsleer) werd antropologie (mensleer). Over God werd alleen gesproken in termen van antropomorfisme en antropopathisme.³

Foucault liet zien dat de noties God en mens verbonden zijn en stelde: Nu God verdwenen is, zal ook de mens verdwijnen. Er is geen absolute grond en de eindige mens zal deze grond zeker niet in zichzelf kunnen vinden. Waar de geleidelijke ontwikkeling zich doorzette, vond dat verdwijnen van 'de mens' plaats. De identiteit van de mens lost meer en meer op in de vluchtige en oppervlakkige verhalen en beelden van media met vlot taalgebruik. Wat overblijft, is voornamelijk een virtuele identiteit.

1 VGL. de kritische noten over de verschillende ismés in VB 9.

2 VGL. A.J. Heschel Gzdm 1 v, 2011⁴, en de vertaling van *Depth Theology* (1960) in Heschel, *De Sabbat*, A'dam 2006.

3 ANTROPOMORFISME: 1- Het toeschrijven van menselijke opvattingen, hartstochten enz. aan goddelijke of andere wezens (dieren) m.n. de voorstelling van God in menselijke vormen; 2- Leer die het menselijke tot maat van alle dingen maakt. ANTROPOPATHISME: het toeschrijven van menselijke emoties aan God.

Het leven gaat dan om het pragmatisch functioneren en de zorg dat het 'prettig' blijft. In de beleving is het woord 'heilig' niet verdwenen. Het woord heilig slaat nu op alledaagse zaken zoals heilige huisjes. Welbevinden en welvaart wijzen niet naar een overstijgende orde of enige rationele notie van oorzaak, nut en noodzaak. We horen over zwarte gaten, oneindigheid, onmeetbaarheid, een eeuwig nu. In het Westen denken we veelal lineair, van begin tot het eind, het Oosten in kringen.

Een groeiend aantal zoekt spiritualiteit waarin die sacrale, transcendente, het profane overstijgende orde, wel aanwezig is. Materiële zekerheden blijken zomaar aangetast te kunnen worden en kunnen verdwijnen. Steeds opnieuw vindt dan een 'heiligverklaring' plaats, zelfs bij cynisch geworden mensen, want het sacrale verlangen is eindeloos. Hypes wisselen elkaar af in een voortdurende kringloop. Hoe deze kringloop te doorbreken? Dat kan door de cirkel te overschrijden, door een absolute transcendentie, dat wil zeggen: door HET EEUWIGE niet meer te projecteren op het tijdelijke dat als resultaat van verafgoding niet meer dan illusies en wanen zijn.

Is dan de terugkeer naar de oude ervaring van heiligheid de oplossing? Daarin was tenminste een authentiek besef van het heilige. Als dit al zouden kunnen – maar teruggaan naar de tijd vóór de ontmythologisering en secularisering is onmogelijk – dan nog blijft er dezelfde problematiek bestaan: het heilige wordt gevat in beperkte vormen en tegenover het profane gesteld. Ook dan wordt het heilige begrensd en aan condities onderworpen. De winst van de ontmythologisering is dat de god en goden van de mythen worden gezien in het kader van menselijke verhalen. Als supermensen blijven het wezens met al te menselijke eigenschappen. Die eigenschappen blijken projecties te zijn, voortkomend uit de gelovigen zelf. Dat wordt nu doorzien en de projecties worden opgelost. Maar de ervaring van transcendentie gaat gauw verloren, als de horizon die van de alledaagse praktische mens blijft. De mythologiekritiek is verder gegaan; het postmodernisme heeft laten zien dat ook de denkbeelden over de mens constructies zijn, verhalen. De mythologiekritiek heeft het 'verhaal mens' opengebroken.

MET ANDERE WOORDEN: de status van de postmoderne mens is niet duidelijk. Er is geen enkele houvast. Waar de ontmythologisering zich heeft doorgezet, blijven slechts relativisme, pragmatisme, of nihilisme over. – Wat nu? Voor de authentieke zoeker naar spiritualiteit zijn zowel de traditionele voorstellingen als de meer recente kritische ontwikkelingen problematisch. Beperkte vormen van sacraliteit voldoen niet. Deze vormen afschaffen en proberen het sacrale te vergeten in een pragmatisch leven voldoet evenmin. In die situatie blijft er niets anders over dan de dimensie van het grondeloze open te laten. Dit is een leegte, een absolute leegte die onaantastbaar is, fascineert en doet huiveren.

Dat is per definitie HET HEILIGE bij uitstek. Als elk houvast ontbreekt, kan dit heilige zich manifesteren. De situatie is er een van volledige afbraak. Deze gaat verder dan de oneindige ruimte die verschrikt (Blaise Pascal) en dan het absolute dat angst oproept (Søren Kierkegaard). Want de verschrikking en de angst betreffen de menselijke existentie, die een leefbare sfeer zoekt. Die existentie, het ik levend in de wereld, is niet meer dan een verhaal met een virtueel bestaan. Het gaat niet om de dakloosheid van mensen (Martin Buber) waarmee mensen leven. De afbraak van het huis waarin mensen wonen, is zover doorgegaan dat ook de mens zelf werd afgebroken.

Wandelaars op het spirituele pad zullen vroeg of laat deze sfeer van absolute openheid herkennen in de tremor en het fatum die van HET HEILIGE uitgaat. De radicaliteit van HET ABSOLUTE vereist dat de aangemeten identiteit binnen de persoonlijkheid oplost. In de absolute openheid kan geen zelfstandige vorm blijven bestaan, ook niet de afgebakende persoonlijkheid van de mens. Het 'ik' wordt op zichzelf teruggeworpen tot vóór zijn welgevormde identiteit. Het 'ik' kan zich niet meer als een aparte identiteit handhaven – het verdwijnt. Wat overblijft is het besef dat er geen scheidingen zijn, noch tussen mensen en dingen (object-subject), noch tussen mensen/dingen en HET ABSOLUTE. Er is geen tweehed meer van het transcendente en het immanente, of van het heilige en het profane. Er is alleen een onuitsprekelijke openheid. In de Upanishads uit de achtste eeuw voor Christus wordt het zo gezegd: 'Jij - Ātman - bent dat - Brahman'.¹ De vormen van de wereld, inclusief het 'ik' en de persoon, komen uit dat voort en lossen er weer in op. Ze zijn geen vaste realiteiten en verstoren de non-dualiteit niet. Ook in een menselijke vorm, een menselijk leven, blijft er primair de deelname aan die absolute openheid. De hele menselijke ervaring, ook van het heilige, blijft bestaan, compleet met alle dualiteit die daarbij hoort. Deze doorbreekt echter niet de eenheid met de oorspronkelijke openheid. Dit is te vergelijken met de verhouding tot het eigen lichaam: het lichaam zijn wil niet zeggen dat het 'meer zijn dan het lichaam' wordt doorbroken. In dat 'meer zijn' is het lichaam opgenomen. Zo ook is het menselijk leven in de wereld ingebed in de 'non-dualiteit van de openheid'. De overgang naar die non-dualiteit vergt een overgave, een loslaten van de identiteit van de vertrouwde ik-persoon en alles wat in de wereld daaraan vastzit.

Aan de rand van het goede gevoel van spirituele verruiming doemt het offer op dat een verdere ontplooiing van de ik-identiteit vraagt. Dat is de betekenis van het offer in de oude tradities; het blijft in elke authentieke spiritualiteit van kracht.

¹ ZIE De Upanishads, vert. Wim van der Laar, v.w. Philip Renard, Tilburg 2014.

Jezus deinsde niet terug voor deze offergave en christenen kunnen al evenmin hun oude 'ik' vasthouden. Ook van hen wordt gevraagd zichzelf los te laten, als het graan in de akker.

Dat de grondeloosheid doet huiveren en afschrikt, is begrijpelijk, maar in de gedaante van het heilige fascineert het ook. Spiritualiteit is gericht op deze heilige grondeloosheid. Spiritualiteit is deze onbeperkte dimensie openlaten, daarin alles laten gebeuren en herkennen dat wij in die onbegrensde ruimte opgenomen zijn. Dat ontdekken is de echte heiliging.

TEN DIEPSTE IS HET HEILIGE EEN IRRATIONEEL FENOMEEN.¹

RUDOLF OTTO WEEST OP DE DUBBELHEID VAN HET HEILIGE/GOD ALS AFSCHRIKWEKKEND EN FASCINEREND. Deze mix vormt de grondslag van de spirituele ervaring. Daardoor lukt het niet een God van liefde te onderscheiden van een gewelddadige God. Er is geen ontwikkeling binnen de Bijbel aan te wijzen naar een minder gewelddadig godsbegrip. Ook kunnen we niet zeggen, zoals Barth nog probeert, dat God de gevolgen van zijn geweld op zichzelf betreft of dat Jezus *vecht in de vorm van liefde*.² We zullen tenminste moeten erkennen dat aan God de wraak toekomt.³ Zelfs daar zit nog een zeker nut in. Door de wraak aan God toe te kennen, voorkom je menselijke eigenberechting. Beter in handen van God te vallen dan in mensenhanden (vgl. 2 Sam. 24,14). Dat 'nut' kan echter niet in alle gevallen gedacht worden.

De meest radicale gedachte is dat Gods liefde zelf een gewelddadig karakter heeft. Ons begrip van liefde is gekleurd door twintigste-eeuwse intenties van relationaliteit, dialoog en gelijkwaardigheid. In het bijbelse taalveld heeft liefde heel andere connotaties: die van een ziedende, onstuitbare kracht, waar niet mee valt te spotten. De 'toorn van God' is die van een jaloerse echtgenoot (Ezech. 16). De vlam van de liefde heeft een dodelijk karakter en dat is reden tot schrik en fascinatie (Hgl. 2,7; etc.; 8,6), om de termen van Otto nog eens te gebruiken. Het is aan de theologie om deze verbinding van liefde en geweld in God te doordenken. Ik zou voor deze doordenking opnieuw bij Otto te rade gaan. Otto is bekend geworden door zijn omschrijving van het heilige als *fascinans* en als *tremendum*. Weinigen lezen echter door in zijn boek over het heilige om te zien hoe Otto nog andere wijzen heeft gebruikt om het karakter van het heilige te benoemen. Uit-

1 Theo L. Hetteema in *Theologisch Debat* 1.1 (2004) 15-23.

2 Karl Barth, KD II/1 441 en KD IV/1 268. Ik dank de verwijzing aan Gerrit G. de Kruijf in 'How Violence Disappeared From God' (*Isisr Congress Religious Change in Pluralistic Contexts*, 29 augustus 2003).

3 Vgl. Dtn. 32,35; Rom. 12,19; Hebr. 10,30.

eindelijk doet hij dat met de term *augustum*, het verhevene.¹ Daarmee duidt Otto aan dat het heilige een categorie op zichzelf is, die niet tot iets anders valt te herleiden.

Ruard Ganzevoort stelt in het debat dat geweld een term *sui generis* is. Het is veel gezegd om dit in het algemeen te beweren, maar het zou wel op kunnen gaan voor het geweldskarakter van Gods liefde.

MIMETISCHE BEGEERTE

DIE GEWELDDADIGE LIEFDE MOETEN WE BESCHOUWEN ALS EEN FENOMEEN OP ZICHZELF. We zouden er bijna een tweede term 'geweld' voor moeten creëren. Ons beeld van geweld is ingekleurd door René Girards opvatting van geweld als mimetische begeerte, die zich over alles uitstrekt. Hier moeten we spreken over een andersoortig geweld, niet te herleiden tot een drang naar een doel buiten zichzelf.² Het is een geweld dat niet anders is dan zichzelf. Ik zou er de term 'implosie' voor gebruiken. Een explosie ontstaat doordat een gewelddadige kracht tegendruk van buitenaf ondervindt. Een implosie is een kracht die in zichzelf vernietigend werkt. Het goddelijk geweld is een autonoom geweld.

Als God en geweld voor de theologie samen te denken zijn, dan kan dat slechts geschieden vanuit de eigenheid van de categorie van het heilige. Daarmee plaatst dit goddelijk geweld zich buiten ons verklaringskader van geweld dat pretendeert een middel te zijn, of geweld dat voortkomt uit een mimetische begeerte. Voor de dogmatiek zou het goddelijk geweld onderscheiden moeten worden van het fenomeen van religieus geweld. Alle instrumentaliteit gaat er mee verloren. Een dergelijke opvatting van goddelijk geweld laat zich bijvoorbeeld niet eenvoudig plaatsen in een leer van zonde en verzoening. Het is een geweld dat alleen te relateren is aan zijn eigen karakter van heiligheid. Zoals Otto reeds neerzette, gaat dat ons conceptuele bevattingsvermogen te boven.³ Ten diepste is het heilige, en daarmee het gewelddadige van Gods liefde, een irrationele zaak.

1 Rudolf Otto, *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen* (München: Beck, [1917] 1997) p. 67; *Het heilige* (fk 1) 20124 hfst. 9 *Het sanctum als numineuze waarde* p. 117.

2 Zoekend naar parallellen, denk ik aan Walter Benjamin, die in zijn *Kritik der Gewalt* na het menselijke geweld aan een Messiaans, goddelijk geweld het laatste woord geeft. Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze* (Frankfurt a.m. Suhrkamp 1965) 29–66; in het bijzonder de laatste zin op p. 65.

3 Otto, *Het heilige* hfst. 10 *Wat betekent irrationeel?*

Het werk van J.H. van den Berg is uniek voor Nederland

DE HERDRUKKEN EN VERTALINGEN VAN ZIJN VELE BOEKEN ZIJN NAUWELIJKS TE TELLEN; waarschijnlijk is hij de in het buitenland meest gelezen Nederlandse auteur. Vooral zijn 'metabletische' beschouwingen hebben opzien gebaard en soms tot felle kritiek geleid. Het werk neemt echter een geïsoleerde plaats in, die voor een deel door Van den Berg zelf gezocht lijkt te zijn. Dwars door disciplines zich bewegend en schoolvorming schuwend, leek hij zich niets van kritiek aan te trekken en zich in *splendid isolation* terug te trekken. Toen als zijn zoveelste boek in 1995 *Metabletica van God* verscheen, is Van den Berg uitgenodigd tot een discussie over zijn werk, een uitnodiging die hij ditmaal aanvaard heeft. Deze bundel bevat de teksten die bij die gelegenheid besproken zijn. Van den Berg zet nog eens kort uiteen wat hij met zijn 'metabletica' beoogde. Vervolgens worden verschillende aspecten daarvan onder de loep genomen vanuit wijsbegeerte, psychologie, geschiedschrijving en sociale wetenschap. Daarmee levert deze bundel een aanzet tot het doorbreken van het isolement en tot een nieuwe uiteenzetting met Van den Berg.¹

METABLETICA is een door prof. dr. J. H. Van den Berg (1914) geïntroduceerde term. In 1956 verscheen zijn boek *Metabletica of leer der veranderingen*. Daarin betoogt hij dat de mens niet een onveranderlijk gegeven is geweest in de geschiedenis, maar dat hij juist verandert in de loop van de tijd. Daarom is ons leven niet 'een variatie op een bekend thema' (namelijk het leven dat mensen vroeger leefden), maar 'anders, en wel wezenlijk anders'. Van den Berg vergelijkt dan ook vroeger en nu en vraagt naar de zin en de betekenis van de veranderingen die hebben plaatsgevonden. Het wonderlijk is dat die veranderingen zichtbaar werd op allerlei gebieden tegelijkertijd: het gezin, de wiskunde, de architectuur, de spiritualiteit, de natuurkunde, de psychologie, de godsdienst, de relaties tussen mensen, de kunstgeschiedenis, enz.

1. J. A. van Belzen, J.H. van den Berg en zijn 'critici';
J. H. van den Berg, De vraag 'Wat is metabletica?' grotendeels autobiografisch antwoord;
A. W. M. Mooij, Hermeneutiek en metabletica;
M. B. Pranger, De onveranderlijkheid van God;
W. van Hoorn, *Metabletica en de psychische transformaties in de cultuurgeschiedenis*;
Van Belzen, *Metabletica en de armoede van de (godsdienst) psychologie*;
L. Laeyendecker, *De God van metabletica. Een kritische verkenning*. 9789070459130-

Metabletica

IN 1628 ONTDEKTE DE ENGELSE ARTS WILLIAM HARVEY DAT HET HART EEN POMP IS. Vrijwel tegelijkertijd propageerde in Frankrijk de priester Jean Eudes de devotie van het Heilig Hart. Beide waren iets nieuws, al lijken ze in tegenovergestelde richtingen te gaan. Maar volgens de psycholoog en filosoof Jan Hendrik van den Berg brachten ze samen een fundamentele verandering in de westerse cultuur tot uiting. De mens ging zijn lichaam ervaren als een machine, maar gaf het hart ter compensatie een nieuwe spirituele rol.

Door zulke omslagen wordt de geschiedenis volgens Van den Berg getekend. In 1956 schreef hij er een boek over dat een intellectuele bestseller werd: *Metabletica*, of *Leer der veranderingen*. Zesentwintig drukken, zo'n 80.000 exemplaren. Zijn faam ver-

spreidde zich naar de VS en Zuid-Afrika, waar hij regelmatig gastcolleges gaf. Hij gold als een van Nederlands meest originele denkers.

Van den Berg overleed op 22 september, 98 jaar oud, door de tijd ingehaald. Academische vakbroeders bekeken zijn '*historische psychologie*' altijd met wantrouwen. In de jaren zeventig en tachtig verloor hij ook het grote publiek.

Toch was *Metabletica* een visionair boek dat duizenden lezers een filosofische sensatie bezorgde. Kijken naar de geschiedenis alsof die voor het eerst gebeurde en daarin het onverwachte zien, dat had Van den Berg geleerd van de Franse fenomenologie. Hij luisterde naar het geschiedverhaal als een psycholoog naar een patiënt: met een open oor voor bijzondere voorvallen en de individuele betekenis die daarin naar voren komt. Als psychiater had Van den Berg van zijn leermeester *H.C. Rünke* geleerd de zieke te nemen zoals hij is. Ook in zijn '*historische psychologie*' gaf hij de feiten de voorrang boven de theorie, hoe scherp zijn academische collega's hem ook bekritiseerden om zijn gebrek aan wetenschappelijke methode. Hij bekritiseerde hen op zijn beurt om hun onvermogen de geschiedenis als discontinu wordingsproces te zien. Achteraf bekeken lijkt de historie één lange voorbereiding op het heden. De hartenklop van het nieuwe dat daarin gebeurt, wordt dan niet meer gehoord.

Van den Berg overtuigde zijn publiek met een meeslepende stijl. Na meer dan een halve eeuw brengen de slotregels van *Metabletica* nog altijd de intellectuele opwinding te weeg die Van den Berg in het verleden op het spoor trachtte te komen. 'Descartes was opgewonden toen hij het verschiet van een nieuwe wetenschap zag', schreef hij. 'Freud was naar eigen woorden radeloos. Wetenschappelijke ontdekkingen zijn emotionele ontdekkingen.'

6 oktober 2012 Ger Groot NRC-Handelsblad

Kroniek en een standpunt

RUDOLF OTTO schrijft vanuit een zarte Empirie, die sich mit dem Gegenstand innigst identisch macht und dadurch zur eigentlichen Theorie wird, een boek dat de lezer bladzij na bladzij verrast en verrukt.² *Das Heilige* (1917) beleefde tientallen herdrukken en werd in vele talen vertaald. De inhoud bestaat in een haast speelse beschrijving van de eigenschappen van das heilige, en de terugslag daarvan op de mens die dit heilige ervaart. Een korte samenvatting van de inhoud lijkt mij niet mogelijk; om een indruk te krijgen moet je het werk zelf ter hand te nemen.

Een enkel woord echter over de titel: *Das Heilige*. Er staat niet 'Der Heilige'. Met het onzijdige lidwoord drukt de schrijver uit, dat het gaat om een universeel en daardoor nog naamloos *gegeven van buitenredelijke aard*, dat ons direct, gevoelsmatig aanspreekt. Wie het heilige of numineuze ervaart, ervaart het mysterie in en achter alle dingen, een mysterie dat hem vreemd is, dat hij niet kent noch al redenerend vermag te kennen, een *macht* die hem overweldigt, hem klein en bevreesd maakt, die hem evenwel tegelijk fascineert en enthousiasmeert.

De ervaring van het *heilige is niet de ervaring van God*. God is de verpersoonlijking van het heilige. God 'ontstaat' uit het heilige, is jonger dan het heilige. Niettemin ontleent Otto voorbeelden aan de Bijbel, waarmee het *Heilige* tevens het gewaad wordt waarmee God zich kleedt. Zo bewijst God zich aan de mens: als drager van het heilige.

Samengevat: het heilige is in de eerste plaats eigenschap van de kosmos, grond der dingen, macht van het al, geweld der schepping, al datgene daarbuiten ons wat ons aanspreekt, beroert, ontroert, overweldigt, wegvaaft - en vervult met gloed en bezieling. In de tweede plaats is het heilige wat ons in het omgaan met ding en mens uitnodigt tot geloof in een persoonlijk God. Het neutrale en onpersoonlijke lidwoord *das* hangt stellig ook samen met Otto's kantiaanse oriëntering, en met de theologie van het begin der 20e eeuw, waaraan Otto zich niet kon onttrekken. Het was al revolutionair genoeg het heilige centraal te stellen - en niet het innerlijk Barth had zijn *Römerbrief* nog niet geschreven.³

Psychologie van geloof en ongeloof is psychologie van de divinatie: '*Das etwaige Vermögen, das Heilige in der Erscheinung zu erkennen und anzuerkennen*'.

1 Dr. J. H. van den Berg: *Psychologie en geloof* p. 44, Nijkerk 1958. VGL. R. Boeke: *Divinatie*, m.n. bij Rudolf Otto.

2 Vanuit een tactvol empirisme, dat zichzelf innig identificeert met het fenomeen en daardoor de feitelijke theorie wordt.

3 Barth zag in Otto een geestverwant in de strijd tegen het conservatisme. Otto's theologische interesse gold vooral 'de vorm en inhoud van de dienst'. Otto's kracht was de fenomenologische methode die hij godsdienstwetenschappelijk toepaste en hem wereldberoemd maakte. Zie ook BK IV, p. 11.

WILLIAM JAMES' naam in het colofon ontbrak toen *The American Journal of Religious Psychology and Education* in 1904. Twee jaar ervoor, in 1902, was zijn werk *The Varieties of Religious Experience* verschenen, een boek dat onmiddellijk aandacht trok en dat het belangrijkste en het meest authentieke geschrift van godsdienstpsychologische aard mag heten. Ook nu nog, honderd jaar na verschijnen, vindt dit boek lezers - terwijl de overige godsdienstpsychologische werken terzijde liggen.¹

Het boek plaatste James echter naast de stroom van de godsdienstpsychologische gebeurtenissen; het staat alleen - evenals zijn auteur, een der belangrijkste psychologen, die noch door zijn landgenoten, noch door zijn Europese vakgenoten ten volle in hun wetenschap kon worden opgenomen. Zeer veel van wat James op psychologisch gebied verrichtte ligt ongebruikt.

James trad nimmer tot de redactie van *The American Journal* toe. Nooit verscheen van zijn hand in dit tijdschrift een artikel, een aantekening of een recensie. Met scepsis vervolgde hij de 'empirische', experimenteel-statistische aanpak. Toen Starbuck in de negentiger jaren James' aandacht vroeg voor het onderzoek waaruit *The Psychology of Religion* zou voortkomen, veroordeelde James zijn methode. Later was zijn instelling milder, hij schreef zelfs een voorwoord in Starbuck's werk, maar verzuimde niet daarbij enkele restricties uit te spreken.

James was een ongewoon man. Zijn eerste sympathieën waren zuiver artistiek; daarop besloot hij, na een kort theologisch intermezzo, medicijnen te gaan studeren, hij werd medicus, maar bracht zijn beroep niet in praktijk.

Op een reis naar Brazilië leek het of de biologie hem blijvend zou boeien, terug in Amerika echter werd hij anatoom en fysioloog. Daarna richtte hij zich op de wijsbegeerte - maar ook deze belangstelling was niet blijvend, ten slotte doceerde hij psychologie aan de Harvard-universiteit. Dit is zijn gezicht naar buiten.

Zijn persoonlijk leven werd gekenmerkt door ernst en bewogenheid. Als hij, nog jeugdig, in de problemen raakt, vertrekt hij naar Europa, waar hij kennis maakt met vele geleerden en tegelijk een oplossing zoekt voor de onrust en onzekerheid die hem kwellen. Hij vindt de uitkomst bij Ch. Renouvier dat hem niet meer zal verlaten.

Vanuit zijn gedachtegoed wordt *The Varieties of Religious Experience* geschreven.² ▶

1 Vormen van religieuze ervaring, 2010⁶ (FK 2).

2 De Insel-uitgave (1997) van *Die Vielfalt Religiöser Erfahrung* opende met *Chancen im Ungeheuren. Notiz zum Gestaltwandel des Religiösen in der modernen Welt in Anschluß bei William James* van Peter Sloterdijk. In James' *De Wil om te geloven* is dit essay, als *Kansen in de gevarenzone* in de vertaling van Mark Wildschut, opgenomen (FK 8).

HEILIGE BOEKEN DOOR DE EEUWEN HEEN

DE HEILIGE BOEKEN VAN DE WERELDGODSDIENSTEN hebben hun sporen diep in de cultuurgeschiedenis gegraveerd. De secularisatie die langzaam vanuit de Verlichting de cultuur van de 20e eeuw binnendrong, raakte na w.o. II in een stroomversnelling die duurde tot het begin van 21e eeuw. De cultuur en geschiedenis van de mensheid was tot voor kort doordrenkt met religie of wat daar voor doorging. Het was niet voor niets dat in de opleidingen van de Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, sinds 1990 Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, de cultuurgeschiedenis in drie delen een pittig examenonderdeel was.¹

De grondwettelijke vrijheid van woord en geschrift moet tenslotte wel geborgd zijn met enige kennis van zaken enigszins te kunnen begrijpen hoe het zo gelopen is tot de huidige toestand in de wereld.

De vragen rondom geldigheid, schriftgeleerdheid, transcriptie enz. blijven. De feitelijkheid van de geschiedenissen zijn verborgen in het zand van het Midde-Oosten en het is de transparantie die archeologen, testamentici, historici, literatoren e.a. als meest overtuigende oplossing aandragen waardoor we verzekerd kunnen zijn van de kwaliteit van hun wijzigingen.

Heilige boeken verschijnen nog steeds. Als uitgever krijgen wij ze soms in ongepubliceerde vorm te lezen. De afweging behelst, zoals gebruikelijk, de authenticiteit, de waarde van de inhoud en de leesbaarheid. Dat laatste is de lastigste. Uitgevers van wetteksten worden niet geacht een redactioneel rondje te houden om de tekst te verbeteren. Dat is voorbehouden aan de wetgever.

1 Izaak (Jacques) den Haan (boekverkoper en schrijver 1908-1982): *Onderweg; vallen en opstaan in de cultuurgeschiedenis*, Meulenhoff Amsterdam 1966.

Wetenschap
De Regt en
len verklaren
over Van Lom
alleen wat w
pelijk bewez
is en dat de
maal variant
kwakzalverij
(Opinie, 26
Ze dragen v
eigen werk v
spreken ze o
paalde 'wete
pers' die bew
bewustzijn o
is." Deze dis
tie geldt vo
ruimte laten
niet beweze
den en toch
wordt ervar
Een bewijs i
waarheidsve
Hun starre b
gen rieken n
soort biolog
alles verklaa
tovermiddel
schappelijk-
re focus aan
geen meer d
accepteert.
Je moet maar

TRIMM CON
Reactie Op
Paviljoen 5018
1 020-56294
Ledenwac

Onsterfelijk be
Wetenschapsf
Dooremalen ver
over Van Lommel
tenschappelijk be
dat de rest allem
van kwakzalverij
maari). Ze dragen
werk waarin ze sp
paalde 'wetensch
aan dat bewustzij
Deze diskwalific
die ruimte laten v
zen kan worden e
wordt ervaren.
Een bewijs is ge
ring. Hun starre b
maar een soort biol
verklaart en als to
tenschappelijk-dis
aanbeveelt die ge
accepteert. Je moe
Daniel Mok Amster

osfilosofen
Doorema-
n in het stuk
mmel dat
etenschap-
en is waar
rest alle-
en zijn van
t.

(januari)
voor uit
vaarin ze
over "be-
nschap-
eren dat
nsterfelijk
kwalifica-
or allen die
voor wat
n kan wor-
als evident
en.

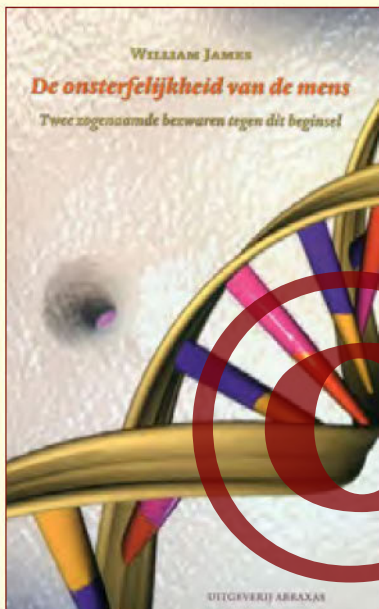
geen
rklaring.
bewerin-
aar een
isme dat
rt en als
een weten-
disciplinai-
beveelt die
uidigheid

durven.

DEAD 29 JANUARI 2024
nie Tijds
1000 AW, Amsterdam
t&t, opine@t&t.nl
t&t, opine@t&t.nl

wustzijn
ofen De Regt en
aren in het stuk
dat alleen wat
wezen is wat
al variëren
Opnie, 26 ja-
rocc-uit eugen
teken ze over "be-
ppers" die bewe-
n onsterfelijk
le geldt voor allen
oor wat niet bewe-
toch als evident

waarheidsverkla-
weringen rijken
logisme dat alles
rekmiddel een we-
cipinaire focus
meerduidigheid
t maar durven.
rdom

ER BESTAAT GEEN STANDAARD. Voor wie troost put uit een levensovertuiging is deze overtuiging waar. Als de angst voor dood en hiernamaals wordt verlost door atheïsme, is atheïsme het ware geloof. Als de angst voor dood en hiernamaals wordt verlost door een theïst, is het beeld van een in de wereld werkende (immanente) en als Schepper boven de mensen staande (transcendente), zelfbewuste, persoonlijke levende God (wel je onderscheiden van deïsme¹) het ware geloof.²

HEIDEGGER, ONDER DE INDRUK VAN DE VERSTOFFELIJKING c.q. materialisering van het bewustzijn (*Verdinglichung des Bewußtseins*), pleit voor decentralisatie van het menselijk subject.

LEVINAS trekt de eigen oorsprong (*arché*) van het menselijke fenomeen in twijfel en maakt gewag van de afhankelijkheid (heteronomie) en ‘anarchie’ als oercondities van het mens-zijn ten overstaan van de Ander. Herman Dooyeweerd noemde de abstracte relatie van subject en *Gegenstand* kenmerkend voor de wetenschappelijke denkkeest en ontzegd dit schema, net als Levinas, oorspronkelijkheid.

De doem van de verlichtingsdialectiek, dat verstandelijke denken een hogere waarde heeft dan zintuiglijke waarneming en dat elk natuurgebeuren gedetermineerd is. Een triumphales Unheil wordt afgewend als natuurlijke omstandigheden verdere ongunstige ontwikkelingen verhinderen.³

JOHNN VON NEUMANN WERD IN DE ZOMER VAN 1955 OVERVALLEN door een Jongeneeslijke ziekte. De wiskundige en pionier van de speltheorie bekeerde zich tot het christendom toen de ziekte hem aan bed kluisterde. Zoals te verwachten was van de uitvinder van het minimax-principe, zou Von Neumann joviaal gezegd hebben dat Blaise Pascal een punt had: als er een kans is dat God bestaat en dat verdoemenis het lot is van de ongelovige, dan is dat ook uiteindelijk logisch om te geloven.⁴

1 DEÏSME: Geloof aan één God rustend op de rede, niet op de openbaring.

2 VRIJ NAAR William James.

ZIE OOK: J. Klapwijk, *Dialectiek der Verlichting ter discussie in Transformationele filosofie*, Kampen 1995.

4 Norman Macrae, John von Neumann p. 379, New York 1992. Von Neumann (1903-1957) was een Hongaars-Amerikaans wiskundige die veel heeft betekend voor de fysica en informatica. Zijn specialiteiten waren de verzamelingenleer, kwantummechanica, numerieke analyse en statistiek.

Georgio Israel en Ana Millán Gasca, Von Neumann het rijke leven van een wiskundige duizendpoot, Diemen 2014. J. von Neumann & O. Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton u.p. 1944.

blaise pascal (1623-1662) »De mens is een mysterie waarin het denken een beperkt inzicht geeft. Niet les *raison*, de redenen van het verstand wegen het zwaarst, les *raisons du cœur*, de redenen van het hart geven de doorslag. Niet de *esprit de géométrie*, de geest van de meetkunde ontsluit iets van de diepste werkelijkheid Het gaat om de geest van de verfijnde ervaring: de *esprit de finesse*.«

In *The Will to Believe* noemt William James een bezwaar tegen Pascals weddenschap:

JE VOELT HET ONGETWIJFELD AL AAN. Wanneer religieus vertrouwen zich zo in de taal van de goktafel uitdrukt, speelt het zijn laatste troef uit. Pascal's persoonlijk geloof in eucharistie en wijwater had totaal andere oorzaken. Deze befaamde passage van hem is alleen bedoeld als een argument om anderen te overtuigen, een laatste wanhopig grijpen naar een wapen tegen de hardheid van het ongelovige hart. We voelen dat zo'n vertrouwen in mis en wijwater dat na zo'n mechanische berekening weloverwogen wordt aanvaardt, de innerlijke ziel van de geloofswerkelijkheid mist. Als we ons in de Schepper zouden verplaatsen, zouden we er waarschijnlijk van genieten om zulke gelovers hun oneindige beloning te laten mislopen.¹

Sommigen suggereren dat James hier bezwaar aantekent tegen de gok.²

Dit is twijfelachtig omdat James later in zijn essay verklaart dat Pascals argument, in plaats van machteloos te zijn, dan een gewone dinch lijkt, en de laatste slag die nodig was om ons geloof in mis en wijwater compleet te maken (TWB p. 11). Anderen menen dat het argument van James het best kan worden gezien als een gok van Pascal.³ Beide interpretaties zijn onzeker. Ik pleit voor drie stellingen.

1. James's *Will to Believe* (WTB) argument, hoewel gedeeltelijk een pragmatisch argument, is geen Pascaliaanse gok.
2. Het combineren van drie sleutelementen van James' argument met een standaardversie van Pascal's gok resulteert in een hybride Pascaliaanse weddenschap die verschilt van de versies van de gok die door Pascal zijn ontwikkeld.
3. Deze hybride weddenschap overleeft verschillende sterke bezwaren die zijn ingediend tegen de oorspronkelijke gok van Pascal.

Laten we eerst proberen te begrijpen wat een Pascaliaanse gok is en de aard van het WTB-argument van James.

1 *The Will to Believe* (wtb/us. 1897), editie 1996 p. 6; *De wil om te geloven*, §2 Pascals gok p. 49, Amsterdam 20142 (WTB/nl, fk 8).

2 ZIE e.g., Slater (2009, p. 57) en Connor (2006, pp. 184–85).

3 ZIE e.g., Wernham (1987, pp. 75–80). Michael Slater stelt dat James wel een Pascaliaanse weddenschap ontwikkelt in *Faith and the Right to Believe* uit *Some Problems of Philosophy* (1911) en niet in WTB uit 1896. ZIE Slater (2009, pp. 48–66). Het essay uit SPF *Vertrouwen en het recht om te geloven* is opgenomen in FK 8 2014.

PRAGMATISCHE ARGUMENTEN rechtvaardigen acties die bevrediging van verlangens en ethische eisen vergemakkelijken. Hoewel het WTB-argument van James gedeeltelijk pragmatisch is, is het geen gok van Pascal. Zo'n weddenschap heeft de structuur van een gok, een beslissing die wordt genomen zonder zekerheid over de toekomst. Pascal ging ervan uit dat iemand, alleen al omdat hij in de wereld is, voor het onvermijdelijke staat: het onvoorwaardelijk kiezen of afwijzen van het bestaan van God. Een pragmatisch argument is een gok van Pascal als het beide twee kenmerken heeft.

1. Het betreft een beslissingssituatie waarin mogelijke winst of voordeel van alternatieven al het andere overspoelt.¹ Met Pascals gok wordt verondersteld dat de mogelijke winst van theïsme niet alleen groter is dan verlies van geloofsvertrouwen, het is oneindig veel groter. Je kunt beweren dat zulke kansberekeningen worden gevonden in domeinen die niet religieus zijn, dus is het 'beste om the swamping property te begrijpen. Niet als oneindige waarde, als een winst die veel groter is dan die van zijn rivalen een winst die zo groot is dat de waarschijnlijkheidstoe wijzingen, tenzij bekend is dat ze nul naderen, bijna irrelevant.²
2. Wat staat er op het spel? Het doel moet van belang zijn. Je kunt je bijvoorbeeld een Pascaliaanse gok voorstellen als bij een terminale ziekte beslist moet of je wilt investeren in wanhopige laatste pogingen.³

Pascaliaanse vraagstukken gaan over ultieme belangen. Zolang een argument pragmatisch van aard is met een uitkomst die verband houdt met een alternatief is zo verbazingwekkend dat alle andere worden overspoeld; Dat alternatief met ultiem belang gebruikt een gok van Pascal.

In tegenstelling tot de gok is de reikwijdte van James' argument veel breder dan de rationele zaak van het theïsme. Het omvat verschillende filosofische kwesties, waaronder het accepteren van filosofisch determinisme of indeterminisme; of de idee dat het leven zin heeft te omarmen en of het universum rationeel is. Er zijn twee belangrijke fasen in het betoog van James. De eerste probeert de gedachte te verslaan dat stellingen pas geloofwaardig als ze door voldoende bewijs worden ondersteund.

De tweede fase probeert het theïstische geloof te situeren binnen het domein van het toelaatbare, ook al ontbreekt er voldoende bewijs.

WILLIAM JAMES
olieverfschilderij
John La Farge

1 Verzwolgen eigendom hoeft geen winst of voordeel op te leveren, het kan wel een catastrofaal verlies zijn.

2 Is de vaagheid, die in deze aanspraak op de loer ligt, te vermijden?

3 Met dank aan Doug Stalker voor het voorbeeld.

De eerste fase van James' argument is niet zozeer pragmatisch als wel bewijsgrond voor de intellectuele onaanvaardbaarheid van wat we de agnostische regel kunnen noemen. Het erkennen dat de eerste fase van James' argument niet pragmatisch is, maakt duidelijk waarom het onjuist is om James' WTB-argument simpelweg te zien als een Pascaliaanse gok, los van de affiniteit van James' WTB-argument met Pascal's waagstuk.

DE AGNOSTISCHE REGEL stelt dat rationaliteit of moraliteit geloofsont-houding vereist wanneer het bewijs onvoldoende is. James stelt dat de agnostische regel onaanvaardbaar is omdat een denkgereguleerder die mij absoluut zou verhinderen om bepaalde soorten waarheid te onderkennen als die soorten waarheid er werkelijk waren, een irrationele regel zou zijn.¹ Het voorbeeld van James van een bepaald soort waarheid dat men door de agnostische regel niet kan erkennen, is

«...dat er dus situaties zijn waar een feit zich niet kan voordoen behalve als er aan zijn komst vertrouwen vooraf gaat. En waar vertrouwen in een feit kan helpen om dat feit te realiseren.»²

Onder andere voorbeelden die James van dit soort waarheid geeft, is die van sociale samenwerking:

«Een sociaal organisme van welke aard dan ook, groot of klein, is wat het is, omdat elk lid zijn eigen plicht doet met het vertrouwen dat de andere leden tegelijkertijd hun plicht zullen doen. Overal waar door de medewerking van vele onafhankelijke personen een gewenst resultaat wordt bereikt, is het bestaan ervan als feit een zuiver gevolg van het precursieve vertrouwen in elkaar van de direct betrokkenen.»³

Met voorstellen die alleen waar zijn als ze worden geloofd, zelfs voordat het bewijs is beoordeeld, wordt een belangrijke stap in James' WTB-argument goed onderbouwd. De (contrasterende) achtergrond van James' essay was Clifford, een prominent voorstander van de zg. agnostische regel.⁴

1 WTB 1956 p. 28, wtbnl 2014 p. 67

2 WTB 1956 p. 25, wtbnl 2014 p. 64

3 WTB 1956 p. 24, wtbnl 2014 p. 63

4 William Kingdom Clifford (1845-1879), wiskundige in Londen schreef ook algemeen logische en filosofische beschouwingen. De twintig hoofdstukken in James' *The varieties of religious experience* zijn gebaseerd op de 20 Clifford Lectures die James in Edinburgh hield in 1901 en 1902. «Na ruim honderd jaar heeft dit opmerkelijke boek ons nog steeds veel te vertellen. De actualiteit is verbazingwekkend. Veel hedendaagse kwesties sluiten aan bij de gedachten die James in dit werk ontwikkelde. Je vergeet dat deze baanbrekende lezingen meer dan een eeuw geleden zijn gehouden.» Dat zei Charles Taylor tijdens zijn Clifford Lectures in 1999. De uitgever voegde toe: *Inderdaad, het is een boek waarvan de glans met het verstrijken van de tijd alleen maar sterker is geworden. Een klassieker in de ware zin van het woord dus.*

CLIFFORD BETOOGT: «Als ik mezelf iets laat geloven op basis van onvoldoende bewijs, kan er geen grote schade aangericht worden door louter te geloven; het kan toch waar zijn, of ik misschien nooit gelegenheid hebben om het in uiterlijke handelingen te tonen. Maar ik kan het niet helpen dit grote kwaad jegens de Mens te doen, dat ik mezelf goedgegelovig maak. Het gevaar voor de samenleving is niet alleen dat ze verkeerde dingen gelooft, hoewel dat groot genoeg is; maar dat het lichtgelovig zou worden en de gewoonte zou verliezen om dingen te testen en ernaar te onderzoeken; want dan moet het terugzakken in wreedheid» (p. 185/86).¹

Clifford presenteerde de gnostische imperatief als een morele regel:

«Het is altijd, overal en voor iedereen verkeerd om iets te geloven op basis van onvoldoende bewijs» (p. 185). Volgens Cliffords ethische versie van de agnostische regel is, wie gelooft in een voorstel (propositie) dat minimaal een overwicht aan bewijskracht mist, in strijd met de goede gewoonten.

James stelt dat de agnostische regel slechts één intellectuele strategie is die voor ons beschikbaar is. Een voorstander van die regel adviseert in feite dat men ten koste van alles fouten moet vermijden en daardoor het risico loopt alle waarheden die ons ter beschikking staan, te verliezen. Maar een andere strategie die voor ons openstaat, is om de waarheid te zoeken met alle beschikbare middelen, zelfs met het risico op fouten. James verdedigt het laatste via een argument dat we zouden kunnen schetsen als:

1. STRATEGIE A riskeer verlies van waarheid en verlies van een essentieel goed voor de zekerheid fouten te vermijden.
2. STRATEGIE B risicofout voor een kans op waarheid en een vitaal goed.
1. De Agnostische Regel is een voorbeeld van STRATEGIE A.
2. Maar, STRATEGIE B heeft de voorkeur boven STRATEGIE A omdat strategie a ons zou weigeren toegang tot een bepaalde klasse van waarheden.
3. «En elke intellectuele strategie die de toegang tot een bepaalde klasse van waarheden ontzegt, is onaanvaardbaar.
4. Daarom: De agnostische regel is onaanvaardbaar.

Van de vier premissen zijn er twee, (2) en (4), duidelijk genoeg dat er een soort voorstel is dat alleen waar is als ze wordt geloofd, en als James gelijk

1 W. K. Clifford, *The Ethics of Belief. In Lectures and Essays*, vol. II pp. 177–211, 1879; ook in *The Ethics of Belief and other Essays* 1947.

heeft dan lijken præmissen (1) en (3) ook goed onderbouwd.¹

Natuurlijk houdt het aanvaarden van *propositie* (5) en het bevorderen van een strategie om de waarheid te zoeken via alle beschikbare middelen, zelfs met het risico op fouten, niet in dat iets mag. Een onderdeel van James' essay beperkt wat rechtmatig zou kunnen worden beoordeeld bij gebrek aan voldoende bewijs. Mm deze begrenzingsen te begrijpen, parafraseren we 8 sleutelementen die door James zijn gepresenteerd:

1. **HYPOTHESE:** iets dat mag worden geloofd.
2. **OPTIE:** een keuze tussen twee hypothesen.
3. **LEVENDE OPTIE:** een beslissing tussen twee levende hypothesen.
4. **LIVE-HYPOTHESE:** iets dat een echte kandidaat is voor geloof. Ruw gezegd, een hypothese is levend, zouden we kunnen zeggen, voor een persoon in het geval dat de hypothese heeft een intuïtieve aantrekkingskracht uitoefend. Een hypothese is maximaal levend voor iemand als er een bereidheid is om onherroepelijk te handelen op basis van die hypothese.
5. **ZWAARWEGENDE KEUZE:** dit ernstige alternatief mag zich nooit meer aandienen, of kan niet gemakkelijk worden terug gedraaid, of er hangt iets belangrijks aan de keuze. Het is geen alledaagse zaak.
6. **GEDWONGEN OPTIE:** de beslissing kan niet worden vermeden door te weigeren te beslissen. Het is hetzelfde als daadwerkelijk beslissen voor een van de alternatieven hypothesen.
7. **AUTHENTIEKE OPTIE:** een die levend, gewichtig en geforceerd is.
8. **INTELLECTUEEL OPEN:** het bewijs lost de kwestie niet op.

James' stelling, dat elke hypothese die deel uitmaakt van een echte optie en die intellectueel open is, kan worden geloofd, ook zonder voldoende bewijs. Er wordt geen ethische of redelijke regel geschonden bij een hypothese die oprecht en open is. Nu de Cliffordiaanse dreiging is getemperd, gaat James over naar de tweede fase van zijn betoog in de richting van een poging tot rechtvaardiging van het geloof, de verdediging van ons recht een gelovige houding aan te nemen in religieuze aangelegenheden, ondanks het gegeven dat ons loutere logische denken er niet voor zal zwichten» (1956 p. 1; 2014 p. 45).

¹ PRÆMISSIE, (fil.) voorafgaande of vooropgestelde stelling (van een sluitrede); premisse vooronderstelling.

Deze tweede fase van James WTB-argument is pragmatisch. Hij maakt gebruik van een algemeen en abstract begrip van religie: Religie zegt in wezen twee dingen... de beste dingen zijn de meer eeuwige dingen, de overlappende dingen, de dingen in het universum die de laatste steen gooien, om zo te zeggen, en het laatste woord zeggen... De tweede bevestiging van religie is dat we zelfs nu beter af zijn als we geloven dat de eerste bevestiging van [religie] waar is... Het meer volmaakte en eeuwige aspect van het universum wordt in onze religies voorgesteld als een persoonlijke vorm. Het universum is voor ons niet langer louter het, maar een jij... Wij hebben ook het gevoel alsof het beroep van religie op ons is gedaan op onze eigen actieve welwillendheid, alsof bewijs kan voor altijd voor ons worden achtergehouden, tenzij we de hypothese halverwege halen.¹

Let op wat James de tweede bevestiging van religie noemt – we zijn beter af zelfs nu als we geloven. James suggereert in *The Varieties of Religious Experience*, dat religieus geloof heeft wat we ‘tijdelijke voordelen’ zouden kunnen noemen – essentieel goederen die men in deze wereld heeft en die niet alleen in een postmortaal bestaan worden verkregen. Volgens James omvatten deze tijdelijke voordelen:

«Een nieuwe levenslust die als een gift aan het bestaan wordt toegevoegd en de vorm aanneemt van lyrische verrukking of van een beroep op ernst en heldhaftigheid. Een nieuw elan dat zichzelf als een geschenk aan het leven toevoegt en de vorm aanneemt van lyrische betovering of van een beroep op ernst en heldhaftigheid. De zekerheid van veiligheid en gemoedsrust, en tegenover anderen overwegend liefdevolle gevoelens.»²

We kunnen het punt van James hier begrijpen als de bewering dat er zelfs nú voordelen zijn aan het theïstische geloof, los van alle voordelen die in een hiernamaals zouden kunnen ontstaan. Als Jacobus gelijk heeft, zijn er essentiële goederen, waaronder tijdelijke voordelen, verbonden aan theïstisch geloof. Met het beroep op tijdelijke voordelen waagde James zich in het rijk van het pragmatische. Ook al is de tweede fase van het WTB-argument pragmatisch, het is geen Pascaliaans argument, zoals duidelijk wordt wanneer de structuur van James' argument stap-voor-stap wordt gepresenteerd.

Omdat theïsme intellectueel open is en dat de beslissing om theïstisch te geloven deel uitmaakt van een echte mogelijkheid, en het feit dat er tijdelijke voordelen aan theïstisch geloof zijn verbonden zijn er, betoogt

1 [1956, blz. 25-27]

2 VREnl. 2010 Lezing XX Concluis p. 360, VREng. 1936 p. 475-76, 1982 p. 485-86.

James, voldoende reden om te geloven. James' tweede hoofdargument van het WTB-essay kan worden geschetst als:

- De beslissing om het theïsme al dan niet te accepteren is een echte optie.
En,
- Theïsme is intellectueel open. En,
- Er staan wezenlijke zaken op het spel bij het accepteren van theïsme.
En,
- Niemand is onredelijk of verzoekt de goden in het riskeren van fouten voor een kans op waarheid en een vitaal goed. Dus,
- Theïsme is acceptabel.

Met dit argument probeert James de tweede van zijn twee belangrijkste stellingen van te ondersteunen: een religieuze verbintenis is toegestaan, omdat de vervulling van bepaalde voorwaarden moraliteit noch rationaliteit uitsluiten. Waarom pleitte James voor de toelaatbaarheid van het accepteren van theïsme, in plaats van te argumenteren dat het accepteren van theïsme rationeel verplicht is? Er zijn minstens twee redenen.

1. De eerste houdt in dat de persoonsrelativiteit van het theïsme een echte optie is. Niet iedereen zal het theïsme als een levende hypothese hebben, noch zal iedereen het erover eens zijn dat er essentiële goederen op het spel staan bij de optie waarbij theïsme betrokken is.
2. En ten tweede zal niet iedereen het erover eens zijn dat theïsme intellectueel open is, aangezien sommigen bijvoorbeeld beweren dat de kans op theïsme nul is.

Deze twee feiten:

1. Er is discussie of theïsme intellectueel open is,
2. en of het een echte optie is — zijn voldoende om van het toelaatbare de juiste stopplaats van het argument te maken.

Een veelgehoorde klacht over James' argument is dat het doxastische voluntarisme veronderstelt. Doxastisch voluntarisme is de stelling dat personen naar believen overtuigingen kunnen verwerven; dat mensen directe controle hebben over hun overtuigingen.

Het prominente bezwaar in deze zin komt van Bernard Williams' bewering dat het onmogelijk is om zowel te geloven dat $\mathcal{P}$ als te weten dat $\mathcal{P}$ onwaar is.

Doxastisch voluntarisme zou echter alleen waar kunnen zijn als dat mogelijk zou zijn.¹ Het argument van Williams mag lastig zijn voor doxastisch voluntarisme, niet voor James. Zijn voorstel is geldig onder voorwaarden van intellectuele openheid, niet in het licht van overtuigend of negatief bewijs. James keurt het niet goed als het bewijs duidelijk is maar de hypothese onjuist. James' toespraak over het geloven van deze of gene hypothese worden opgevat als het accepteren ervan. Of geloof onder controle is of niet, acceptatie is dat zeker. Aanvaarding is een vrijwillige handeling, een oordeel dat een bepaalde propositie waar is. Men accepteert wanneer men instemt met die propositie, en handelt ernaar.

Het WTB-argument van James werkt perfect als we het begrijpen als acceptatie en niet als geloof.

Een ander bezwaar dat tegen James' argument wordt geuit, is dat: Het een onbeperkte vrijheid voor wishful thinking vormt... als het ons doel is te geloven wat waar is, en niet noodzakelijkerwijs wat we willen, zal James' universele toegeeflijkheid ons niet helpen".²

Dat wil zeggen, hopen dat een propositie waar is, is geen reden om te denken dat dat zo is. Dit bezwaar is onterecht. Zoals we hebben opgemerkt, is James niet van mening dat de onjuistheid van de agnostische regel impliceert dat alles mag. Het beperken van de relevante toelaatbaarheidsklasse tot proposities die intellectueel open zijn en deel uitmaken van een echte optie biedt aantoonbaar voldoende bescherming tegen wensdenken. Bovendien, waarom denken dat geloven wat waar is en geloven wat we willen, elkaar noodzakelijkerwijs uitsluiten? Sommige filosofen hebben gesuggereerd dat James dacht dat hartstochtelijk redeneren onder bepaalde omstandigheden een betrouwbaar middel was om ware overtuigingen te verwerven.³

Als bepaalde toepassingen van de hartstochten een betrouwbaar middel zijn om waar geloof te verwerven, dan is de aanklacht van wensdenken niet alleen oneerlijk, maar zou het doel missen.

Vier versies van zijn *audace* in *Pensées* waarvan de vierde te vinden is in de slotopmerkingen die Pascal aan zijn gesprekspartner maakt:

¹ Williams, 1973a, pp. 136-51

² (Hick, 1990, p.60)

³ ZIE bv. W. Wainwright, *Reason and the Heart*. Cornell U. P. 1995: Er is een juiste instelling nodig om het bewijsmateriaal ter ondersteuning van het theïsme te waarderen; en dat het begrijpen van de betekenis van deze steun wordt beïnvloed door menselijke gevoelsuitbarstingen.

«Wat voor ergs kunt u overkomen wanneer u deze keuze maakt? U zult trouw, eerlijk, deemoedig en dankbaar zijn, genereus, een oprechte echte vriend... Weliswaar zult u geen schadelijke genoegens, roem en een goed leven genieten, maar zult u geen anderen kennen? Ik verzeker u dat u er in dit leven van zult profiteren...»¹

De vierde versie wordt begrepen als een onzekere beslissing, er worden geen waarschijnlijkheidsoordelen gebruikt en uitgaat van de idee dat de voordelen van een godgok groter zijn dan die geassocieerd met de geen godgok, of God nu bestaat of niet. Wat er ook gebeurt, gokken op protheïsme is de beste keuze, omdat het sterk niet-gokken overheerst. Deze vierde versie van de weddenschap is een argument met sterk overwicht:

11. Bij het kiezen uit verschillende alternatieven, als elke uitkomst van een bepaald alternatief α beter is dan die van de andere alternatieven, moet men α kiezen.

–En,

Elke uitkomst voor God is beter dan die van niet-wedden voor God,

–Daarom,

Zou je moeten wedden dat God bestaat.

13. is te begrijpen als bewarend dat rationaliteit inzet vereist.

12. is als premisse alleen waar als je simpelweg wint door te wedden dat God bestaat. Alleen als dat inzetten voor God resulteert in tijdelijke voordelen. Pascal dacht blijkbaar dat dit duidelijk was:

De christelijke hoop op bezit van oneindig goed is vermengd met genot en angst, want, in tegenstelling tot mensen die hopen op een koninkrijk waar ze geen deel aan hebben omdat ze onderdanen zijn, hopen christenen op heiligheid en om vrij te zijn van onrecht.

Een oprechte christelijke toewijding resulteert, dacht hij, in deugdzam leven, en deugdzam leven is meer de moeite waard dan slecht leven.

1 [418/5680] Blaise Pascal, *Gedachten* p. 178, Amsterdam 1997 – vert. Frank de Graaff.
AUDACE: vermetelheid, gewaagdheid, stoutmoedigheid.

DE REACTIE VAN PASCALS GESPREKSGENOOT kan zijn dat Pascal een ongeoorloofde veronderstelling heeft gemaakt: waarom denken dat een deugdzzaam leven het christendom vereist? En zo ja, waarom zou je dan denken dat moreel beter zijn gelijk staat aan beter af zijn, alles bij elkaar genomen? Inderdaad, je kunt Pascal een tweede ongeoorloofde veronderstelling opleggen: Pascal neemt ten onrechte aan dat de relevante alternatieven alleen wedden op de God van het christendom, en wedden dat er geen god is. Maar hoe zit het met andere mogelijke goden? Al in 1762 maakte Denis Diderot († 1784) bezwaar dat:

‘Pascal heeft gezegd dat als je religie vals is, je niets op het spel hebt gezet door te geloven dat het waar is, als het waar is, heb je alles op het spel gezet door te geloven dat het niet waar is. Een imam had hetzelfde kunnen zeggen. [1875 [1746], LIX]

Pascal bedoelde zijn weddenschappen als ondersteuning van het theïstische geloof in het algemeen en niet specifiek ter ondersteuning van christelijke theïsme, of een bepaalde traditie binnen het christendom.¹ Het bezwaar van de vele goden (MGO) stelt dat Pascal's weddenschap gebrekkelijk is omdat de alternatieven niet gezamenlijk de mogelijkheden uitputten. De MGO berust op twee standaard Pascaliaanse aannames. De eerste veronderstelling is dat er een oneindige winst is voor juist geloof; terwijl de tweede is dat er slechts eindige kosten verbonden zijn aan religieuze weddenschappen. De MGO hangt ook af van een niet-Pascaliaanse veronderstelling dat een religieuze optie, indien mogelijk, een positieve kans heeft. Het is waarschijnlijk dat Pascal een verontschuldiging geval in twee delen bedoelde. Het eerste deel houdt in dat de weddenschap een toewijding aan het theïsme motiveert; terwijl het tweede deel argumenten bevat dat het christendom de ‘ware religie’ is ten opzichte van zijn theïstische rivalen van het jodendom en de islam.²

Op deze manier begrepen, was Pascals verontschuldiging in overeenstemming met de standaard zeventiende- en achttiende-eeuwse apologetische strategie van argumenteren. Dit is de strategie die onder meer werd gevolgd door William Paley († 1805), die het ontwerpargument gebruikte om te pleiten voor een goddelijke ontwerper, en vervolgens een ander argu-

1 Een theïst is iedereen die theïsme accepteert. Theïsme is de stelling dat God bestaat. De theïstische religies – het jodendom, het christendom en de islam – zijn elk uitbreidingen van het theïsme. Dat wil zeggen, ze zijn (gedeeltelijk) conjuncties van andere proposities met de kernpropositie dat God bestaat.

2 Zie bijvoorbeeld L203–220/S235–253 en L298–322/S329–353.

ment gebruikte, een argument uit wonderen, om te betogen dat de ontwerper degene was die geassocieerd werd met met de christelijke religie. Er is dus geen goede reden om te verwachten dat meer van de weddenschap dan wordt verwacht van bijvoorbeeld Paley's ontwerpargument, of de vijf manieren van Thomas van Aquino. Dit zijn argumenten voor theïsme, en niet een specifiek soort theïsme. Hoewel bezwaren tegen deze argumenten vaak voorkomen, verwijt niemand ze dat ze niet specificeren welke specifieke theïstische traditie, denominatie of sekte men zou moeten aannemen. De eis dat een enkel theïstisch argument, indien succesvol, het specifieke soort theïsme moet specificeren, vereist te veel.

De MGO hoeft de alternatieven echter niet te beperken tot verschillende actuele religieuze tradities. Een voorstander van de MGO zou een denkbeeldige godheid als alternatief kunnen stellen, zolang men reden heeft om aan te nemen dat de waarschijnlijkheid van het bestaan van de godheid groter is dan nul.

De verschillende versies van Pascal zijn '2x2'-weddenschappen, aangezien elk slechts twee wereldcondities poneert, een met God en een wereld zonder God met twee alternatieven, wedden dat...ja/nee. In feite stelt de MGO dat het, in plaats van een weddenschap van 2x2, passender is om de weddenschap op zijn minst als een weddenschap van 3x3 in te kaderen, met drie wereldstaten (de wereld met de theïstische God bestaat en een waarin een niet-theïstische God bestaat en een wereld waarin geen god bestaat); en drie alternatieven (wedden dat de theïstische God bestaat, wedden dat de niet-theïstische God bestaat en wedden dat er geen god bestaat). Als de MGO goed is, wordt er geen specifieke religieuze optie aanbevolen. Hier is het dat James' WTB-argumenten een Pascaliaan voorzien van middelen om de MGO te ontwijken.

3 DRIE JAMESIAANSE BRONNEN

Het resultaat van de MGO is dat een oneindig nut geassocieerd met meer dan één van de alternatieven resulteert in een gelijkspel, zonder dat een specifiek alternatief de voorkeur verdient boven zijn rivalen. De MGO probeert de inzet op te drijven van een inzet van 2x2 naar minstens een inzet van 3x3, waarbij de bijbehorende uitkomsten zo zijn gerangschikt dat een agent zou geen reden meer hebben om het ene alternatief boven het andere te kiezen.¹

¹ Ook al is het mogelijk om een willekeurig aantal exotische goden voor te stellen van het soort dat Martin heeft opgeroepen, elke uitbreiding van een inzet van 3x3 tot een inzet van 4x4, of een inzet van 5x5, of een inzet van $x \times n$, voor getal n , is logisch redundant. Er is ofwel een besluitonzekerheid die wordt gegenereerd door het opnemen van een derde alternatief, of niet. Het aantal extra alternatieven voegt niets toe. Dus uitbreiden voorbij een inzet van 3x3 voegt niets van logische of dialectische consequenties toe aan de MGO.

De drie Jamesiaanse middelen zijn bedoeld om de weddenschap te depreciëren tot een meer beheersbare 2×2 omvang. De eerste Jamesiaanse bron is het idee van een gedwongen keuze. Deze gedachte is te vinden in Pascal's opmerkingen over de weddenschap: 'je moet wedden'. Inzetten is onvermijdelijk en daardoor gedwongen: weigeren om in te zetten staat gelijk aan inzetten tegen. Een beslissing wordt geforceerd wanneer niets beslist in de praktijk gelijkwaardig is aan het kiezen van alternatieven. Voltaire (1694-1778) maakte bezwaar dat...

'Het onjuist is om te beweren dat niet wedden dat God bestaat, hetzelfde is als stellen dat hij niet bestaat: een twijfelaar die geïnformeerd wil worden, legt geen van beide kanten vast.'¹

Voltaire heeft gelijk dat niet gokken dat God bestaat niet hetzelfde is als gokken dat God niet bestaat. Pascal heeft dit nooit beweerd. Pascal beweert niet dat gokweigeren hetzelfde is als een tegenstem, eerder dat het weigeren om te wedden dezelfde praktische consequentie heeft als inzetten tegen. Je blijft in dezelfde praktische toestand, door tegen te wedden of geen weddenschap aan te gaan, alsof je niet gokt dat God bestaat. Wat is het om dat te wedden?

God bestaat? We kunnen wedden dat God bestaat begrijpen als een toewijding aan het bestaan van God. Dit omvat het heroriënteren van fundamentele waarden en houdingen. Voor wedden is misschien niet het geloof nodig dat God bestaat, omdat het misschien genoeg is om te accepteren dat God bestaat voor een pro-weddenschap. Bedenk dat acceptatie een vrijwillige handeling is die bestaat uit zowel instemmen met een voorstel als ernaar handelen. Pascal lijkt dit begrip van wedden te gebruiken wanneer hij zegt tegen degenen die proberen te geloven: Leer van hen die ooit gebonden waren zoals u en die nu alles inzetten wat ze hebben (1418). Iemand die doelen, waarden en gedrag heroriënteert door de stelling te accepteren dat God bestaat, zal na verloop van tijd zeer waarschijnlijk gaan geloven dat God bestaat. Wedden op God is in feite een regime met een soort geloofsinducerende technologie, een gebruikelijk en inclusief rollenspel alsof men al gelooft door het gedrag te vertonen dat wordt geassocieerd met gelovigen. Door dit te doen, wordt het vooruitzicht dat men theïstisch geloof zal verwerven vergroot. Gewoon je rol spelen, is de gedachte die leidt naar verwachting tot het verwerven van geloofsvertrouwen. **GECITEERDE WERKEN:** Vogel, Bram. 1986.

William James. Londen. Routledge en Kegan Paul. Clifford, wk 1879. Lezingen en essays. vol. 2. Londen: Macmillan. Gale, Richard. 1991. Over de aard en het bestaan van God. Cambridge, Engeland: Cambridge University Press. Haken, Ian. 1972. 'De logica van Pascal's inzet' Amerikaanse Filosofische Quarterly 9: 186-92. Hik, Johannes. 1990. Godsdienstfilosofie. 4e druk. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. Jacobus, Willem. 1956. 'De wil om te geloven.' In De wil

1 Voltaire, F. M. A. [1734] Pascal's thoughts concerning religion. (Letter xxv), In N. Cronk (ed.), *Letter Concerning the English Nation* (p. 127). Oxford u.p. 1994.

om te geloven en andere essays in de populaire filosofie. New York: Dover. Macraé, Norman. 1992. John von Neumann. New York, Pantheon. Martijn, Michaël. 1990. Atheïsme: een filosofische rechtvaardiging. Philadelphia, Temple U.P. Mills, Eugène. 1998. 'De eenheid van rechtvaardiging.' *Filosofie en fenomenologisch onderzoek* 58: 27-50. Pascal, Blaise. 1995. *Pensées*. Trans. eer Levi. Oxford U.P. Rawls, Johannes. 2001. Rechtvaardigheid als rechtvaardigheid: een herformulering. Ed. E. Kelly. Cambridge, Massachusetts, Belknap Press. Saka, Paul. 2001. 'Pascal's inzet en het bezwaar van de vele goden.' *Religiewetenschap* 37:321-41. Wainwright, Willem. 1995. Rede en het hart: een prolegomenon voor een kritiek op de passieve rede. Ithaca, ny, Cornell University. Druk op. Willems, Bernard. 1972. 'Beslissen om te geloven.' In *Problems of the Self Philosophical Papers 1956-1972*, 136-51. Cambridge u.p. Voor verder lezen Pantser, Leslie. 1993. 'Infini Rien': Pascal's inzet en de menselijke paradox. Carbondale, Southern Illinois u.p. Bruin, Jeffrey. 1984. 'Een verdeeling van Pascal's inzet.' *Religiewetenschap* 20: 465-70. Carrile, James. 1966. 'Pascal's inzet.' *Filosofie* 41: 250-57. Duff, Antony. 1986. 'Pascal's inzet en oneindige hulpprogramma's.' *Analyse* 42: 107-9. Veldman, Richard. 2000. 'De ethiek van het geloof.' *Filosofie en fenomenologische onderzoek* 60: 667-95. Foley, Richard. 1994. 'Pragmatische redenen voor geloof.' In Jordanië 1994a. Fouke, Daniel, C. 1989. 'Argument in Pascal's *Pensées*.' *Geschiedenis van de filosofie Quarterly* 6:57-68. Hajek, Alan. 2000. 'Vaag bezwaar maken tegen de weddenschap van Pascal.' *Filosofische Studies* 98: 1-16. Jackman, Hendrik. 1999. 'Prudentiële argumenten, genaturaliseerde epistemologie en de wil om te geloven.' *Transacties van de Charles S. Peirce Maatschappij* 35: 4-37. Jordanië, Jeffrey. 1991. 'Duffen de weddenschap.' *Analyse* 51: 174-76. Jordanië, 1993. 'Pascal's inzet en het probleem van oneindige hulpprogramma's.' *Geloof en filosofie* 10: 49-59. Jordanië, op.

WORDT VERVOLGD

De 6^e herziene en vermeerdeerde druk 2010 wordt rond 2023 vervangen door de 7^e druk.
De recensie betreft de 4^e druk 2003:

WILLIAM JAMES, ARTS, PSYCHOLOOG, FILOSOF, SCHREEF VEEL BELANGWEKKENDS. THE VARIETIES OF RELIGIOUS EXPERIENCE MAAKTE HEM WERELDBEROEMD. Deze bundeling van zijn *Gifford Lectures* zijn een monument gebleven van wat de (godsdienst-) psychologie ging heten. Volgens James, in de pragmatische, Amerikaanse traditie, moet godsdienst niet op de theoretische bedoelingen en uitgangspunten beoordeeld maar op de vruchten: *Not the roots but the fruits*.

In zijn *Varieties* beschrijft James religieuze verschijnselen als bekering, heiligheid, mystiek, gebed en de rol van godsdienst op het gelukkig en ongelukkig zijn van de mens. William James en zijn broer, de Britse romanschrijver en essayist Henry James, waren beiden gezegend met een bijzondere schrijfvaardigheid. Nog steeds wordt *Varieties* geroemd om zijn mooie en heldere beschrijvingen en het belang dat James in een rationalistische tijd hechtte aan de persoonlijke ervaring met een open oog voor de mogelijkheden van de experimentele psychologie.

Hij stelde dat een mens zonder religieuze ervaring nooit kan voldoen aan hoge morele eisen als die van liefdadigheid en heldendom. Hier was hij het tegendeel van Nietzsche die meende dat godsdienst dreef tot passieve gehoorzaamheid en onderdanigheid.

Nog steeds is William James in ere, met een Society, een Council, een Association, een tijdschrift, websites, jaarlijkse essay-wedstrijden, en awards.

REQUEST FOR PERMISSION TO REPRINT
The undersigned requests permission to reprint the following material:
DESIDERATA from **THE POEMS OF MAX EHLMANN.**

These quotations are to be reprinted
in a volume entitled: David Molk

to be published by: DE Appelbloesem Pers

Date of publication: 2000 Price of volume: Free

The undersigned agrees to give full acknowledgement of copyright in the form specified by Robert L. Bell, to pay, upon the signing of this permission, the fee set, and to submit two copies of the published work to Robert L. Bell for filing. This permission applies only to the edition specified in this agreement. Also, this permission applies, unless otherwise stated, solely to publications in the English language and to distribution in the United States, its territories, and United States dependencies.

Signed: David Molk
By: D. Molk

APPROVAL OF REQUEST

Fee for reproduction: \$ 250.00

Form of credit (to be printed underneath the poem):

MAX EHLMANN
© 1927 by Max Ehrmann. All rights reserved.
Copyright renewed 1954 by Gertrude K. Ehrmann.
Reprinted by permission Robert L. Bell, Melrose, Mass. 02176

Date of approval: February 22, 1990 Remarks: For free distribution only

APPROVED Robert L. Bell
by: Robert L. Bell

Het Wenselijke

Wees kalm temidden van het lawaai en de haast, en bedenk, welk een vrede er in stilte kan heersen. Sta op goede voet met alle mensen, zonder jezelf geweld aan te doen.

ZEG JE WAARHEID rustig en duidelijk, en luister naar anderen, ook als zij saai en onwetend zijn: ook zij hebben hun verhaal.

MIJD luidruchtige en agressieve mensen: zij belasten de geest. Wanneer je jezelf met anderen vergelijkt, zou je ijdel of verbitterd kunnen worden, want er zullen altijd kleinere en grotere mensen zijn dan je zelf bent.

GENIET zowel van wat je hebt bereikt als van je plannen.

Blijf belangstelling hebben voor je eigen werk, hoe nederig dat ook moge zijn: het is een werkelijk bezit in het veranderlijk fortuin van de tijd.

WEES VOORZICHTIG bij het zakendoen, de wereld is vol bedrog. Laat dit je niet verblinden voor de bestaande deugd: veel mensen streven hoge idealen na, en overal is het leven vol heldendom.

WEES JEZELF. ~~Veins vooral geen genegenheid~~ en wees evenmin cynisch over de liefde, want bij alle dorheid en ontgoocheling is zij eeuwig als het gras.

VOLG DE LOOP DER JAREN MET GRATIE, verlang niet naar een tijd die achter je ligt. Kweek geestkracht aan om bij onverwachte tegenslag beschermd te zijn.

MAAK JEZELF NIET VERDRIETIG met spookbeelden. Vele angsten worden uit vermoeidheid en eenzaamheid geboren.

GUN JEZELF een gezonde discipline op en wees daarbij lief voor jezelf. Je bent een kind van 't heelal, niet minder dan de bomen en sterren.

JE HEBT HET RECHT HIER TE ZIJN.

Of het je al of niet duidelijk is, het heelal ontvouwt zich zoals het zich ontvouwt. Heb daarom vrede met **GOD**, hoe je ook denkt dat **HET** moge zijn, en wat je werk en aspiraties ook mogen zijn:

HOUD VREDE MET JE ZIEL in de lawaaierige verwarring van het leven.

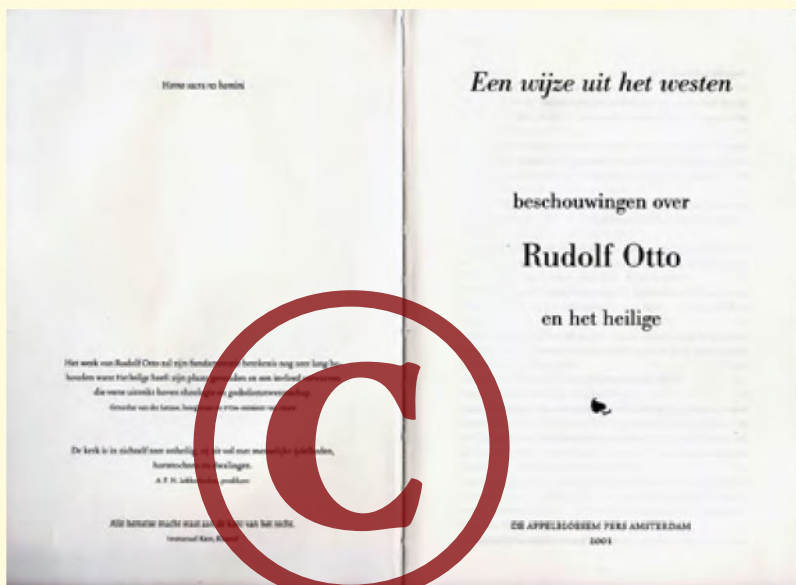
Met al zijn klatergoud, somberheid en vervlogen dromen is dit nog steeds een prachtige wereld.

WEES OPGEWEKT. STREEF NAAR GELUK.

EEN WIJZE UIT HET WESTEN VORMT DE OPMAAT TOT DE NIEUWE DRUK VAN DE NEDERLANDSE VERTALING VAN RUDOLF OTTO'S MEESTERWERK 'HET HEILIGE'. Dit boek geeft over tijdloze begrippen gevoelens weer uit een levensbeschouwelijk bontgekleurde samenleving. Rudolf Otto en zijn beeld van het heilige staan centraal in deze rijke schakering. Otto inspireerde velen tot het beschrijven van hun relatie met de grootste geheimenis van ons bestaan en de uitingen daarvan in opvoeding, onderwijs, kunst, geloofsbeleving of levensovertuiging. Hun beschouwingen over het *mysterium tremendum et fascinans* met zijn vele nuanceringsen zijn in dit boek gebundeld. Deze keuze vormt de opmaat tot de derde Nederlandse druk van Rudolf Otto's boek *Het heilige*. Met wetenschappelijke precisie en een fijnzinnig gevoel voor 'alles wat leeft en beeft' overtuigt Rudolf Otto de lezer ervan dat hij de ontsluiting van het fascinerende maar ijzingwekkende mysterie met een gerust hart aan zijn gevoel kan overlaten. Dan wordt de ontmoeting met het heilige concreter en werpt het zijn vruchten af in de ontmoeting met de ander. In *Een wijze uit het westen* komen godsdienstwetenschappers en theologen, maar ook psychologen, pedagogen, psychiaters en literatoren aan het woord en laten een veelkleurig licht schijnen over het thema van het heilige. Deze veelkleurigheid maakt het denken en de centrale begrippen van Rudolf Otto toegankelijk. Zij plaatst het heilige, numineuze als een overkoepelend begrip boven de verschillende religies en levensovertuigingen.'

2025

TITEL:	Een wijze uit het westen - beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige / [samenst., bew. en voorw.: Daniel Mok] Daniel Mok (1950-)
MEDEWERKER:	
JAAR:	2001
UITGEVER:	Amsterdam: De Appelbloesem Pers
REEKS:	Biografische kleinoden, ISSN 0924-6789; nr. 4; Fenomenologische bibliotheek
ANNOTATIE:	Met reg. Uitg. ter gelegenheid van de derde Nederlandse druk van Rudolf Otto's Het Heilige
OMVANG:	279 p
FORMAAT:	23 cm
ISBN:	90-70459-76-1
TREFWOORD DEPOT:	godsdienstfilosofie
TREFWOORD GOO:	godsdienstfilosofie, Das Heilige (Otto), Het Heilige
TREFWOORD PERSOON:	Rudolf Otto (1869-1937)
BASISCLASSIFICATIE:	11.02 godsdienstfilosofie
AANVRAAGNUMMER:	2210563
UITLEENINDICATIE:	alleen ter inzage in de KB
AANVRAAGINFO:	alleen ter inzage in de KB
BESCHIKBAARHEID:	Aanvragen
AANVRAAGNUMMER:	NL 93 A 2002
UITLEENINDICATIE:	alleen ter inzage in de KB
AANVRAAGINFO:	De publicatie bevindt zich in één van de leeszalen; u kunt zelf het item uit de kast halen.

De genaderelgie van India en het christendom .
Religieuze overeenstemmingen / druk 1
Overeenkomsten en verschillen in de oorsprong van
godsdiensten;
AUTEUR: Otto, R.; VERTALER: Scheepers, A. /
Vogel, Joh. / J. Boulanger; EINDREDACTIE: D.
Mok; UITG. Uitgeverij Abraxas; NUR-code: 706,

NUR-omschrijving: godsdienstwetenschap; EAN
9789080730038

REEKS Fenomenologische bibliotheek, REEKS-
NUMMER 4; BIBLIOGRAFISCHE DRUK: 1
VERSCIJNINGSDATUM 07-04-2005
TAAL Nederlands; UITVOERING illustraties:
Ja¹ AANTAL BLZ.: 175; BINDWIJZE: Ingenaaid
Boek

1 De illustraties zijn afkomstig uit de Marburger
religionskundliche Sammlung van de Philipps-Uni-
versität.

D. Mok (samenst.), *Een wijze uit het Westen. Beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige*

IN 1917 PUBLICEEERDE DE LUTHERSE THEOLOOG EN GODSDIENSTWETENSCHAPPER RUDOLF OTTO († 1937) EEN BOEK, DAT GROTE INDRUK MAAKTE: *Das Heilige*. HET HEILIGE is de oorsprong van de onherleidbare religieuze aandrift van alle mensen. Het verschijnt hun niet door waarnemen of denken, maar als een overweldigend geheimenis dat tegelijk fascineert en huiveren doet.

In 1928 verscheen de eerste Nederlandse vertaling, van de hand van ds. J. W. Dippel. Van deze vertaling verscheen in 2002 een herziene uitgave. Naar aanleiding hiervan verscheen *Een wijze uit het Westen*.

Wie uit de ondertitel opmaakt, dat het in deze beschouwingen gaat om een recente wetenschappelijke evaluatie van Otto's monumentale werk, vergist zich: het eerste boek is een compilatie van uiteenlopende reacties die het boek vanaf het eerste begin in het Nederlandse taalgebied heeft opgeroepen. Een bonte stoet theologen, godsdienstwetenschappers, psychologen en opvoeders trekt voorbij: H. IJ. Groenewegen, J. H. Bavinck, G. C. Berkhouwer, H. Kraemer, P. J. Roscam Abbing, H. Berkhof, W. J. Aalders, G. Quispel, D. H. Th. Vollenhoven, G. van der Leeuw, S. Vestdijk, F. Sierksma, Ph. A. Kohnstamm, J. Waardenburg, J. Weima, H. Mulisch. Dichters worden aangehaald: Tersteegen, Boutens, H. Roland Holst, Andreus, Vasalis. Andere mystieken en denkers krijgen stem: Johannes van het Kruis, Asclepios, Hermes Trismegistos, Spinoza, Buber, Heschel, Levinas.

Het voorwoord van dit boek, bedoeld voor werkers in pastorale en geestelijke hulpverlening, studenten en met name godzoekers, suggereert dat Otto in deze tijd een 'vernieuwer van het christendom' kan zijn, omdat zijn 'koepelbegrip' van HET HEILIGE in een tijd waarin individu en samenleving uit elkaar vallen en de gevestigde kerken leeglopen mensen weer bij elkaar kan brengen. Immers, het geloof wordt losgepeld uit rationele beperkingen en dogmatische denkkaders. Een boeiende bloemlezing. En een merkwaardig boek.

drs. Jaap Faber

GELOVEN ALS
MENSELIJKE
MOGELIJKHEID

Pedagogische geloofscommunicatie

2025

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK *Zuider-Aemstel*

Nº 5

BEÏNVLOEDING

Rudolf Otto & Helen Schucman

WILLIAM JAMES

De hergeboorte neemt in James' werk een centrale plaats in.

Once born/twice born, de 'jonge optimistische ziel/de oudere twijfelende ziel. De zieke ziel, de gespleten persoonlijkheid en het eenwordingsproces VRE 5, 6 Lezingen VI, VII VRE 6 Lezing VII, CHARLES RENOUVIER. DR. H. C. RÜMKE *Twijfel en geloof*, AMSTERDAM 1950 (W.I.O.: H. C. RÜMKE: *De psychologie van de twijfel*; G. VAN DER LEEUW: *De phaenomenologie van den twijfel*; G. SEVENSTER: *De twijfel in de bijbel*; W. J. AALDERS: *Twijfel en geloof*) AMSTERDAM 1950. DONALD CAPPS: *Men, Religion, and Melancholia*; James, Otto, Jung and Erikson, New Haven/LONDEN, 1997

WIE BEPAALD DE GRENSTUSSEN WAAN EN ZIN?

Juridisch-praktisch wordt de grens bepaald bij een bepaalde mate van overlast, gevaar en andere zo objectief mogelijk te bepalen bedreigingen van de afgesproken orde.

DEFINITIE VAN GOD

God is een personificatie of andere materialisatie van aan ons bekende aspecten van het mysterieuze. Het is een gecreëerd ijkpunt voor ethisch handelen en bij een religieus beleven ook een rechtvaardige en strenge, maar tevens koesterende en liefdevol en genadeschenkend wezen waarvoor veel verschillende namen zijn die als overeenkomst hebben, dat ze meestal met een hoofdletter worden geschreven en met respect worden uitgesproken.

Het vrouwelijke aspect van God Door de vermeende zuiverheid van Maria te materialiseren in de maagdelijke geboorte van haar zoon Joshua zijn in de katholieke Kerk liefde en seksualiteit gescheiden. De zuiverheid van Maria is omgezet in een taboe dat tot op heden zijn uitwerkingen heeft en daarmee interessant voor de twijfelachtige eer van Petrus als rots waarop de Kerk is gebouwd. Nog voor het kraaien zul jij mij drie maal verloochenen. Al moet ik met je sterven, ik zal nooit... Matteüs 26/Lucas 23.

SEKSUELE ONTHOUDING BEVORDERT HET RELIGIEUZE LEVEN. Dat de behoeften aan aardse geneugten tijdens religieuze ontwikkeling kan verminderen betekent niet dat seksuele onthouding het religieuze leven bevordert.¹ Zo uitgerijpt als A. Bodar en S. Sanders c.s. het religieuze pad kozen staat in contrast met wat William James tweedehands geloof noemt. Geloofsvertrouwen komt niet per se aan waaien.

Hoewel het ons denkvermogen te boven gaat, maar om toch iets te kunnen zeggen, dat Aarde de moeder & God de vader zonder ingrepen van de mens, deze mens een liefdevol en tevens hardvochtig bestaan biedt. Met het ingrijpen van de mens is in deze paradox niets gewijzigd. Goddeloze elementen als afgunst, hebzucht hadden hun intrede al gedaan en met moeite orde wordt De orde verstoord die zich niet laat verstoren.

*Moeder natuur en vader cultuur
Zelden was een huwelijk zo zuur:
Vader is een huistiran
en moeder ligt op sterven.*

*Hun mensenkinderen vechten zich dood
om wat zij nooit zullen erven.*

HANS PLOMP

Maria Magdalena is het symbool. Na zo'n tweeduizend jaar wordt ze gerehabiliteerd. De Greet Hofmanskwestie draagt kenmerken van angstha-zerij tegenover spirituele vrouwen, evenals de toon waarmee buitenbeentjes worden bejegend in de eigen gedachten. James kende veel bevlogen mensen met neurotische en zelfs pathologische trekjes. Wonderbaarlijk dat dit vooral religieuze kwalijk wordt genomen. Direct na een kwalijke onthulling gaan de (Leidse) sociaalpsychologen diagnosticeren. Wat je ook over Gods onkruid kunt zeggen, troost en baat wordt niet versmaad.² Toch gegund? Er zijn authentieke en consequente vrouwen met een beeld van de 'andere kant' en worden als Maria Magdalena, verguisd om hun buitenredelijkheid. Greta Thunberg overkomt dat en Jozef van den Berg weerstaat dat. Is buitenredelijkheid geen belangrijkste aspect van ver-

1 Het is destructie als Elke rier is in mem, mar net elke mem is in ko. De middeleeuwse kerkcultuur was een nepotistische pomocratie waar vulgariteit samenging met verfijnde smaak. De Kerk is in zichzelf onheilig, zij zit vol menselijke dwalingen en ijdelheden, zegt kerktheoloog aan de rug Arie Lekkerkerker en zo de filosoof: Alle hemelse macht staat aan de kant van het recht, en de therapeut weet: Frustratie leidt tot excessief gedrag.

2 Troos en weldaad word nie geminag nie. Komfort und Nutzen werden nicht verachtet, Treaft en foardiel wurde net ferachte, Comfort e beneficio non sono disprezzati, Komfort og gavn foragtes ikke.

trouwen? Religieus gevoel, ja en religieus verstand? Verbazing/verwondering komen na diskwalificatie/depreciatie. William James heeft in zijn klassieker *Vormen van religieuze ervaring* de 'Paradijsvogels' de revue laten passeren, soms licht ironisch, altijd kritisch, nimmer denigrerend.

EVOLUEERT GOD? *Waarom zou God niet evolueren?*

Als je niet religieus bent, maar je wilt het wel worden moet je ergens beginnen. Psychologiestudies worden vaak begonnen om inzicht te krijgen in het eigen wezen. Al snel wordt echter wel duidelijk dat je daarvoor toch een therapeut nodig hebt die je de nodige feedback kan geven bij het verkrijgen van dit zelfinzicht. Zodat je later zelf je cliënten onbevangen en met een zo hoogst haalbare graad van zuiverheid tegemoet kan treden in wederzijdse relatie.¹

Om onbevangen al de boeken, getuigenissen etc. tegemoet te kunnen treden, is een zuiver gemoed een noodzakelijke competentie. Zeker, een onzuiver gemoed kan tot van alles in staat zijn en wellicht zelfs langs 'de waarheid' kunnen scheren die door haar uitvergrotingen tot inzichten bij de lezer kunnen leiden. Maar is de religieuze zoeker dat stadium – al naar vermogen – niet al voorbij?

Voor de religieuze in spe is de therapeut God. Sterker, óók God. Zoals het twijfelachtig is of het hindoeïsme in wezen wel een polytheïstische godsdienst is, zo kan je ook je vraagtekens zetten bij het monotheïstische gehalte van velen die zich christelijk geïnspireerd voelen.²

Als het christendom Gods onkruid met wat egards zou hebben behandeld was het christendom als instituut nu net zo bont geschakeerd als het hindoeïsme altijd al is geweest.

1. Helen Schuman (Psychiatric Institute of the Colombia-Presbyterian Medical Centre): Psychotherapie, mits goed begrepen, onderwijst vergeving en helpt de patiënt deze te herkennen en aanvaarden. Door deze genezing wordt de therapeut, samen met hem vergeven. *Psychotherapie; Doel proces en praktijk*, Deventer 2000.

2. In het hindoeïsme is het kosmische goddelijke fenomeen brahman, in wezen ten diepste één zijn. 'Dat zijt gij', 'Tat tvam asi, jij bent ten diepste van hetzelfde fenomeen als het goddelijke, jij vloeit daaruit voort. Het het Caraïbisch en hindostaans hindoeïsme kent vele invloeden. De onbevleete ontvangenis, deze schitterend gecomponeerde lit. beeldspraak, is bij een andere optiek een kosmisch orgasme. Biologische, seksuologische terminologieën waren de schrijftellers vreemd.

OM VAN ONGELOOF TOT GELOOF TE GERAKEN IS HOUVAST NODIG.

Een punt in de oneindigheid zijn om je te kunnen oriënteren. Dwaallichten vliegen af en aan. De Christus, beter misschien de Chrêstos, de Boeddha – zijn ijkpunten hoe het ook ervaren wordt, intellectueel, gevoelsmatig of emotioneel. Een specifiek persoonlijke combinatie van drie menselijke drijfveren.

De filosoof sprak over de filosofie als over een ladder die boven aangeland zichzelf overbodig heeft gemaakt.

Vanuit de traditie tot iets komen. Vernieuwing vanuit de traditie. Daarzonder komt het uit de lucht vallen, ongeworteld met een gebrekkige structuur, chaotisch ogend en onrustig aanvoelend. Een van de vruchten van religieus beleven is innerlijke gemoedsrustfl.

Projecties verhullen het fenomeen Gods, of hoe je Het ook noemen wilt. Beter helemaal niet noemen, uiteindelijk weten we niet waarover we praten. Bij de eerste treden doemt een beeld op, een uitkomst van zinzicht.

Vele aanbieders op de markt van welzijn en geluk. De eigen traditie is het natuurlijk aangewezen uitgangspunt. Dat kan de humanistisch-joods/christelijke traditie zijn, waarvoor bij iedereen de nadrukken, vermenigingen en verhoudingen weer anders liggen en het christelijke element een katholieke of protestantse toon kan hebben.

DOEL IS HET HERVINDEN VAN HET CONTACT MET JE BRON, HET ERVAREN VAN HEELHEID. HERSTEL VAN DE EENHEID, OFTEWEL TERUG NAAR JE OORSPRONKELIJK VISIOEN. DE KWALITEIT VAN JE LEVEN VERBETEREN – ALLEEN DAAROM GAAT HET. LEVEN DOE JE MET ANDEREN. DE LEVENSKWALITEIT VAN EEN ANDER VERHOGEN KAN DOOR JE EIGEN KWALITEIT TE VERHOGEN. JIJ KUNT JEZELF VERANDEREN MET ONONTBEERLIJKE FEEDBACK. DE ANDER HOUDT JE DE SPIEGEL VOOR. JE ZIET JEZELF NOOIT COMPLEET. BEHALVE ALS JE 'UITTREEDT', MAAR DAAR GAAT HET NU NIET OVER.

HET WEZEN GODS ACHTER DE PROJECTIE *De offerbehoefte*

De offerbehoefte is de behoefte om je oorsprong te eren. Een gevoel van nederigheid tegenover je schepper en de behoefte om hem te behagen.

AANBIDDING ALS WEG

Je aanbidt het mysterieuze fenomeent wat je niet kent en waar je iets van verwacht dat te maken heeft met je oorsprong. Het is oppermachtig, je bent er aan onderworpen door moeilijk te doorgronden wetmatigheden. Dat maakt angstig. Het is huiveringwekkend en fascinerend. Als uit- of voortvloeisel van de bron draag je, in enige gradatie, dezelfde kenmerken. Is zelfkennis universele kennis?¹

WAAROM IS VERGEVING BELANGRIJK?

Acim

Acim is voor het christendom wat het boeddhisme voor het hindoeïsme is; een praktische toespitsing en toepassing op de kern van de zaak.

AANWEZIGHEID VERSUS VLUCHTGEDRAG

Aandacht, aandachtgeven behoeft aanwezigheid. Minder leuk geachte dingen, aangelegenheden waarbij weerstand gevoeld wordt, worden soms met verminderde aandacht benaderd. In het boeddhistische gedachtegoed neemt deze kwestie een centrale plek in.

HET BUITENREDELIJKE

Waarden en normen: Ethiek

Waarden zijn de idealen waarvoor je staát. Grote begrippen als vrijheid, recht op onderwijs, gelijkwaardigheid enzovoort. Normen zijn de wetten en regels die deze waarden moeten beschermen. Waarden komen niet voort uit de normen. Waarden komen voort uit de menselijke geest die humanistisch, joods-christelijk of anderszins gekleurd zijn. De inspiratiebronnen mogen van elkaar verwijderd zijn, de uiteindelijke opbrengst komt overeen: naastenliefde is hier het sleutelwoord.

BEHOEFTE AAN VEILIGHEID

Veiligheid en beschutting zoek je alleen in een onveilig ervaren wereld.² Sommige risico's koop je af; financiële onafhankelijkheid geeft een gevoel van vrijheid. Waar gaat het werkelijk om?

1 Belevenis kan, zoals Rudolf Otto het formuleerde, een *mysterium tremendum & fascinans*, een als het ware acheronische (afschuw inboezemende, Acharon is de onderwereld) huivering voelen.

2 Het kan een onbewuste of weggekeken ervaring zijn. Vergeving is de therapie.

WAAR BEN JE BANG VOOR? Welke gedachtes maken onzeker en angstig? Vaak zijn het onbestemde gevoelens. De ene mens er gevoeliger voor dan de ander. Factoren, als aanleg en (op-)voeding spelen een rol. We willen net zo evenwichtig en besluitvaardig willen zijn als die ander die er wellicht net zo over denkt als jij? Onzekerheid, besluiteloosheid, het 'eigenlijk ook niet weten', het komt allemaal voorbij.

INDUCTIE, OFTEWEL GEESTELIJKE BESMETTING VIA DE MEDIA

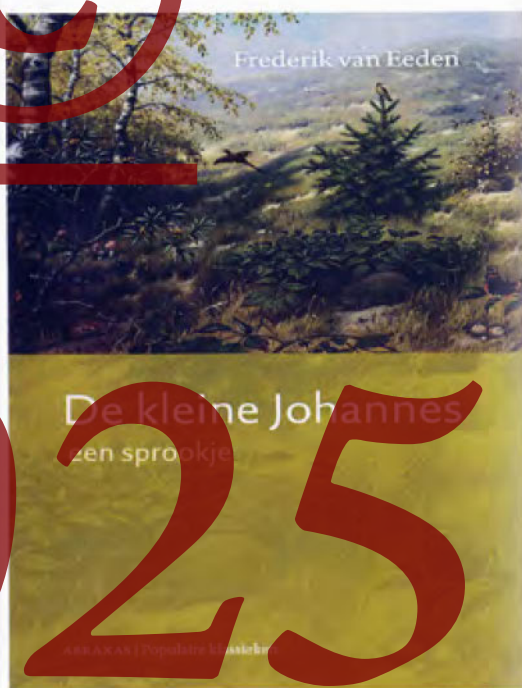
Besmettelijke ziektes in al hun details vertoond op de televisie leveren geen gevaar op voor de volksgezondheid. Maar hoe zit het met al die meningen die we dagelijks over ons uitgestort krijgen?

BEGINSELEN: EEN BAKEN IN TIJDEN VAN VERWARRING

JONG GELEERD, OUD GEDAAN, AFLEREN IS MOEILIJKEER DAN AANLEREN. Foutief aangeleerde motoriek is lastig te herstellen. Vaardigheden van schaatsen tot vaktechnische handelingen moeten er van het begin af aan goed worden ingeslepen. Foutieve handelingen moeten vanaf het begin de kop worden ingedrukt. De uitkomst van een technische handeling moet zonder meer voorspelbaar zijn en aan eenduidige eisen voldoen. Dit is anders bij het aanleren van vaardigheden zoals correct argumenteren, feedback confronteert je met de consequenties van je gedachtegangen en dwaalwegen zijn leerzaam. De geloofsgedachte die je meekrijgt is echter niet altijd afgestemd op de behoeftes en capaciteiten van het kind. Dan kom je op latere leeftijd tot de ontdekking dat er zaken je geest zijn ingeslepen die conflicteren met andere kwaliteiten. Waarden zoals vrijheid van meningsuiting, respect voor de ander, wat weer zijn consequenties kan hebben voor de mate waarin je van de vrije meningsuiting gebruik maakt, maar dit terzijde, zijn zo alom geaccepteerde waarden dat ze zonder meer kunnen worden aangeleerd. Eenduidigheid, zowel thuis als op school geeft de structuur die een gezonde basis vormt voor verdere eigen ontwikkeling.

‘HAD FREDERIK VAN EEDEN niet in *De kleine Johannes* een demonstratie gegeven van de autonome gevoels- en ervaringswereld van bloemen en planten? Had hij niet zijn bekende gedicht over de waterlelie gemaakt waarin deze bloem badend in het licht en het water aan zichzelf genoeg heeft?

In Theo Fechners *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode* kwam de mysticus Van Eeden aan zijn trekken, in Nanna de natuurliefhebber. Fechner had in hoofdstuk 4 van Nanna verteld hoe hij op een zomerdag aan een vijver stond en peinzend naar een waterlelie keek die haar bladeren over het water had gespreid en mit offener Blüte sich im Lichte sonnte. Hoe uitzonderlijk gelukkig zou die waterlelie zijn, dacht Fechner, om van boven in het zonlicht te baden en van onderen in het water. Waarom zou een waterlelie niet kunnen voelen? Zo’n schepsel kon niet gemaakt zijn om uitsluitend voorwerp van nutteloze bespiegeling te zijn. Het was zo gebouwd dat het dat baden in zonlicht en water kon voelen.’¹

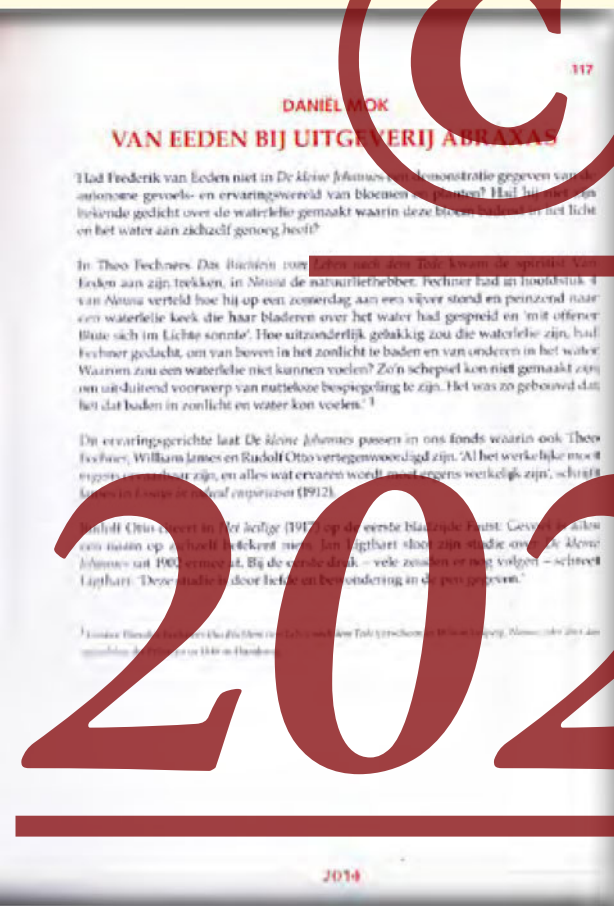

¹ Gustav Theodor Fechners *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode* verscheen in 1836 in Leipzig, Nanna, oder über das Seelenleben der Pflanzen, in 1848 in Hamburg.

HET ERVARINGSGERICHTE LAAT «DE KLEINE JOHANNES» PASSEN
IN ONS FONDS WAARIN OOK THEO FECHNER, WILLIAM JAMES
EN RUDOLF OTTO VERTEGENWOORDIGD ZIJN.

Al het werkelijke moet ergens ervaarbaar zijn, en alles wat ervaren wordt moet
ergens werkelijk zijn', schrijft James in *Essays in radical empiricism* (1912).

Rudolf Otto citeert in *Het heilige* op bladzijde 1 Faust: Gevoel is alles, een
naam op zichzelf betekent niets. Jan Ligthart besloot zijn studie over *De kleine
Johannes* uit 1902 ermee. Bij de eerste druk, vele zouden nog volgen, schreef
Ligthart: Deze studie is door liefde en bewondering in de pen gegeven.¹

¹ Daniël Mok: *Van Eeden bij Abraxas* u.m. in *Liber Amicorum* 2014, red. Francisca van Vloten, De Factory 2015

Frederik
van Eeden Genootschap

PERSBERICHT

HERINNERING IS EEN KOSTBARE GAVE

LIBER AMICORUM FREDERIK VAN EEDEN & FREDERIK VAN EEDEN-GENOOTSCHAP

Presentatie Liber Amicorum 2014/2015: zaterdag 11 april 2015 van 15.30 – 16.30 uur
Museumcafé van de Bijzondere Collecties van de EVA aan de Oude Tufmarkt in Amsterdam

Liber Amicorum 2014/2015

Frederik van Eeden (1860-1932)

Het Liber Amicorum verschijnt ter gelegenheid van het 80-jarige bestaan van het Frederik van Eeden-Genootschap in 2014. In dat jaar werden de bijdragen geschreven en verzameld. Zij komen zowel van leden van het Genootschap als van mensen die zich rechtstreeks of indirect met Van Eeden hebben beziggehouden. De presentatie heeft bijna op de dag af 85 jaar na de presentatie van het eerste Liber Amicorum (3 april 1930) voor Frederik van Eeden plaats. Het 'nieuwe' Liber Amicorum werd aangevuld met een selectie uit de bijdragen aan het 'oude' Liber Amicorum.

De redactie en samenstelling was in handen van Franciscus van Vloten.
Het eerste exemplaar wordt aangeboden aan Wim Brands (VPRO Boeken).

De presentatie vindt men op de Algemene Ledenvergadering 2015 van het Frederik van Eeden-Genootschap, die op 11 april 2015 van 14.30 tot 15.30 uur plaatsheeft in de Regentenzaal van de Bijzondere Collecties.

De Factory | 240 p. | ISBN/EAN: 978-90-811727-8-3 | € 34.

Noot voor de redacties: voor meer informatie en foto's: de voorzitter van het Frederik van Eeden-Genootschap, Arnold van Houtum, E.vanhout30@gmail.com, M.06 543 67 534.

Dames en heren
2015, is het vijfde

Op 3 APRIL 1930, zijn
feliciteren. Het h
voor Van Eeden, dat v
en niet gewaardeerd
binnen- en buitenland',
roemdheden en onbero
woorden was de bede
bijdragen. Van Eeden
zijn pioniersactiviteit
wordt genoemd, en in

Dit Liber Amicorum
van het Genootsch
werden in 2014 aange
studieachtergronden:
en dichter, en ook als
aspecten uit de Studie
derkunst, poëzie en sp
ven van Van Eeden. H

Kortom, een gro
kervolledigend en
genissen uit dat boek
die belangrijk voor Va
getuigenissen die ons
de keren dat Van Eeden
wit paard. Zulke detai

Van Eedens stri
wegstaking van 19
Walden mislukte en de
– werd in de kiem gesn
mie voor Hogere Wijshe

Redekunstige grond
de grondleggers
de mensen de beperkt
Eeden had dat ook een

Taal en niet-taal
woorden zijn maar

expressieve kracht van zinnebeeld en geluid. Ritme.

... En het is nu eenmaal zo – schreef Van Eeden in de Redekunstige grondslag – dat over het hoogste en schendt het heiligste. Hoe Van Eedens poëzie wellicht direct tot het hart spreekt, het 'wezen' de 'sch' Nu wil ik graag, en met veel plezier, het eerste exemplaar van het Liber Amicorum 2014/2015 aanb
'Dan gaan we dezelfde kant op.' – Om lang over na te denken... Maar nu hoop ik, Wim, dat je dé

1, in 2014 was het 80 jaar geleden dat het Frederik van Eeden-genootschap werd opgericht. nu, anno tachtig jaar geleden dat een indrukwekkend *liber amiconum* aan Van Eeden werd aangeboden.

In 70e verjaardag, kwamen vrienden en bekenden van 'de grijze dichter' naar Walden om hem te vuldigingscomité van 55 internationale bekenden wilde twee dingen. Een onbezorgde oude dag wil zeggen financiële steun, en, omdat Van Eeden zich in later jaren vaak eenzaam, onbegrepen voelde, een vriendenboek. Beide zijn er gekomen. 'Daarom zonden wij een oproep naar vrienden in aldus het comité. 'Van alle zijden kwamen stemmen van liefde, dankbaarheid en waardeering, van bemdheden, van armen en rijken.' Ruim honderd vrienden droegen aan dat boek bij. Ongeveer 500 beling, maar daar werd de hand mee gelicht; er waren uiteindelijk enkele lange en enkele korte komt daar in de eerste plaats naar voren als dichter, schrijver en denker en er is aandacht voor ten en idealisme. Zijn rol als geneesheer en psychiater komt aan de orde; zijn veelzijdigheid n dat kader ook de verdieping in mystiek en spiritisme en ten slotte zijn 'dwalen'.

12014/ 2015, dat vandaag wordt aangeboden, verschijnt ter gelegenheid van het tachtigjarige bestaan hap. Het telt zeventig bijdragen met een inleiding en een uitgeleide. Zesendertig van de bijdragen leverd. Er zijn persoonlijke bijdragen bij, van nazaten en familieleden en een deel komt voort uit de Neerlandistiek is prominent aanwezig. Ook nu is er aandacht voor Van Eeden als schrijver, denker toneelschrijver. Walden, Van Eedens sociale beweging en activiteiten krijgen een plaats. Allerlei komen aan bod, naast de Redekunstige Grondslag van Verstandhouding Van Eedens artikelen over schil- iritistische verschijnselen. Enkele bijdragen gaan in op de signfica, de psychiatrie en het droomle- et Genootschap zelf wordt ook niet vergeten; in 14 bijdragen speelt het een rol.

OTE VEELZIJDIGHEID is aanwezig in deze 36 bijdragen. Om Van Eeden ruimer in de tijd te bezien – n ter vergelijking – is de lijst aangevuld met 34 bijdragen uit het Liber Amiconum 1930. Een aantal getui- viel meteen af vanwege de lengte. Van de korte zijn er een paar opgenomen die van mensen kwamen n Eeden waren zoals Sieg Freud, Else Otten en Rabindranath Tagore. Van belang waren de persoonlijke iets geven dat niet bekend was over Van Eeden. Zo komt Herman Salomonson met de herinnering aan n hem versteld liet staan zoals Van Eedens lievelingswens voor een cadeau op zijn 60^e verjaardag: een ls zijn vertederend – en dat is niet het eerste waar je bij Van Eeden aan denkt.

EVEN NAAR EEN BETERE WERELD WORDT IN VELE ASPECTEN BELICHT, van Walden en de Spoor- 03 tot de Forte-Kreis en de Significa. Opvallend is dat Van Eeden zijn sociale ideeën in praktijk bracht. totstandkoming van Forte-Kreis – een gezelschap van Koninklijken van Geest om de wereld te redden noord door w.o. i. Van Eeden heeft geprobeerd de idealen van Forte- Kreis voort te zetten in de Acade- id in Amersfoort waaruit in 1916 onder meer de Internationale School voor Wijsbegeerte voortkwam.

slag van verstandhouding had Van Eeden al in 1897 gepubliceerd. Hij was er – net als Lady Welby, van de Significa – van overtuigd dat een gelukkige mensheid niet kon worden verwezenlijkt zolang heid van hun geestelijk medium de taal niet beseften en elkaar daardoor niet begrepen. Voor Van vergaande sociale kant. Ook hier wilde hij de 'geneesheer van een zieke maatschappij' zijn.

zijn als communicatiemiddel de verbindende factoren. Muziek gaat rechtstreeks van hart tot hart; r symbolen – en de dichter zit daar tussenin. Hij gebruikt woorden, maar tegelijkertijd de volledige

heiligste alleen mag en kan worden gesproken in poëzie, wie het anders probeert, bederft de taal en ijn' vervangt, daarvan krijgen we straks een voorproefje bij monde van Simon Mulder.

Eeden aan Wim Brands. Ik citeer uit zijn gedicht De jas (1999): 'Waar ga je heen? / Nergens heen. / ze kant op wilt komen om het boek in ontvangst te nemen. Dank u wel.

HOE KUN JE KIEZEN TUSSEN WAARSCHIJNLIJKHEDEN? Simpele gokjes zijn voor beslissers zoiets als de fruitvlieg voor genetici. Keuzen met een gokkarakter betekenen dat de gevolgen van keuzen nooit zeker zijn. Elke belangrijke keuze die we in het leven maken, houdt een mate van onzekerheid in en daarom hopen beslissers dat de modelsituatie van toepassing zullen zijn op de problemen in het dagelijks leven. De theorie van verwachte bruikbaarheid was geen psychologisch model; het was een keuzeloga, op basis van elementaire regels (axioma's) van rationaliteit:

Als je liever een appel hebt dan een banaan, dan verkies je ook een kans van 10 % om een appel te winnen boven een kans van 10 procent om een banaan te winnen.

De wiskundige John von Neumann, een van de intellectuele reuzen van de twintigste eeuw, en de econoom Oskar Morgenstern hadden hun theorie van rationele keuze tussen gegokte alternatieven afgeleid uit een klein aantal axioma's. Economen namen de theorie van verwachte utiliteit, c.q. winst over als een beschrijving van keuzen maken. De feiten waren in tegenspraak met de theorie van verwachte utiliteit. Sommige feiten waren al eerder waargenomen en enkele andere waren nieuw.

Het probleem lag in de sfeer van de psychofysica, het onderzoeksveld tussen geest en stof binnen het domein van filosofie en psychologie waarvoor Gustav Fechner de competenties bezat.¹ Er is is er een fysische hoeveelheid die kan variëren, zoals energie, frequentie etc. En er is een subjectieve ervaring van helderheid, toonhoogte of waarde. Variaties in de fysische hoeveelheid brengen variaties tot stand in de intensiteit en kwaliteit van die ervaring. Fechner wilde achter de psychofysische wetmatigheden komen tussen de menselijke en fysische waarneming. Hij stelt dat deze functie voor veel verschillende dimensies logaritmisch is, dat een toename van stimulusintensiteit met een gegeven factor altijd dezelfde toename op

¹ GUSTAV THEODOR FECHNER (1801-1887), medicus, later natuur- en scheikundige, richtte zich vanaf 1843 op filosofie en psychologie. zie ook: *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode*, Verlag der Ch. F. Grimmer'sche Buchhandlung, Dresden 1836.

© 2013 Nederlandse vertaling: ABRAXAS|Zuider-Amstelboeken, Amsterdam. Vert.: Daniël Mok & Teun Melder; Eindredactie en annotaties: D. Mok; Eerder verschenen onder de titels: *Over het leven na den dood*, Apeldoorn 1903 en 1905; *De zekerheid van leven na den dood*, Den Haag 1918; *Van het leven na de dood*, Den Haag 1957; *Het boekje over het leven na de dood*, R'dam 2009. NUR 738 ISBN 978-90-79133-11-6

de psychologische meetlat oplevert. Als een verhoging van de energie van een geluid van 10 tot 100 eenheden fysische energie de psychologische intensiteit met 4 eenheden doet toenemen, zal een verdere versterking van stimulusintensiteit van 100 naar 1000 de psychologische intensiteit eveneens met 4 eenheden doen toenemen.

Fechner wist dat hij niet als eerste zocht naar een functie die psychologische intensiteit in verband brengt met de fysische grootte van de stimulus.

In 1738 liep Daniël Bernoulli¹ op Fechners redenering vooruit en paste hij deze toe op de relatie tussen de gevoelswaarde of begeerlijkheid (utiliteit) en de materiële hoeveelheid. Hij baseerde zich op psychologisch inzicht in de utiliteit van rijkdom door een nieuwe benadering te presenteren voor de beoordeling van gokken, toen echt wel een dingetje voor de wiskundigen. Eerder werd ervan uitgegaan dat een gok een gewogen gemiddelde van de mogelijke uitkomsten is, waarbij elke uitkomst tegen haar waarschijnlijkheid wordt afgewogen. Bernoulli gaf aan dat dit niet de manier is waarop mensen een gok beoordelen. Hij observeerde dat de meesten afkerig waren van de kans op de slechtste uitkomst en kiezen voor zekerheid en zijn bereid om voor zekerheid de prijs te betalen.

Honderd jaar voor Fechner vond Bernoulli de psychofysica uit om deze afkeer van risico te verklaren: keuzen van mensen zijn niet gebaseerd op materiële waarden maar op de gevoelswaarde, hun utiliteiten. De theorie van Bernoulli gaat ervan uit dat mensen gelukkiger of ongelukkiger worden door de utiliteit van hun rijkdom. Hoe heeft een begrip dat kwetsbaar is voor evidente tegenvoorbeelden het zolang uitgehouden? Als een theorie geaccepteerd is en als hulpmiddel wordt gebruikt, is het moeilijk de fouten in die theorie op te merken. Voor een waarneming die niet lijkt te passen, zal een verklaring zijn die over het hoofd is gezien. Er is vertrouwen in de experts die de theorie geaccepteerd hebben. Veel geleerden hebben ooit aan zulke situaties gedacht en terloops opgemerkt dat deze verhalen niet sporen met de utiliteitstheorie. Maar toegeven dat de theorie tekortschoot omdat er geen rekening werd gehouden dat utiliteit afhankelijk is van de geschiedenis en niet van een bepaald moment.

B EWUSTZIJN EN GEDACHTEVORMING ZIJN GEKOPPELD AAN DE HERSENWERKING.

Dus als ons brein niet meer werkt houdt ook ons bewustzijn op te bestaan. Of zijn de neurologische bewustzijnsfuncties bescheidener en bijvoorbeeld te vergelijken met de functie van het prisma in relatie tot het licht? Licht bestaat gewoon maar is voor zijn breking afhankelijk van een prisma. Deze prismatische functie is geen bestaansvoorwaarde voor licht, het faciliteert bij de breking ervan.

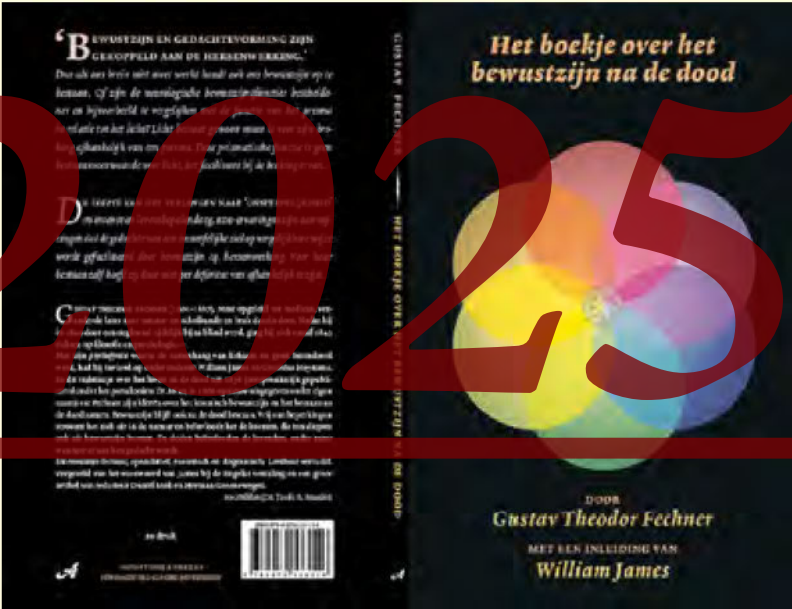
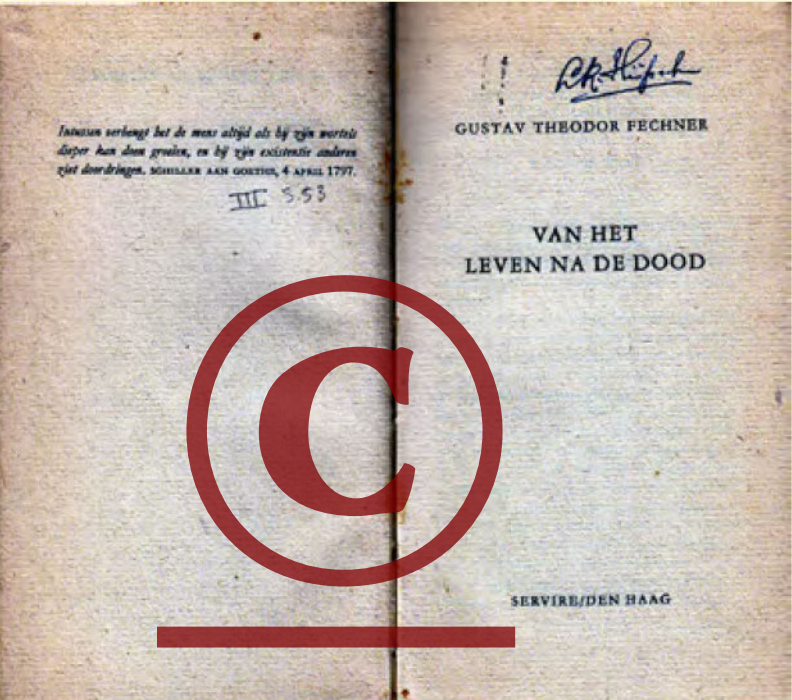
De diepte van het verlangen naar 'onsterfelijkheid' en intense en levensbepalende zg. BDE-ervaringen zijn aanwijzingen dat de gedachte van een onsterfelijke ziel op vergelijkbare wijze wordt gefaciliteerd door bewustzijn cq. hersenwerking. Voor haar bestaan zelf hoeft zij daar niet per definitie van afhankelijk te zijn.

'GUSTAV FECHNER, eerst opgeleid tot medicus, veranderde later naar natuur- en scheikunde en brak daarin door. Nadat hij in 1840 door een oogkwaal tijdelijk bijna blind werd, ging hij zich vanaf 1843 richten op filosofie en psychologie. – Met zijn psychofysica waarin de samenhang van lichaam en geest bestudeerd werd, had hij invloed op onder anderen William James en Gerard Heymans.

In dit traktaatje over het leven na de dood uit 1836 (oorspronkelijk gepubliceerd onder het pseudoniem Dr. Mises; in 1866 opnieuw uitgegeven onder eigen naam) vat Fechner zijn ideeën over het kosmisch bewustzijn en het bestaan na de dood samen. Bewustzijn blijft ook na de dood bestaan. Vrij van beperkingen stroomt het zich uit in de natuur en beïnvloedt het de kosmos, die ten diepste ook uit bewustzijn bestaat. De doden beïnvloeden de levenden, onder meer wanneer er aan hen gedacht wordt. Interessante lectuur, speculatief, esoterisch en dogmatisch. Leesbaar vertaald. Vergezeld van het voorwoord van James bij de Engelse vertaling en een groot artikel van redacteur Daniël Mok en Herman Groenewegen.

NBD/Biblion (Dr. Taede A. Smedes)

Gustav Fechner, *Het boekje over het bewustzijn na de dood*, Uitgeverij Abraxas, *Fenomenologische mystieken deel 2* door Gustav Theodor Fechner met een inleiding van William James, 2^e druk 2014.

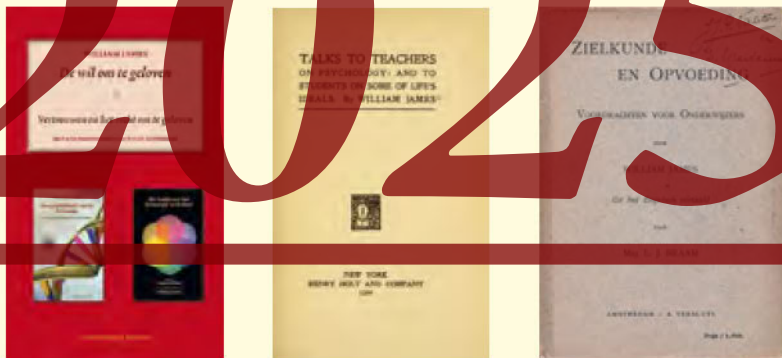

VOLGENS WILLIAM JAMES HEBBEN WE DE VERKEERDE VOLGORDE IN ONS HOOFD BIJ HET OPTREDEN VAN EEN EMOTIE:

Je wordt beledigd je, je wordt boos en gaat huilen, wordt rood of geeft diegene een schop. Ze werkt het niet volgens James. Hij draait de volgorde om: eerst is er de lichamelijke reactie daarna volgt pas het besef van emotie. Dus de emotie van boos worden bestaat niet zonder huilen, rood worden of slaan. Als er helemaal geen lichamelijke reactie is, is er dus ook geen emotie. Als we dus de lichamelijke kenmerken weghalen, blijft er niets van de woede over. Dat heeft een voordeel, want als we ons lichaam kunnen controleren, bijvoorbeeld door tot tien te tellen als we de woede voelen opkomen, kunnen we ook de emotie bedwingen. Andersom kan ook: je kan een emotie oproepen door de bijbehorende lichamelijke kenmerken te vertonen. Zo werkt lachtherapie:

als je met een groepje begint met nep-lachen, wordt het vanzelf echt lachen en word je vrolijk. Zo kunnen we onze emoties dus zelf beïnvloeden.

De fenomenologische benadering van Sartre ten slotte, werpt nog weer een andere blik op emoties. Volgens Sartre zijn emoties een manier om de werkelijkheid te ontvluchten, namelijk door de beleving van de werkelijkheid te veranderen. Flauwvallen is hier een voorbeeld van. Als je bijvoorbeeld heel bang bent, kun je zo de werkelijkheid en daarmee datgene waar je bang voor bent, tijdelijk uitschakelen. Maar ook gaan huilen in een situatie waarin je je machteloos voelt, verandert de beleving van de situatie, waardoor je voor jezelf een excuus hebt om niets te hoeven doen. Zelfs emoties zijn bij Sartre dus het gevolg van een keuze. Ook al is deze keuze dan misschien niet helemaal bewust, het is een manipulatie van de werkelijkheid en niet iets wat je overkomt en waarop je helemaal geen invloed hebt.¹

1 cogito; ik denk, inleiding in de filosofie voor het onderwijs, 2007, red. E. A. Le Coultrre.

De geniale, minutieuze natuurvorser met zijn scherp-crities intellect (*Elemente der Psychophysik*) was een diep-religieuze, profetische natuur, (*Über das höchste Gut*) vol fantasie en humor.¹

Zijn tijdgenoten, ook zij die hem als een groot empirisch natuuronderzoeker eerden, hielden zijn *Nanna oder über das Seelenleben der Pflanzen*, zijn *Zend-Avesta oder über die Dinge des Himmels und des Jenseits* en zijn *Tagesansicht* voor werken van een fantast.

Zijn neiging tot mystiek, zijn studie van occulte verschijnselen als somnambulisme en spiritisme gaf de overwegend materialistisch georiënteerde fysici van zijn tijd, met hun mechanistische wereldbeschouwing, veel aanstoot. Onmiskenbaar was zijn lit. aanleg; in zijn jeugd had hij gearzeld tussen de studie der exacte wetenschap en een letterkundige loopbaan hij schreef sprookjes, parabelen², lit. essays over Rückert en Heine, een bundeltje lyriek.³ Verder kunstcritiek en een belangwekkend boek over experimentele schoonheidsleer (*Vorschule der Aesthetik*).⁴

1 zie zijn *Vergleichende Anatomie der Engel* en zijn satire *Panegyrikus der jetzigen Medizin und Naturgeschichte*.

2 zie o.a. *Tagesansicht* pag. 128.

3 vgl. Van Eeden's *Dagboek* II: 'Ik gevoel evenmin roeping mijn leven aan de litteratuur te wijden, vooral door mijn overtuiging, die exacte wetenschap veel hoger stelt.'

4 S. M. Noach in *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 27. J.B. Wolters, Groningen / Den Haag / Batavia 1932. opm. v.d. red. Elders wordt verwezen naar 'Ik heb een reformatoaryske opvoeding genoten' als replek op 'goed gedaan' bij gedegen gesnuffel.

HET KENMERK VAN HET ARCHAÏSCHE DENKEN is het besef van de eenheid van al het bestaande, van het onwezenlijke van alle tegenstellingen. Dit eenheidsbesef is wellicht ontstaan uit een, bij de archaïsche mens aanwezig, *schouwen van de eenheid van het Al*. Dit schouwen ging vermoedelijk gepaard met een intens geluksgevoel en onbewust is er een terugverlangen naar het oorspronkelijke visioen.

Fechners filosofische hoofdwerk *Zend-Avista* is vernoemd naar het heilige boek van de oude Perzen, waarmee hij aangeeft zich te willen aansluiten bij het archaïsche denken. Hij betoogt dat wij als beschaafde mensen eigenlijk in een kunstmatige wereld leven.

Ook Bergson protesteert tegen de 'mechanisering' van het wereldbeeld waardoor de wereld iets zielloos wordt. Het verstand rukt de werkelijkheid uit elkaar en probeert daarna de afzonderlijke delen weer tot één geheel te smeden.

Fechner merkt op dat iedereen tijdens zijn gehele leven op zijn omgeving inwerkt. Hij doet dit al door het stofwisselingsproces. Verder vervaardigt de mens voorwerpen, spreekt met zijn medemensen en beïnvloedt hen daardoor. Misschien schrijft hij brieven en boeken waardoor hij ook mensen op grotere afstand beïnvloedt. Al deze werkingen nu zijn, archaïsch gesproken, met *mana* geladen.¹ Zij zijn dus niet zielloos, maar kunnen als centra van voortgezette werking worden gezien. Zo ontstaat een gecompliceerd geheel van werkingen. Het lichaam van de mens vormt als het ware het centrum van dit systeem; omgekeerd kan men dit systeem zien als een uitbreiding van het lichaam. Sommige schrijvers hebben dit een *Tatenleib* genoemd, omdat het door de daden van de mens gevormd is. Bij iemand, wiens daden de hele mensheid beïnvloeden, strekt dit *Tatenleib* zich over de gehele planeet uit.

1 MANA: het bovenmenselijke, transcendente kracht, macht

GUSTAV THEODOR FECHNER; Philosoph/Physiker/Psychologe Berlin 2002 [Pseudonym: Dr. Mises]
 19.4.1801 – 18.11.1887; 1823 Privatdozent; 1834 Professor für Physik an der Universität in Leipzig; 1843
 Professor für Naturphilosophie und Anthropologie an der Universität in Leipzig Korrespondierendes
 Mitglied : 25.3.1841 Arbeitsgebiete : Philosophie Physik Psychologie

Fechner Biot, Jean Baptiste: Lehrbuch der Experimental-Physik oder Erfahrungs-Naturlehre. Durch
 Beschluss der Commission für den öffentlichen Unterricht als Lehrbuch in den öffentlichen
 Lehranstalten Frankreichs eingeführt. 2. Aufl. der dt. Bearb. Mit Hinzufügung der neuern und
 einheimischen Entdeckungen von Gustav Theodor Fechner.

Fechner Repertorium der Experimentalphysik, enthaltend eine vollständige Zusammenstellung der
 neuern Fortschritte dieser Wissenschaft. Als Supplement zu neuern Lehr- und Wörterbüchern
 der Physik. 1-3. Leipzig 1832

Fechner Nanna oder über das Seelenleben der Pflanzen. Leipzig 1848. XII, 399 S.

Fechner Ueber die mathematische Behandlung organischer Gestalten und Prozesse. Leipzig 1849 in:
 Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig.

Fechner Ueber das Causalgesetz. Leipzig 1849 in: Berichte über die Verhandlungen der Königlich
 Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig (ksgdwzl).

Fechner Ueber den Gang der Muskelübung. Leipzig 1857 in: ksgdwzl.

Fechner Beobachtungen, welche zu beweisen scheinen, daß durch die Uebung der Glieder der einen Seite die
 der andern zugleich mit geübt werden. Leipzig 1858 in: ksgdwzl.

Fechner Ueber ein psychophysisches Grundgesetz und dessen Beziehung zur Schätzung der Sterngrößen.
 Leipzig 1859 in: Abhandlungen der ksgdwzl.

Fechner Ueber ein psychophysisches Grundgesetz und dessen Beziehung zur Schätzung der Sterngrößen.
 (Nachtrag). Leipzig 1859 in: Berichte über die Verhandlungen der ksgdwzl.

Fechner Ueber die Contrastempfindung. Leipzig 1860 in: ksgdwzl.

Fechner Einige Bemerkungen gegen die Abhandlung Osann's Über Ergänzungsfarben in der
 Würzburger naturwissenschaftlichen Zeitschrift. Bd 1. Leipzig 1860 in: ksgdwzl.

Fechner Ueber die ungleiche Deutlichkeit des Gehörs auf linkem und rechtem Ohre. Leipzig 1860 in: ksgd-
 wzl.

Fechner Ueber einige Verhältnisse des binoculars Sehens. Leipzig 1860 in: ksgdwzl.

Fechner Ueber die Correctionen bezüglich der Genauigkeitsbestimmung der Beobachtungen, der
 Bestimmung von Schwankungen meteorologischer Einzelwerthe um ihren Mittelwerth, und der psycho-
 physischen Maßbestimmungen nach der Methode der Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Leipzig
 1861 in: ksgdwzl.

Fechner Ueber den seitlichen Fenster- und Kerzenversuch. Leipzig 1861 in: ksgdwzl.

Fechner Ueber die Frage des psychophysischen Grundgesetzes mit Rücksicht auf Aubert's Versuche. Leipzig
 1864 in: ksgdwzl.

Fechner Zur experimentellen Aesthetik. 1. Leipzig 1871 in: ksgdwzl.

Fechner Ueber den Ausgangswerth der kleinsten Abweichungssumme, dessen Bestimmung, Verwendung
 und Verallgemeinerung. Leipzig 1874 in: Abhandlungen der ksgdwzl. Math.-phys. Classe ii.

Fechner [Dr. Mises:] Kleine Schriften. Leipzig 1875. VIII, 560 S. 1998 B 305

Fechner Erinnerungen an die letzten Tage der Odlehre und ihres Urheber. Leipzig 1876. Fechner In Sachen
 der Psychophysik. Leipzig 1877. VIII, 219 S. Fe 9 350

Fechner Revision der Hauptpunkte der Psychophysik. Leipzig 1882. XII, 426 S. Fe 9 346

Fechner Ueber die Frage des Weber'schen Gesetzes und des Periodicitätsgesetzes im Gebiete des Zeitsinnes.
 Leipzig 1887 in: Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig.

Fechner Ueber die Methode der richtigen und falschen Fälle in Anwendung auf die Massbestimmungen
 der Feinheit oder extensiven Empfindlichkeit des Raumsinnes. Leipzig 1887 in: Abhandlungen der
 Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig (ksgdwzl). Fechner Chronologisches
 Verzeichniss der Werke und Abhandlungen Gustav Theodor Fechners. Leipzig: [um 1892]. S.337-
 346 (Sonderdr.) Ve 67 575 Kuntze, J. E.

Gustav Theodor Fechner [Dr. Mises]: ein deutsches Gelehrtenleben. Leipzig 1892.

Fechner Das Büchlein vom Leben nach dem Tode. 4. Aufl. Hamburg [u.a.] 1900.

Wundt, Wilhelm: Gustav Theodor Fechner: Rede zur Feier seines hundertjährigen Geburtstages. 1901.

Lasswitz, Kurd: Gustav Theodor Fechner. 2., verm. Aufl. Stuttgart 1902.

Liebe, Reinhard: Fechners Metaphysik. Greifswald 1903.

Lipps, G. F. Zwei Briefe von Wilhelm Weber an G. Th. Fechner über das psychische Maß. Leipzig 1905 in:

- Berichte über die Verhandlungen der ksgdwzl. Math.-phys. Classe. 57. S.388-395 Z 2824a-57
- Fechner *Elemente der Psychophysik*. 3. unveränd. Aufl. Mit Hinweisen auf des Verfassers spätere Arbeiten und einem chronologisch geordneten Verzeichnis seiner sämtlichen Schriften, 1907/1991
- Fechner *Über die Seelenfrage: ein Gang durch die sichtbare Welt, um die unsichtbare zu finden*. 2. Aufl. besorgt von Eduard Spranger. Mit e. Geleitw. von Friedrich Paulsen. Hamburg [u.a.] 1907. XVI, 239 S. 1993 B 467
- Paulsen, Friedrich: Gustav Theodor Fechner. Berlin 1907 in: *Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik*. 1. Sp. 25-32; 55-64 Z 684-1
- Lasswitz, Kurd: Gustav Theodor Fechner. 3., verb. Aufl. Stuttgart 1910. VIII, 206 S. Portr. (Frommans Klassiker der Philosophie. 1) 1960 B 1023
- Wundt, Wilhelm: Gustav Theodor Fechner. Rede zur Feier seines hundertjährigen Geburtstages: gehalten in der Aula der Universität Leipzig im Auftrage der Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften am 11. Mai 1901. Leipzig 1913 in: Wundt: *Reden und Aufsätze*. S. 254-343 [S. 313-343; Beilage: Persönliche Erinnerungen]. Wu 48 655
- Hall, Stanley: *Die Begründer der modernen Psychologie*. (Lotze, Fechner, Helmholtz, Wundt). Übers. u. mit Anm. versehen von R. Schmidt. Leipzig 1914. XXVIII, 384 S. (Wissen und Forschen. 7) Ha 41 658
- Lülmann, C. Monismus und Christentum bei G. Th. Fechner. Mit drei Beilagen: Die Persönlichkeit Gottes im Lichte des christlichen Glaubens und der Pantheismus. Zur Frage nach der persönlichen Unsterblichkeit. Monismus und Christentum. Berlin 1917. 88 S. 1995 B 1282
- Fechner *Die Tagesansicht gegenüber der Nachansicht*. 3. Aufl. Leipzig 1919. VI, 274 S. Fe 9 3553
- Fechner *Zend-Avesta: Gedanken über Dinge des Himmels und des Jenseits vom Standpunkte der Naturbetrachtung*. Frei bearb. u. verkürzt hrsg. von Max Fischer. Leipzig 1919. XI, 294 S. (Der Dom. Bücher deutscher Mystik) 1957 B 20
- Fechner *Zend-Avesta: Gedanken über Dinge des Himmels und des Jenseits vom Standpunkte der Naturbetrachtung*. Frei bearb. u. verkürzt hrsg. von Max Fischer. Leipzig 1922. XVI, 293 S. (Der Dom. Bücher deutscher Mystik) Fe 9360
- Adolph, Heinrich: *Die Weltanschauung Gustav Theodor Fechners*. Stuttgart 1923. xi, 171 s., Portr. 1964
- Fechner *Das Grundgesetz des elektrischen Stromes. Drei Abhandlungen* von Georg Simon Ohm (1825 und 1826) und Gustav Theodor Fechner (1829). Hrsg. von C. Piel. Leipzig 1938. 45 S. Abb. (S. 30-38: Fechner: drei Versuchsreihen, welche die elektromotorische Kraft und die einzelnen Elemente des Leitungswiderstandes betreffen.) (Ostwald's Klassiker der exakten Wissenschaften. 244) Oh 44 030
- Hennemann, Gerhard: Gustav Theodor Fechner (Pseudonym: Dr. Mises). Berlin 1961 in: *Neue Deutsche Biographie*. 5. S. 37-38 4° Bi 53 270-5
- Stevens, S. S.: To Honor Fechner and repeal his law. Washington 1961 in: *Science*. 133(1961)3445. S. 80-86, Abb. Z 6044 F 133
- Windelband, Wilhelm: Gustav Theodor Fechner. Berlin 1971 in: *Allgemeine Deutsche Biographie*. 55 (Neudr. der 1. Aufl. von 1910). S. 756-763 1996 B 1142-55
- Fechner *Vorschule der Aesthetik*. 2 Bände in 1 Band. Beigebunden ist Zur experimentellen Aesthetik (Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1925 und 1871). Hildesheim [u.a.] 1978. 1998 B 447
- Oelze, Berthold: Gustav Theodor Fechner: Seele und Beseelung. Münster [u.a.] 1989. 251 S. (Waxmann-Portrait) 1992 B 729 8
- Fechner *Über die Seelenfrage: ein Gang durch die sichtbare Welt um die unsichtbare zu finden*. 3., mit der 2. übereinstimmende Aufl. Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1928. Eschborn 1992. XIV, 239 S. (Reprint Lit. 44) 1993 B 46
- Heidelberger, M.: *Die innere Seite der Natur: Gustav Theodor Fechners wissenschaftlich-philosophische Weltauffassung*. Frankfurt am Main 1993. 457 S. Portr. (Philosophische Abhandlungen. 60) 1994 B 25
- Scheerer, Eckardt: Gustav Theodor Fechner und die Neurobiologie: 'Innere Psychophysik' und 'tiresische Elektrizität'. Berlin 1993 in: *Das Gehirn - Organ der Seele* S. 239-286 1993 B 1155
- Schreier, Wolfgang: *Die drei Brüder Weber und Gustav Theodor Fechner - Untersuchungen zur medizinischen, psycho- und technischen Physik*. Basel [u.a.] 1993 in: *nem. Internationale Zeitschrift für Geschichte und Ethik der Naturwissenschaften, Technik und Medizin*. N. S. 1. S. 111-116, Abb. Z 669 p-NS 1
- Arendt, Hans-Jürgen: Gustav Theodor Fechner und sein Hauslexikon 1834 bis 1838. Ein Beitrag zur Fechner-Biographie und zur Geschichte der enzyklopädischen Literatur in Deutschland. Hrsg. von der Gustav-Theodor-Fechner-Gesellschaft. Leipzig 1994. 93 S. Abb. 1995 B 1297
- Hörz, Herbert: Gustav Theodor Fechner. Marburg (Lahn) 1994 in: *Hörz: Physiologie und Kultur in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Briefe an Hermann von Helmholtz*. S. 137-154, Portr. 1994 B

1918

- Lennig, Petra Die Entwicklung des Grundkonzeptes der Psychophysik durch Gustav Fechner – eine spezielle Lösungsvariante des philosophisch tradierten Leib- Seele-Problems? Basel [u.a.] 1994 in: ntm. Internationale Zeitschrift für Geschichte und Ethik der Naturwissenschaften, Technik und Medizin. N.S. 2. S.159-174, Abb Z 669 p-NS 2
- Lennig, Petra Von der Metaphysik zur Psychophysik: Gustav Fechner. Eine ergobiographische Studie. Frankfurt a. M. [u.a.] 1994. 214 S., Abb., Portr. (Beiträge zur Geschichte der Psychologie. 8) 1994 b 902
- Fechner Über die physikalische und philosophische Atomenlehre. Hrsg. von Ecker Bonk. (Neuausg., Nachdr. d. Ausg. Leipzig: Mendelsohn 1864). Wien [u.a.] 1995. XV, 282 S. (Kleine Bibliothek für das 21. Jahrhundert. 1) 1995 B 1259
- Altmann, Irene: Bibliographie Gustav Theodor Fechner. Hrsg. von der Gustav-Theodor- Fechner-Gesellschaft e.V. Leipzig. Leipzig 1995. 115 S., Abb., Portr. 1995 B 971
- Westphal, Christian: Lotze und Fechner, induktive Metaphysik oder Metaphysik einer ganzheitlichen Natur? Berlin [u.a.] 1995 in: Interaktion zwischen Philosophie und empirischen Wissenschaften. S.225-238 (Philosophie und Geschichte der Wissenschaften. Studien und Quellen. 31) 1995 b 787
- Briesse, Olaf Von der Physik zur Metaphysik: Gustav Theodor Fechners naturphilosophische Gratwanderung. Würzburg 1998 in: Briesse: Konkurrenzen. S.147-1159 1999 B 372
- Arendt, Hans-Jürgen: Gustav Theodor Fechner: ein deutscher Naturwissenschaftler und Philosoph im 19. Jahrhundert. Frankfurt am Main 1999. 285 S., Abb., Portr. (Daedalus. Europäisches Denken in deutscher Philosophie. 12) 2000 B 991
- Bogard, Thomas: Fechners Anfänge: satirisch bewältigter Skeptizismus. Tübingen 1999 in: Bogard: Immanentismus und konjunktives Denken. S.165-176 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur. 63) 2001 B 336
- Bogard, Thomas: Kulturelles Erinnern als Erkenntnisparadigma: Fechner und Hemsterhuis. Tübingen 1999 in: Bogard: Immanentismus und konjunktives Denken. S.193-207 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur. 63) 2001 B 336
- Bogard, Thomas: Vom Herbartianismus zur Experimentalästhetik: Fechners: Die Macht der subjektiven Vorstellungswelten. Tübingen 1999 in: Bogard: Immanentismus und konjunktives Denken. S.311-320 (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur. 63) 2001 B 336 Die Literaturangabe werden ständig ergänzt (Stand: 29.5.2002).¹

1 Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademiebibliothek

53. Bericht - Die Sitzung der Gesellschaften beider
 Marburg, den 26. September 1936
 als Grundbesitzer der Gesellschaften
 Letztbetrifft die Bestimmung des Professors der
 Theologie, Rudolf Otto. 8

Marburg, den 19. August, 1924.

Herrn Rudolf Otto, Professor der Theologie an
 Marburg, P. 111, Straß. 8, wohnhaft bekannt als meinem
 letzten Vater, auf meine Werbung
 Johanne Petrus Anton Otto,
 Sohn meines Vaters, der Herrschaft sein soll, mit einer
 ferner meinem Vaters, und meinem Sohn, der Herrschaft
 Mein Herrschaft, und Herrschaft, die Herrschaft
 werden.

L. Hr. Rudolf Otto, Professor.

Die Herrschaft, die Herrschaft, die Herrschaft
 mit Herrschaft, den 15. September, 1936.
 L. Hr. Rudolf Otto, Professor.

Die Herrschaft, die Herrschaft, die Herrschaft
 von Herrschaft, den 15. September, 1936.
 Marburg, 15. September, 1936.

Marburg, 19. September, 1936.
Liebe Frau, ich habe mir
meine Gebete nicht, soll meine Briefe (ich
hoffe) Gott durch meine Hände
senden.
Rudolf Otto.

PAUL NEFF

Religie als genade

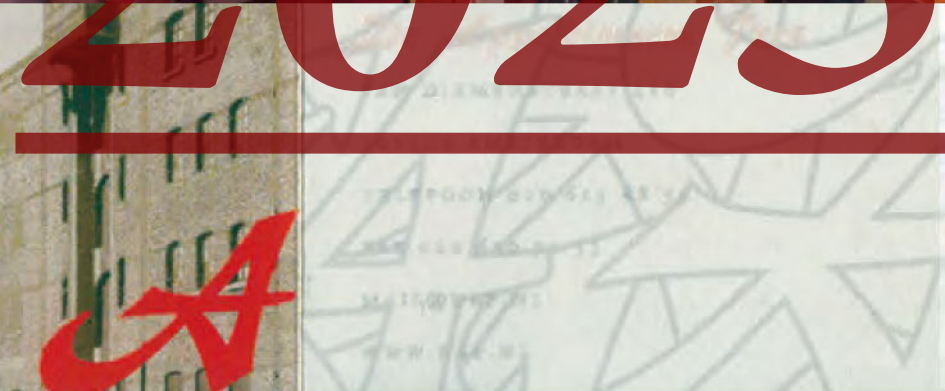
Met een voorwoord van Rudolf Otto

RELIGION ALS
GNADE
VON
PAUL NEFF

MIT EINEM VORWORT VON
RUDOLF OTTO

UITGEVERIJ BURKAS AMSTERDAM

IK VIND HET BIJ DEZE TWEE BOEKEN LASTIG ME TE BEPERKEN TOT ÉÉN BOEKBESPREKING. Ik zou over *Het heilige* (*Das Heilige*) een artikel willen schrijven, omdat voor mij op gaat wat er in de inleiding staat: 'Ieder die meer helderheid wenst over eigen religieus leven zal het met stijgende spanning lezen.'

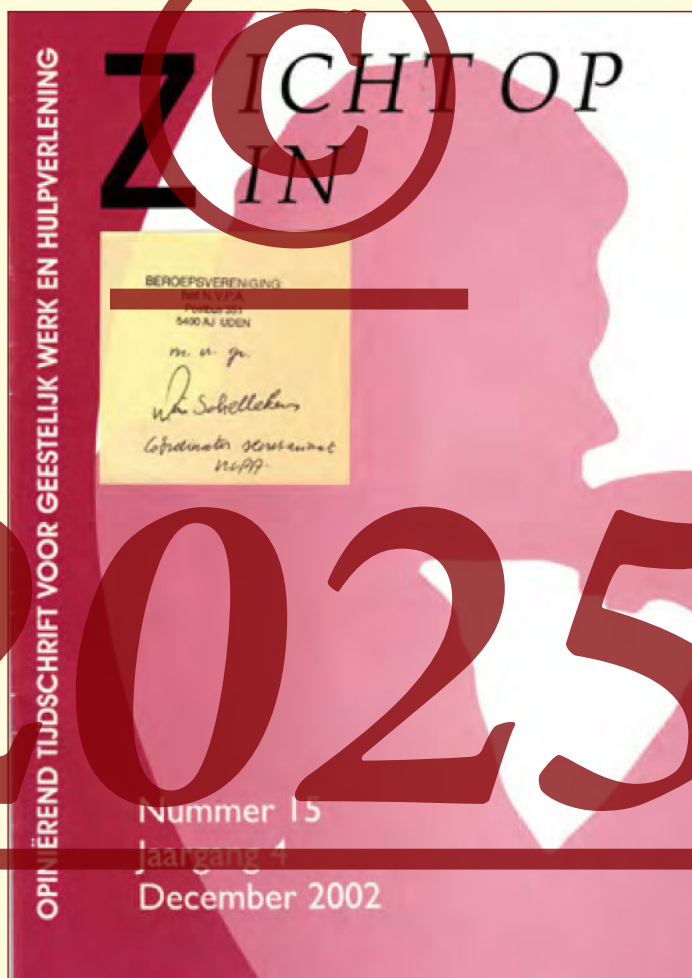
Lezen is voor mij inmiddels bestuderen geworden zonder te willen beweren dat ik wat ik lees onthouden kan, laat staan reproduceren. Dat artikel zal nog even moeten wachten, want eerst moet ik een nieuwe gewaarwording leren kennen, herkennen en onderscheiden.

In zekere zin gaat het voor mij, net als voor een baby, om een geheel nieuwe wereld. Hoe doet een kind dat? Hoe leert het de plek waar het terecht is gekomen kennen? Het neemt er aan deel. Het geeft zich vol vertrouwen over. Het kijkt, voelt, proeft, ervaart. Het neemt al dat nieuwe in zich op. Om HET HEILIGE te leren kennen staat me in feite geen andere weg open, want zelfs Rudolf Otto kan me er alleen maar beschrijvenderwijs mee in contact brengen en me laten weten dat het niets is van wat ik al ken. Het is het volstrekt andere. Het onbegrijpelijke beschrijven met begrippen komt me voor als onbegonnen werk. Maar dat houdt Otto niet tegen. Hij gaat door en geeft de lezer daarmee de gelegenheid deel te nemen aan dat onbegrijpelijke.

Hij benoemt het met termen als creatuurgevoel, het numineuze, het *mysterium tremendum & fascinans*, die in eerste instantie nietszeggend nieuw zijn, maar langzamerhand gevuld worden met betekenis. Ik denk weer aan het heel jonge kind, voor wie het woord tafel ook pas wat gaat betekenen, als bij het vele malen heeft horen zeggen in de context waar het bij hoort. Het is beslist niet gemakkelijk om me over te geven aan het leven, het Heilige, op de manier waarop de baby het doet. De boeken moedigen aan en stemmen hoopvol. Het kenmerk van religieuze bewogenheid is dankbaarheid, vertrouwen en plechtige en wonderlijke ontroering, zegt Otto. Niet begrijpen zegt niet dat ik niet kan deelnemen. Misschien is het wel zo dat ik altijd, in meer of mindere mate, deelneem aan het Heilige, bewust of onbewust. Dan is er alleen iets nodig dat helpt meer bewust te worden en te herinneren.

Het heilige is zo'n hulp. In 'Een wijze uit het westen komen mensen aan het woord die ieder vanuit hun eigen invalshoek een licht laten schijnen op het denken en de centrale begrippen van Rudolf Otto. Het helpt de lezer de vele facetten van zijn werk aan te voelen. In beide boeken wordt van tijd tot tijd naar het andere verwezen.

DE UITGEVER HEEFT, IN DE GEEST VAN DE SCHRIJVER EN HET GESCHREVENE, NIET DE NADRIJK GELEGD OP EEN FRAAIE VORMGEVING. Hier en daar duurt het even voordat me duidelijk is waar de ene paragraaf ophoudt en de andere begint. Het is niet erg, want het heeft toch allemaal tijd nodig voordat ik een volgend stuk tekst binnen kan laten komen. Kortom: deze boeken zijn niet bedoeld ter ontspanning. Het is hard werken. Voor wie daar geen hekel aan heeft gaat de materie steeds meer leven.¹

¹ Drs. Ria Hopman Zicht op zin b 15 jrg. 4/december 2002 nvpa, Uden

Het i

Het is sabbat. Al in de donkere en onvoorstelbaar smerige steeg naar het huis horen we die eentonige mengeling van gebeden en schriftlezing, dat nasale half gezongen, half gesproken geluid dat de Kerk en de Moskee hebben overgenomen van de Synagoge. Het geluid is aangenaam, en al spoedig kunnen vaste stembuigingen en ritmes worden onderscheiden die elkaar met regelmatige tussenpozen opvolgen als een *Leitmotiv*.

Je oor probeert grip te krijgen op de woorden, maar dat lukt nauwelijks en je hebt de poging al bijna opgegeven als je in die wanordelijke brij van geluiden plotseling, met een schok herkent, alomspannend, helder en onmiskenbaar: "Kadosh, Kadosh, Kadosh Elohim Adonai Zebaoth Male'u hashamayim wahaarets kebodo!"

Heilig, Heilig, Heilig. Here God der Heerscharen, hemel en aarde zijn vol van Uw glorie!

Ik heb het "Sanctus, Sanctus, Sanctus" van de kardinalen in de Sint-Pieter gehoord, het "Swiat, Swiat, Swiat" in de kathedraal van het Kremlin en het "Holy, Holy, Holy" van de Patriarch in Jeruzalem. In welke taal dan ook, deze woorden, de hoogstverhevene ooit door menselijke lippen gevormd, raken je in het diepst van je ziel, met een machtige huijvering het mysterie van die andere wereld die erin verborgen ligt oproepend en openbarend.

En dat, sterker dan waar ook, hier in deze bescheiden plaats, waar ze weerklinken in dezelfde taal waarin Jesaja

ze ooit als eerste ontving, en gesproken werden door de mensen die deze woorden re

De Duitse theoloog Rudolf Otto (1869-1937) is bekend geworden vanwege zijn opvattingen over het heilige. In 1917: besteladres: rudolfotto@zonne.be en beven voor het heilige terug, maar door aantrokken en gefascine

Geheiligd worde uw

Overwegingen bij het Sanctu

s heilig

Rudolf Otto

gesproken door de lippen van
rechtstreeks beërfden.

(1869-1937) is vooral bekend
over het heilige (Das Heilige,
et.nl). De mens schrikt in vrees
wordt er tevens onweerstaan-

naam...

s in de eucharistie

5 EREDIENSTVAARDIG JAARGANG 24 - NUMMER 2 - APRIL 2008

De Duitse theoloog Rudolf Otto (1869-1937) is vooral bekend geworden vanwege zijn opvattingen over het heilige. (Das Heilige, 1917; besteladres: rudolfotto@zonnet.nl).

De mens schrikt in vrees en beven voor het heilige terug en wordt er onweerstaanbaar door aangetrokken en gefascineerd.¹

‘HET IS SABBAT. AL IN DE DONKERE EN ONVOORSTELBAAR SMERIGE STEEG NAAR HET HUIS HOREN WE DIE EENTONIGE MENGELING VAN GEBEDEN EN SCHRIFTLEZING, DAT NAALE HALF GEZONGEN, HALF GESPROKEN GELUID DAT KERK EN MOSKEE HEBBEN OVERGENOMEN VAN DE SYNAGOGE.

Het geluid is aangenaam, en al spoedig kunnen vaste stembuigingen en ritmes worden onderscheiden die elkaar met regelmatige tussenpozen opvolgen als een Leitmotiv.

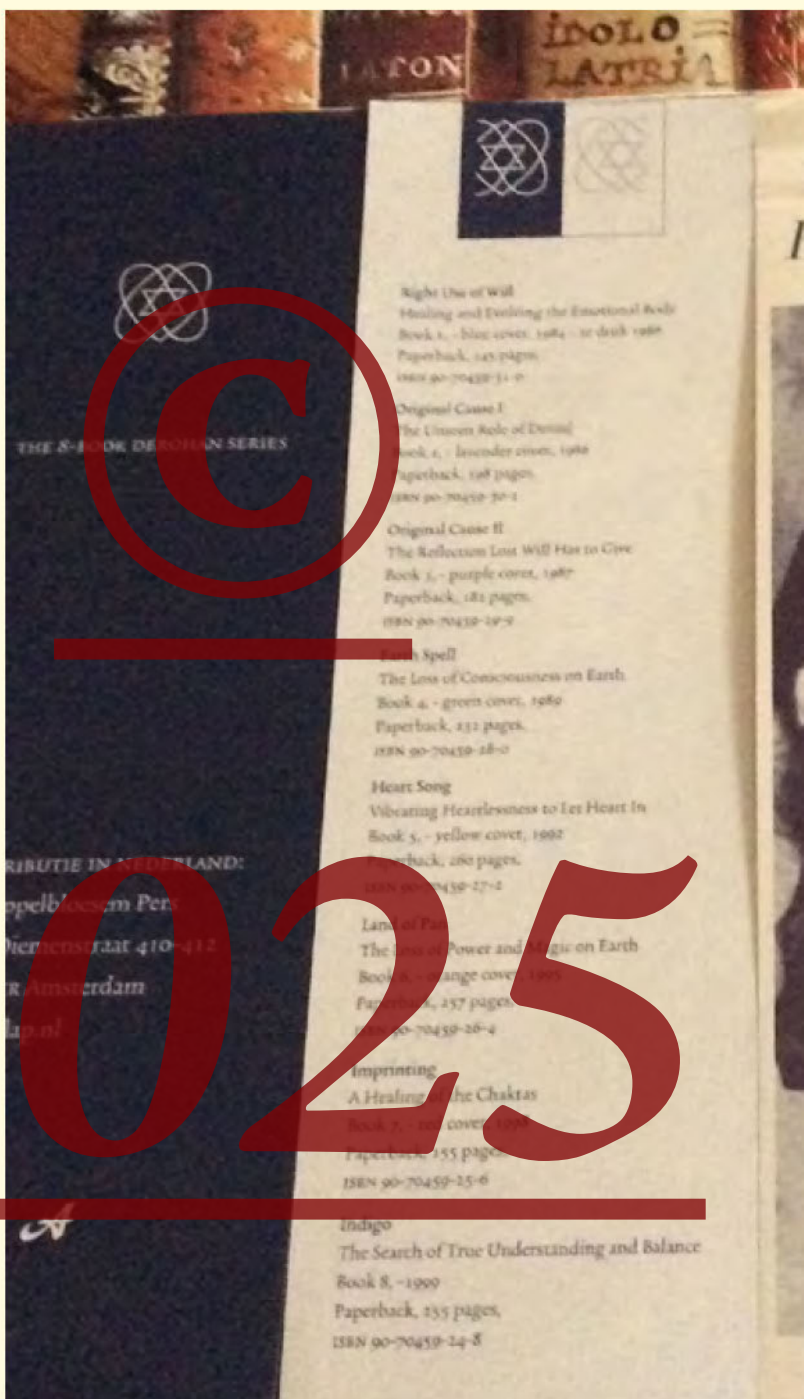
Je oer probeert grip te krijgen op de woorden, maar dat lukt nauwelijks en je hebt de poging al opgegeven als je in die wanordelijke brij van geluiden plotseling, met een schok herkent, alomspannend, helder en onmiskenbaar:

‘Kadosh, Kadosh, Kadosh Elohim Adonai Zebaoth Male’u hashamayim wahaarets kebodo! Heilig, Heilig, Heilig, Here God der Heerscharen, hemel en aarde zijn vol van Uw glorie!’

Ik heb het Sanctus, Sanctus, Sanctus van de kardinalen in de Sint-Pieter gehoord, het Swiat, Swiat, Swiat in de kathedraal van het Kremlin en het Holy, Holy, Holy van de Patriarch in Jeruzalem. In welke taal dan ook, deze woorden, de hoogstverhevene ooit door menselijke lippen gevormd, raken je in het diepst van je ziel met een machtige huivering het mysterie van die andere wereld die erin verborgen ligt oproepend en openbarend. En dat, sterker dan waar ook, hier in deze bescheiden plaats, waar ze weer linken in dezelfde taal waarin Jesaja ze ooit als eerste ontving, en gesproken door de lippen van de mensen die deze woorden rechtstreeks beërfden.’

Het is heilig.

1 Eredienstvaardig, jrg. 24 №2 april 2008.

Rudolf Otto
het heilige

2019 Joodse feestdagen
5779 / 5780

Tisja Beav
ma 2 okt. 2019

Poekim
do 21 sept. 2019

Sjoewoet
zo 30 sept. / ma 1 okt. 2019

Jom Hasjoa
do 3 okt. 2019

Jom Haatmaoet
do 9 okt. 2019

Sjawoet
zo 9 juni 2019

Tisja Beav
zo 11 augustus 2019

Rosj Hasjana
ma 30 sept. / di 1 okt. 2019

Jom Kipoer
wo 9 oktober 2019

Soekot
ma 14 okt. / zo 20 okt. 2019

Sjemini Atzeret/Simchat Tora
ma 23 oktober 2019

Chanoeeka
ma 23 dec. / ma 30 dec. 2019

Alle feesten beginnen op de
avond voor de aangegeven
data's met zonsopgang.

OOIL DEROHAN SER

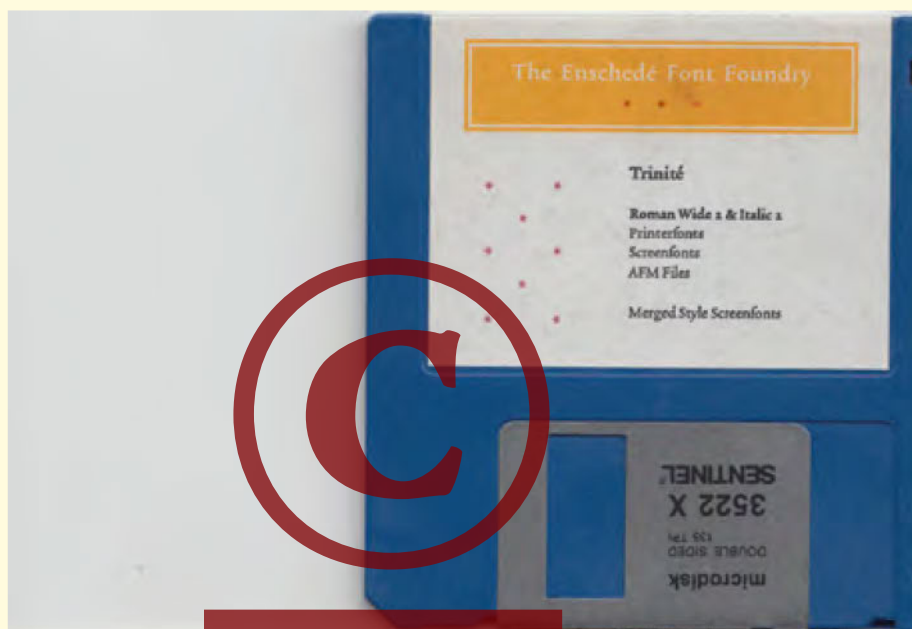
TIE IN NED

bloesem F

menstraat

Amsterdam

p.nl

Geheim is geheim Mary Noothoven van Goor

Waalddijk 79
5327 AG Hurwenen
The Netherlands
T +31 (0) 418 66 25 69
F +31 (0) 418 66 25 82
www.teff.nl
info@teff.nl

Mary Noothoven van Goor
Geheim is geheim

(Bernadette Soubirous, heilig tegen wil en dank)
Bekroond om de verfijnde typografie
'Een fascinerend boek' Jan Meng

Andreas Burnier & Marianne Wünsch
Op zoek naar de verloren werkelijkheid
(Gustav Meyrink, bewoner van twee werelden)

BIOGRAFISCHE KLEINODEN № 1 & 2
De Appelbloesem Pers
Van Diemenstraat 410, 1013 CR Amsterdam

- {1 Redactionele eindnoten
- 2 Begrippen
- 3 Philosophie als strenge Wissenschaft
- 4 Wetenschap van het tussenrijk
- 5 Fenomenologie is een methode
- 6 Op het breukvlak van twee eeuwen
- 7 Marburg Filosofie, ethiek & karakter
- 8 Brief aan Rudolf Otto, 1919
- 9 Philipps-Universitat Marburg ANNO 1527
- 10 Richard Rorty Filosofie, wetenschap en metafoor
- 11 Peter Sloterdijk De macht over het leven
- 12 Husserl als voorloper
- 13 Henri Bergson Invoelend denken
- 14 C.J. Jung Synthese of compromis?
- 15 A.J. Heschel Fenomenologie en jodendom
- 16 Religiefenomenologie
- 17 Fenomenologische religiepsychologie
- 18 Fenomenologische psychologie
- 19 James' object of thought en Husserl's noëma
- 20 Karl Jaspers Onvoorwaardelijk verantwoordelijk
- 21 Levinas Het is volstrekt persoonlijk
- 22 Max Scheler Fenomenologische mystiek
- 23 Damiaan Denys Fenomenologische psychiatrie
- 24 R. Morgan Fenomenologische pedagogiek
- 25 H. C. Rümke De onrust van de mensen
- 26 H. L. van Breda e.a. De fenomenologische methode
- 27 Fenomenologische literatuurstudien -hermeneutiek
- 28 Object & subject, subjectcentrisme en substantie
- 29 Husserliana (GW) Materialien, Dokumente & Briefwechsel (BW)
- 30 A. W. M. Mooij, Het zien en de blik (fragment)

De Appelbloesem

Pers

Drukkerij in Het Veem

1 november 30 jaar DAP!

DRUKKERIJ

DTP & FILMUITDRAAI

GRAFISCHE FORMGEVING

GRAFISCHE AFWERKING

DIGITAAL REINTWEEK (KLEUR EN ZWART/WIT)

GRAFISCHE KANTOORONDERSTEUNING

UITGEVERIJ

juli

ma 1 8 15 22 29
di 2 9 16 23 30
wo 3 10 17 24 31
do 4 11 18 25
vri 5 12 19 26
za 6 13 20 27
z 7 14 21 28

ma 5 12 19 26
di 6 13 20 27
wo 7 14 21 28
do 1 8 15 22 29
vri 2 9 16 23 30
za 3 10 17 24 31

augustus

ma 2 9 16 23 30
di 3 10 17 24
wo 4 11 18 25
do 5 12 19 26
vri 6 13 20 27
za 7 14 21 28

september

ma 1 8 15 22 29
di 7 14 21 28
wo 2 9 16 23 30
do 3 10 17 24 31
vri 4 11 18 25
za 5 12 19 26

oktober

ma 4 11 18 25
di 5 12 19 26
wo 6 13 20 27
do 7 14 21 28
vri 1 8 15 22 29
za 2 9 16 23 30

november

ma 9 16 23 30
di 3 10 17 24 31
wo 4 11 18 25
do 5 12 19 26
vri 6 13 20 27
za 7 14 21 28

december

ma 1 8 15 22 29
di 2 9 16 23 30
wo 3 10 17 24 31
do 4 11 18 25
vri 5 12 19 26
za 6 13 20 27
z 7 14 21 28

HET ZIEN, DE VISUELE WAARNEMING, IS EEN CENTRAAL MIDDEL OM KENNIS VAN DE WERELD TE VERGAREN. De stelling uit de kennisleer dat kennis van de wereld gefundeerd moet zijn in de waarneming lijkt onbetwistbaar. Hierbij rijzen de vragen: wat moet onder waarneming moet worden verstaan, hoe verhoudt deze zich tot andere functies als denken, voorstellen en fantaseren? De filosofie heeft zich altijd binnen verschillende domeinen intensief beziggehouden met de aard van de visuele waarneming, de mogelijkheden en beperkingen ervan. Van bepaalde filosofische methoden valt met recht te zeggen dat zij in hun kern een leer over waarneming bieden.

De psychoanalyse heeft in dit veld een eigen inbreng. D.w.z. dat de psychoanalyse een filosofische dimensie heeft die blijkt uit de omstandigheid dat in de psychoanalyse op eigen wijze over het zien ofwel de visuele waarneming wordt gedacht. Er is een specifieke psychoanalytische waarnemingsleer die precies tot strekking heeft het scherpe onderscheid tussen de visuele waarneming en de fantasie te relativeren.

HOE ZIEN WIJ?

IN DE FILOSOFIE GEBRUIKT MEN GRAAG EENVOLDIGE VOORBEELDEN. Stel, wij zien een kubus voor ons. Is dit echt een kubus of is het niet eerder iets anders? Wittgenstein (1958) geeft het voorbeeld van een kubusachtige voorstelling in een leerboek.

In het leerboek is er vervolgens een begeleidende tekst die spreekt van een dobbelsteen, of van een open kist, of van een geraamte van draadijzer, of een geopende kist, een stel dunne planken, enzovoort. De illustratie biedt dan een beeld of een visualisering van de tekst. Omgekeerd kunnen wij zeggen dat, als wij respectievelijk een kist of een geraamte van draadijzer, een dobbelsteen zien, wij kijken volgens de tekst van het boek.

Dit leidt tot de fundamentele conclusie: wij kunnen in één ding verschillende fenomenen zien. Wij interpreteren iets op een bepaalde manier en zien het vervolgens op de wijze waarop wij het interpreteren. Het is een conclusie waartoe Wittgenstein met moeite is gekomen. Wij zien niet de werkelijkheid, maar wij zien de werkelijkheid zoals wij die duiden, interpreteren. Het is een visie op het zien met vrij grote gevolgen, zij leidt tot een relativiteit in de waarnemingswereld. De waargenomen wereld is afhankelijk van onze duiding en daarmee afhankelijk van de taal waarin wij duiden of interpreteren. De waarnemingswereld is afhankelijk van ons spreken, van onze taal.

WAT ZIEN WIJ?

WAT IS ONS EIGENLIJK GEGEVEN? Er is een theorie met oude papieren, die uitgedragen werd door de Engelse empiristen, die stelt dat wat wij gewaar worden het gewaarwordingsgegeven is het *sense datum*, in de zin van 'nu-rood-gewaarwording'. Dit zou ons direct en onbetwistbaar gegeven zijn én het relevante bestanddeel vormen waardoor een uitspraak over een uitwendig object empirische betekenis krijgt. De theorie werd het eerst verwoord in de 17e en 18e eeuw en vond in de 20e eeuw hernieuwde bijval bij de positivisten.¹ Het onoverkomelijke bezwaar van deze gedachtegang is dat deze beweringen een privé-werkelijkheid betreffen (die der waarnemingen) en niet de werkelijkheid buiten het bewustzijn, zodat zij niet als controlegebied kunnen fungeren

1 Ayer, A. J. *The Concept of a Person and other essays*, Londen 1963

voor beweringen over de werkelijkheid buiten het bewustzijn.¹ In deze theorie blijft de
BIJ NADER INZIEEN, OVER KIJKEN EN PSYCHOANALYSE

mens opgesloten in zichzelf: alleen wat mij is gegeven geldt als gegeven.² Met wat wij zien is daarentegen de omstandigheid onvermijdelijk meegegeven dat anderen het ook kunnen zien. Als ik een krijtje zie, weet ik dat ook anderen dit krijtje zien. Dit weten doet de waarneming precies verschillen van de hallucinatie. Wat Lol en haar vriend zagen, konden ook de anderen zien: 'Iedereen kon het zien' (p. 9). Het zien is niet alleen subjectief maar ook intersubjectief. Dit punt is met kracht door de fenomenologie naar voren gebracht, met haar leerstuk van de intentionaliteit. Het psychische is niet een in zich besloten geheel van voorstellingen maar is wezenlijk gericht op de buitenwereld, die altijd al een gemeenschappelijke wereld is. Dit geldt voor alle modaliteiten van het bewustzijn, of ruime gesteld voor alle vormen van zich verhouden, maar geldt in speciale zin voor de visuele waarneming. Eenvoudig gezegd: wie iets ziet, ziet iets. En de fenomenologie werd niet moe dat te herhalen. Als je iets wilt zien, ga naar buiten, daar buiten ligt wat er te zien is, dat ligt niet in je binnenste.

Toch is hier een probleem. Wat zien wij eigenlijk als wij iets zien? Wat is dat 'iets'? Hier is voorzichtigheid geboden. Husserl (1950), de vader van de fenomenologie, schrijft dat alles wat zich in de aanschouwing aanbiedt eenvoudigweg aanvaard moet worden als wat er is, maar ook slechts binnen de grenzen waarbinnen het zich geeft.³ Als een huis of een menselijk lichaam zich presenteert (de vrouw uit het verhaal van Lol en haar vriend), binnen welke grenzen doet het dat? Als wij een huis zien of een menselijk lichaam, zien wij één kant ervan, bijvoorbeeld de voorzijde en niet de achterzijde. Sommige delen kunnen verborgen zijn: 'Een zwarte jurk met een dubbele laag eveneens zwarte tule eroverheen.'

Wij kunnen onze ogen sluiten, dan is ons niets gegeven in de zintuiglijke ervaring. In de waarneming spelen dus wezenlijk niet waargenomen maar geïmpliceerde momenten een rol.⁴

1 Wittgenstein, L. *Philosophische Untersuchungen*, Oxford 1958

2 A. W. M. Mooij, *Het zien en de blik in Bij nader inzien*, red. A. de Bruyne en W. Heuves, Amsterdam 2001.

3 Edmund Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I*, Nijhoff 1950

4 LITERATUUR Duras, M. *Le ravissement de Lol V. Stein*, 1964, vert. De vervoering van Lol Stein, 1988. Lacan, J. *Écrits*. Du Seuil, Parijs 1966; *Le Séminaire de J. Lacan. Livre XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Du Seuil, Parijs 1973; *Autres écrits*. Du Seuil, Parijs 2001; Merleau-Ponty, M. (1945), *Phénoménologie de la perception*. Gallimard, Parijs; Sartre, J. -P. *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*, Gallimard, Parijs 1943 Winnicott, D. W. *Playing and Reality*. Tavistock, London. 1971

2025

VOLGENS WILLIAM JAMES HEBBEN WE DE VERKEERDE VOLGORDE IN ONS HOOFD BIJ HET OPTREDEN VAN EEN EMOTIE:

Je wordt beledigd je, je wordt boos en gaat huilen, wordt rood of geeft diegene een schop. Ze werkt het niet niet volgens James. Hij draait de volgorde om: eerst is er de lichamelijke reactie daarna volgt pas het besef van emotie. Dus de emotie van boos worden bestaat niet zonder huilen, rood worden of slaan. Als er helemaal geen lichamelijke reactie is, is er dus ook geen emotie. Als we dus de lichamelijke kenmerken weghalen, blijft er niets van de woede over. Dat heeft een voordeel, want als we ons lichaam kunnen controleren, bijvoorbeeld door tot tien te tellen als we de woede voelen opkomen, kunnen we ook de emotie bedwingen. Andersom kan ook: je kan een emotie oproepen door de bijbehorende lichamelijke kenmerken te vertonen. Zo werkt lachtherapie:

als je met een groepje begint met nep-lachen, wordt het vanzelf echt lachen en word je vrolijk. Zo kunnen we onze emoties dus zelf beïnvloeden.

De fenomenologische benadering van Sartre ten slotte, werpt nog weer een andere blik op emoties. Volgens Sartre zijn emoties een manier om de werkelijkheid te ontvluchten, namelijk door de beleving van de werkelijkheid te veranderen. Flauwvallen is hier een voorbeeld van. Als je bijvoorbeeld heel bang bent, kun je zo de werkelijkheid en daarmee datgene waar je bang voor bent, tijdelijk uitschakelen. Maar ook gaan huilen in een situatie waarin je je machteloos voelt, verandert de beleving van de situatie, waardoor je voor jezelf een excuus hebt om niets te hoeven doen. Zelfs emoties zijn bij Sartre dus het gevolg van een keuze. Ook al is deze keuze dan misschien niet helemaal bewust, het is een manipulatie van de werkelijkheid en niet iets wat je overkomt en waarop je helemaal geen invloed hebt.¹

¹ cogito; Ik denk, inleiding in de filosofie voor het onderwijs, 2007, red. E. A. Le Coultrre.

©

2025

HET NIEUWE NATIONALISME EEN... RELIGIE. MUSSOLINI DE... GOD VAN EEN GROOT GELOOF!

In Eltheto schrijft de heer W. A. Visser 't Hooft over het nieuwe nationalisme in West-Europa, Hij citeert daarbij uit fascistische en nationalistische bladen enkele frappante dingen uit de kampen van de machtscultuur, die wij hieronder gedeeltelijk doorgeven.

Uit een fascistisch tijdschrift haalt hij dit citaat: 'Wij wensen een Europa, fascistisch van geest, zich verzettend tegen de democratie, tegen het scepticisme, tegen de vreesachtigheid, wij wensen 'n strijdend Europa, dat geen tijd verloren laat gaan, dat trots is en sterk. Wij wensen de decadentie van de oude wereld tot stilstand te brengen.' In nationaal-socialistische bladen wordt verkondigd, dat het verwaterde en bloedeloze liberalisme, dat door zijn relationisme de diepste zielskrachten fnuikt, verdrongen zal worden door het geloof in de door God gewilde groep, die natie heet: Charles Maurras spreekt gaarne van de Godin van Frankrijk. In een fascistisch tijdschrift is te lezen: 'Wanneer wij Mussolini onze god noemen, drukken wij de gemoedstemming uit van ontelbaar velen en vooral van de jongeren. Voor hen is hij de god van een groot geloof met martelaren en helden, dat de enige oase is in de wereld, verzonken in materialisme.'

In het nationaal-socialisme wordt de verering aangewakkerd voor de 'geheimzinnige macht van het Duitse bloed'; 'alle gedachten komen voort uit 't ritme van het bloed, dat is het hart van het volk, uit het onbewuste, het magische.'

een nieuwe religie.

Zo verschijnt (naar de schrijver concludeert) het nationalisme als een nieuwe religie, 'zijn pathos en enthousiasme wijzen op echte devotie. De kenmerken, die Rudolf Otto tekenend noemde voor alle religie, de gevoelens van ontzag voor het heilige, liggen er voor het grijpen. De aanbidding van de natie met daaruit voortvloeiend: de verering voor de vlag, voor den grote nationale leider, voor het volkslied trekt de gevoelens tot zich, die vroeger alleen de kerk kon opwekken'

'Zo staan we dus tegenover een nieuw geloof. In een tijd, waarin zovelen geen levensdoel kunnen vinden, behoort het tot de weinige machten, die nog betekenis weten te geven aan anders zinloze levens.'

Commentaar op deze gruwelijke taal achten wij overbodig. De gezwollen spottende woordpralerij spreekt voor zichzelf.

Het nieuwe nationalisme een religie.

Mussolini de... god van een groot geloof!

In Eltheto schrijft de heer W. A. Visser 't Hooft over het nieuwe nationalisme in West-Europa. Hij citeert daarbij uit fascistische en nationalistische bladen enkele frappante dingen uit de kampen van de machtscultuur, die wij hieronder gedeeltelijk doorgeven.

Uit een fascistisch tijdschrift haalt hij dit citaat: 'Wij wensen een Europa, fascistisch van geest, zich verzettend tegen de democratie, tegen het scepticisme, tegen de vreesachtigheid. Wij wensen 'n strijdend Europa, dat geen tijd verloren laat gaan, dat trotsch is en sterk. Wij wensen de decadentie van de oude wereld tot stilstand te brengen.' In nationaal-socialistische bladen wordt verkondigd, dat het verwaterde en bloedeloze liberalisme, dat door zijn relationisme de diepste zielskrachten fnuikt, verdrongen zal worden door het geloof in de door God gewilde groep, die natie heet: Charles Maurras spreekt gaarne van de „Godin van Frankrijk“. In een fascistisch tijdschrift is te lezen: „Wanneer wij Mussolini onzen god noemen, drukken wij de gemoedstemming uit van ontelbaar velen en vooral van de jongeren. Voor hen is hij de god van een groot geloof met martelaren en helden, dat de enige oase is in de wereld, verzonken in materialisme“. In het nationaal-socialisme wordt de verering aangewakkerd voor de „geheimzinnige macht van het Duitse bloed.“; „alle gedachten komen voort uit 't ritme van het bloed, dat is het hart van het volk, uit het onbewuste, het magische“.

Een nieuwe religie.

Zoo verschijnt (naar de schrijver concludeert) het nationalisme als een nieuwe religie, „zijn pathos en enthousiasme wijzen op echte devotie. De kenmerken, die Rudolf Otto tekenend noemde voor alle religie, de gevoelens van ontzag voor het heilige, liggen er voor het grijpen. De aanbidding van de natie met daaruit voortvloeiend: de verering voor de vlag, voor den groeten nationale leider, voor het volkslied trekt de gevoelens tot zich, die vroeger alleen de kerk kon opwekken“.

„Zo staan we dus tegenover een nieuw geloof. In een tijd, waarin zovelen geen levensdoel kunnen vinden, behoort het tot de weinige machten, die nog betekenis weten te geven aan anders zinloze levens.“

Commentaar op deze gruwelijke taal achten wij overbodig. De gezwollen spottende woordpralerij spreekt voor zichzelf.

Rudolph Boeke, Een wijze uit het westen/Johan H. Bavinck, Religie begint met zichzelf/Hendrik Berkhof, In de traditie van Schleiermacher/H. IJ. Groenewegen, Het heilige/Otto Karrer, Geen godsdienst zonder mystiek/Ulrich Libbrecht, Religie als oppervlaktestructuur/Wim Thys, Iets dat gewenst wordt (Desideratum)/Jacques Waardenburg, Irrationele aspecten/Jeroen Witkam, Gods heiligheid/Karen Armstrong, Jahwe is anders, anders, anders/Theo P. van Baaren, Een wereld die anders is/Claas J. Bleeker, Een magistrale analyse/Marien van den Boom, Het heilige als ambivalent/Willem. J. Aalders, Mystiek: haar vormen, wezen en waarde/Gerardina L. van Dalfsen, Het inwaarts licht bij de Quakers/Simon Vestdijk, Religie en filosofie/Frederik Tolma, Contrastharmonie vanuit de psychiatrie/P. J. Roscam Abbing, Religieus beleven/Gerardus van der Leeuw, Het gans andere/Ger Groot, Het onheilspellende/Gerit C. Berkhout, Contrastharmonie vanuit de bijbel/Doede Nauta, De Servo Arbitrio/Rudolf Otto's visie op 'het heilige'/Religöser Menschheitbund/Hendrik Kraemer, Religion and the Christian Faith/Dirk Vollenhoven, Getuigen in de wetenschap/G. A. van der Wal, De omkering van de wereld/Birger Forell, Waar Oost en West elkaar ontmoeten/Friedrich Heiler, Hazrat Inayat Khan/Swami Vivekananda, De gulden middenweg/Hans van Oort, Aurdus Augustinus/Gilles Quispel, Angelus Silezius/Martin Buber, Ik en Jij/Abraham Joshua Heschel, In het licht van zijn aangezicht/Harry Mulisch, Siegfried, Een zwarte idylle/Reich Gottes und Menschensohn/West-östliche Mystik/Rondom de eerste Nederlandse druk/Gerardus van der Leeuw, Inleidend woord/Daniël Mok, Johannes W. Dippel, predikant, vertaler en psycholoog/Johannes W. Dippel, In Zeeland en Middelburg/J. K. D. Bender, Johann Konrad Dippel/J. L. Willem Seyffardt, Rudolf Otto's Nederlandse uitgever/Augustin François Poulain, Unio mystica/Th. L. Haitjema, Mystieke vereniging/ps.-Dionysius de Areopagiet, De Mystieke Theologie/Paul Tillich, De dynamiek van het gdoof/C. B. Burger, Een beschouwing over Paul Tillich/Willem Banning, Religieuze Opbouw/Franz Rosenzweig, De Ster van de Verlossing/E. L. Segal, Heilig, heilig, heilig is de Heer der Heerschen/Rudolf Otto, Reisbrief uit Marokko/Rudolf Otto, On Elephantia/Henriëtte Roland Holst, Tussen Tijd en Eeuwigheid/P. N. van Eyck, Dichterschap/Rainer Maria Rilke, Du, Nachbar Gott/Nicolaas Beets, De moerbetoppen ruisten/Kornelis L. Poll, Over de kennis van goed en kwaad/Helen Schucman / ECIW, Hedendaagse profetieën/Emmanuel Levinas, Ubi caritas est amor, Deus ibi est/M. J. Langeveld, Kind en religie/Philipp A. Kohnstamm, Een persoonlijke relatie/J. A. van Belzen, Rümke, religie en godsdienstpsychologie/Kees Kok, Rümke, geloof en jongeren/Jan Weima, Karakter en aanleg in verband met het ongeloo/Gerardus van der Leeuw, De onrust der mensheid/Jan Weima, Rümke en de psychologie van de twijfel/Jan Weima, Van religieuze naar mystieke ervaring/Carl Gustav Jung, De autonomie van het onbewuste/Fokke Sierksma, Freud, Jung en de religie/Jan Weima, De religie en de categorie van het heilige/Paul Pruyser, Confrontatie met het mysterie/E. R. Goodenough, Het tremendum in en buiten ons/Walter Nigg, Blaise Pascal, Memorial /Abraham Joshua Heschel, Momenten/Maimonides, De betekenis van ontzag/Johannes G. Geelkerken, Dürftig/G. J. Lindyer, Friedrich Heiler/D. A. Vorster, P. C. Boutens/Daniël Mok, Religieuze vernieuwing, Taizé, Moeder Meera/Numineuze poëzie, en hymnen, William Blake/Isaac Watts, Eternal Power, whose light abode/Joseph Addison, The Hand that made us is Divine/Hermes Trismegistus, Heilig is God, de Vader van het Al/Asclepius, Lofzang op de groetheit van de mens/Gerhard Tersteegen, God is nu aanwezig/Johannes van het Kruis, De donkere nacht/Hans Andreus, M. Vasalis en Simon Vinkenoog/Walter Nigg, Over heiligheid en heiligen/Mary Noothoven van Goor, Geheim is geheim/Johan Tael, Het heilige en het reële/Mircea Eliade, Het heilige en het profane/Baruch de Spinoza Ludwig Wittgenstein/F. W. Robertson, De onthulling van het mysterie.Vaarwel, lieve lezers: probeer je leven niet te verdoen met haat en angst. Stendhal

Het Heilige, door Prof. Dr. Rudolf Otto. Uit het Duits vertaald door J. W. Dippel. Met een inleidend woord van prof. dr. G. Van der Leeuw, hoogleraar te Groningen (Seyffardt's Boek- en Muziekhandel, Amsterdam 1928).

De laatste tijd zijn er allerlei bekende boeken van buitenlandse theologen in het Nederlandsen vertaald.

Een der belangrijkste echter ontbrak nog en heeft daardoor buiten de specifiek theologische kringen in ons land nog niet de plaats die het verdient. We bedoelen het hierboven genoemde boek van Rudolf Otto. Dat het een werk van meer dan gewone betekenis is, blijkt wel uit het feit, dat het sedert 1917 in Duitsland reeds meer dan veertien drukken beleefde, en in minstens zes talen is overgebracht. Prof. v.d. Leeuw zegt in zijn in-leidend woord o.a.: *'Het behoort tot die boeken, die nimmer genoeg kunnen worden gelezen. In de wetenschap heeft Otto's boek zijn plaats gevonden en een invloed, die verre uitreikt buiten de grenzen van de eigenlijke theologie. Men kan zelfs zeggen, dat ieder, die met kennis van zaken over religieuze verschijnselen schrijft, Otto's gedachten in zich heeft opgenomen en er rekening mee houdt. Het boek is in korte tijd een van die weinige wetenschappelijke daden gebleken, die de vanzelfsprekende vooronderstelling vormen van elk verder onderzoek.'*

Het boek stelt opnieuw een onderzoek in naar het wezen der religie. Otto zet dus het werk van Schleiermacher voort en hij doet dit met fijne en diep indringende, de dingen van binnen uit begrijpende psychologie. Hij leert ons verstaan, dat je liet niet 'zo maar' kan zeggen, wat religie is. Het is een geheim. Zelf tast hij er naar met allerlei woorden, begripsbepalingen, omschrijvingen en zinswendingen. Soms doet hij dat wetenschappelijk en theologisch, dan weer literair en dichtertlijk, ook wel populair en realistisch. Maar altijd oorspronkelijk. Dat maakt de vertaling van het boek heel moeilijk, en daarom ook hoogst gewenst. Ds. Dippel heeft zijn best gedaan om in deze vertaling duidelijk te zijn en toch zooveel mogelijk van de kleur van het origineel te behouden.

Inderdaad brandende problemen worden hier behandeld, zooals b.v. het verband tussen godsdienst en zedelijkheid, de verhouding van de religie in 't algemeen tot het Christendom, de betekenis en de waarde van de cultus, de leer etc. Er zijn gedeelten in dit boek, die boeien als een roman, andere stukken roeren door hun ernst.

Fenomenologisch

DIEPTEDENKERS

Burnier

JAMES

Dostojewski

Kierkegaard

Fechner

Otto

Husserl

Sjostrom

PHENOMENOLOGICAL ARCHIVE No. 2

Reliquie zonder verassingen

HUMANITAIRE RELIGIE
OP BIOLOGISCHE BASIS

Fenomenologisch Artikel № 3

ADDRESS AND CONTACT INFORMATION

TYPOG

Еще говорю, что

PHENOMENOLOGICAL
ANALYSIS

HET FENOMENOLOC

**Het boekje over het
bewustzijn na de dood**

Gustav Fechner
1801-1847
William James

and the β parameter is

De wif en te eloven

Verbreiten sich bei Kontakt mit Wasser

VORMEN

**FORNEN
VAN BELGISCHE ERVAARING**

The varieties of religious experience

Rudolf Otto

HET HEILIG

 Klassieken *Mystieken*

he Bibliotheek

RAFIE

het archief

ARCHIEF N° 1
NACHDORFEN

GELOVEN ALS MENSELIJKE MOGELIJKHEID

Pedagogische geloofscommunicatie

Religieuze ontwikkelingsfasen

Edmund Husserl
en het godsprobleem

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF N° 7

RUDOLF OTTO THE PHILOSOPHY OF RELIGION

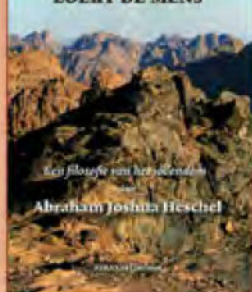
ANDREAS WOLLBOUD
HET ONTZAGWEKKENDE
MYSTERIEUZE

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF N° 11

OGISCH ARCHIEF 1

E

GOD ZOEKT DE MENS

Verena Mayer

Edmund Husserl

denken zonder oordelen

«Husserl is een van de grootste filosofen van de twintigste eeuw. Zijn denken is een zoektocht naar de essentie van de menselijke ervaring. Hij heeft ons geleerd hoe we kunnen denken zonder oordelen, hoe we kunnen denken zonder te willen weten. Dit is een boek dat elke filosoof moet lezen.»

Bijlagen

bij de

Fenomenologische

Bibliotheek

ARCHIEF 2

U. M. ABRAXAS

Zuider-Amsstel

Biologica ◇ Kleinoden

Fenomenologische

DIEPTEDENKERS

Burnier James
Dostojevski Kierkegaard
Fechner Otto
Husserl Sjestov

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF № 2

ABRAXASZUIDER-AMSTERDAM

Religie zonder verrassingen

HUMANITAIRE RELIGIE
OP BIOLOGISCHE BASIS

Fenomenologisch Archief № 3

ABRAXASZUIDER-AMSTERDAM

TYPOG

Een greep uit

FENOMENOLOGISCH
ARCHIEF № 4

HET FENOMENOLOGISCH

Het boekje over het
bewustzijn na de dood

Gustav Fechner
met een inleiding van
William James

WILLIAM JAMES
De wil om te geloven

Vertrouwen en het recht om te geloven
als dat vertrouwen is in het bestaan van God

vertaald door

WILLIAM JAMES
VORMEN
VAN RECHTERE ERVARING

The varieties of religious experience

with an introduction by the translator

vertaald door

Rudolf Otto
HET HEILIGE

over het heilige en het heilige gevoel
het heilige gevoel als een soort heilige gevoel

vertaald door

Klassieken ◇ Mystieken ◇

HTTPS://INDD.ADOBE.COM/VIEW/2B27DBC0-
8843-4DF7-BBE1-7F8A0C4FC66F

(De Boekenkast LOW RES.)

03/12/25

26/10/21

2 DECEMBER 2025, 21:33

